

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi–Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 1(7)

BAKİ-2007

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:

Yusif RÜSTƏMOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Baş redaktor müavini:

Bəhram ZAHİDOV

Hüquq elmləri doktoru

Məsul katib:

Həbib HÜSEYNOV

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Səlahəddin XƏLİLOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram TAĞIYEV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əbülhəsən ABBASOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Adil ƏSƏDOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Elmira ZAMANOVA

Fəlsəfə elmləri doktoru

Mayis ƏLİYEV

Hüquq elmləri doktoru

Həsən ƏLİBƏYLİ

Tarix elmləri doktoru, professor

Solmaz RZAQULUZADƏ

Fəlsəfə elmləri namizədi

Tahirə ALLAHYAROVA

Fəlsəfə elmləri namizədi

Redaksiya heyətinin ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.

Tel.: 403-15-11; Faks: (99412) 439-34-61; e-mail: west-east @ lan.ab.az

ISBN 9952 428-03-0

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol №4, 05.04.2007)*

Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06

*Azərbaycan Respublikası AAK-nın 22.IX.2006 il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Əbülhəsən ABBASOV Bəşəriyyəti zənginləşdirən alim	5
Rəna MƏMMƏDOVA Müqayisəli musiqişünaslığa dair	8
Sakit HÜSEYNOV Korrupsiyanın sosial-fəlsəfi mahiyyəti	12
Afaq RÜSTƏMOVA Müasir dövrdə yeni linqvistik istiqamətlər haqqında	21
Sərdar MUSTAFAYEV Şəxsiyyətin fəaliyyətinin sosial-ekoloji nəticələri	28
Самира МИР-БАГИРЗАДЕ Ислам и искусство	37
Nurlan ƏLİYEV Mədəniyyətlər və dinlərarası münasibətlərin fəlsəfi məzmununa Azərbaycan reallığından baxış	43

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Müstəqil AĞAYEV Azərbaycan demokratik fikrində bərabərlik problemi	52
Ramilə DADAŞOVA Afrika Birliyi ölkələrinin sülh və təhlükəsizliyini müdafiədə BMT-nin rolu	63
Aytən HACIYEVA Cənubi Qafqazda etnik-ərazi münaqişələr	72
Hümeyrə MUSTAFAYEVA Beynəlxalq münasibətlərin planetar paradigması və global ekoloji problemlər	79
Telman NİFTALİYEV Orduda siyasi ideoloji və mənəvi tərbiyənin səmərəliyinin yüksəldilməsi	85

Ceyhun NƏCƏFOV

Azərbaycanın müasir enerji siyasətində geosiyasi mənafe amili 94

DAVUDİ-TƏQİ Əli Reza

İran - Azərbaycan arasında humanitar əməkdaşlıq..... 103

Xatirə HACIYEVA

Çoxpartiyalı sistemin xarakterik xüsusiyyətləri..... 111

Исрафил МИРЗАИ

Причины распада СССР и основные проблемы формирования и развития СНГ 117

Кенан МУСТАФАЕВ

Вопрос суверенитета в национальной стратегии развития Азербайджана 126

Алмаз-Ханум МЕДЖИДОВА

Экоантропокосмизм 136

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mayis ƏLİYEV

Sosial xidmət üzrə münasibətləri tənzimləyən hüquqi mənbələr..... 141

Nazim ƏLİYEV

Cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının əhatə dairəsi haqqında 156

Əli Heydər RZAYEV

Dövlət idarəetməsi: anlayışı, mahiyyəti və problemləri. Dövlət idarəetməsi və dövlət qulluğu..... 165

Анар КЕРИМОВ

Вопросы членства ВТО 174

Səidə HƏSƏNZADƏ

Əmək hüquqlarının təminatı əlillərin sosial müdafiəsinin vasitəsi kimi 181

Rəsul ƏLİYEV

Yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçma cinayətlərini doğuran səbəb və şəraitin bəzi aspektləri 189

Кямалә АЛИЕВА

Тенденции развития законодательства о трудоустройстве и занятости 196

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

BƏŞƏRİYYƏTİ ZƏNGİNLƏŞDİRƏN ALİM

Rafiq Əliyev! Bu ad artıq bir şəxsiyyətə deyil, Azərbaycan elminə, dünya mədəniyyətinə və elminə məxsusdur. Böyük zəka və əxlaq sahiblərinin adı, bir qayda olaraq, ailə-məhəllə-region çərçivəsinə sığmır, dövlət, dil və din sərhədlərini aşaraq qlobal məfhuma, simvol-ideala çevrilir.

Qədirbilən, vicdanlı adamlar üçün hansı səbəbdən Rafiq Əliyev adı bu qədər əhəmiyyətli, sanballı səslənir? O, yeni konsepsiyalar, üsul və metodlar yaradıb, orijinal yanaşmalar irəli sürüb, elmi kəşflər edib? Bəli, bütün bunlar var və hamısı bir yerdə onun fərqləndirici novatorluğundan, istedad və fədakar zəhmətindən xəbər verir, məhsuldar alim, seçdiyi peşəyə sədaqətli olduğunu sübutlandırır. Lakin Rafiq Əliyev şəxsiyyətinin əhəmiyyətliliyi yalnız bunda deyil, onun insan və insanilik, sağlam və sağlamlaşdırıcı təfəkkür, birgəyaşayış və birgəfəaliyyət naminə əzmlə çalışmasındadır, bu istiqamətdə böyük töhfə verməsindədir. Elmi nailiyyətləri isə bu məqsədə xidmətdə bir vasitə və konkret nəticələndir. Bu səbəbdən də onun yaradıcılığından təbii insanilik nəfəsi gəlir, davranışında hər bir mürəkkəbliyə qayğılı, həssas münasibət duyulur, mənəvi özünü təsdiq həyata keçirilir.

O, bəşəriyyəti zənginləşdirən alim, sözün əsl mənasında böyük İnsandır. Dünyada ən mürəkkəb elm sahəsini (informatika, hasablama texnikası, avtomatlaşdırma) təmsil etsə də, həm elmin özündə, həm də adi həyatda sadələşdirməyə cəhd göstərərək, idraki fəzanın gerçəkliklə tolerant davranışına çalışıb, zəka və reallıq arasında adekvatlığa, qarşılıqlı anlaşmaya yol açır. Obyektiv həqiqətə qarşı yönəlmiş ənənəvi təfəkkür qəddarlığını, təkəbbürü dayandırmaq istəyində və bacarığında olub. Bəli, nə qədər çətin olsa da, bunu bacarıb - qeyri-səlis məntiqin formalaşması və istifadəsi yolunda dəyərli nəticələr əldə edib.

Görkəmli almini ədyərli elmi nailiyyətləri qismində aşağıdakıları göstərmək olar: çoxölçülü deterministik, stoxastik (1967), qeyri-səlis (1981) idarəetmə sistemlərinin invariantlıq şərtlərinin formalaşdırılması; intellektual sənaye sistemlərində qərar qəbulətmə və proseslərin idarə olunmasının integrasiya prinsiplərinin inisialisasiyası (1969); stoxastik

dəyişən strukturlu sistemlərin sintez metodlarının işlənməsi (1976); çoxsəviyyəli paylanmış istehsalat sistemləri üçün koordinasiya nəzəriyyəsinin işlənməsi (1980); AL11, AL12 və AL13 qeyri-səlis məntiqinin yaradılması (1984-1986); qeyri-səlis modellərin adekvatlıq şərtlərinin formalaşdırılması (1984); qeyri-səlis intellektual robotların nəzəriyyəsi və qurulma prinsipinin işlənməsi (1986); ESPLAN da daxil olmaqla qeyri-səlis ekspert sistemlərinin işlənməsi (1987); qeyri-səlis paylanmış intellektual sistemlər konsepsiyasının formalaşdırılması (1988), onların yaradılma metodlarının işlənməsi (1993); agentləri arasında rəqabət və kooperasiya olan Soft Computing əsaslı çoxagentli intellektual sistemlərin inisializasiyası (1997); qeyri-səlis neyron şəbəkələrinin genetik alqoritmlərə əsaslanan öyrənmə metodunun işlənməsi (1997); genetik alqoritmlər əsasında qeyri-səlis reqressiya təhlilinin yeni konsepsiyasının işlənməsi (1998); qeyri-səlis proqnozlaşdırmanın yeni üsulunun işlənməsi (2001).

Bu yaradıcılıqda rasionalist novatorluq var, lakin bu rasionalizm təbii olana kobud müdaxilədən, aqressiv fəthetmədən uzaqdır. Və elə ona görə də insanidir, humanist yüklüdür.

R.Ə.Əliyevin orijinallığı nədədir? O, elmdə ənənəviləşmiş, çox-çox tapdalənmiş yollara hörmətlə yanaşır, ancaq özü üçün daha ağır zəhmət tələb edən innovation yol seçir. Əlbəttə ki, bu yolun əzab-əziyyəti çox olur, «daranılmamış» qeyri-adi həqiqətləri axtarır tapmaq zərurətilə üzləşirsən, üstəlik də bu kəşfləri ictimaiyyətə çatdırmaq missiyasını öz üzərinə götürürsən. Beləliklə də, bir qayda olaraq, yeni leksikaya, ifadə üslubuna ehtiyacılı olursan. Faktiki-söhbət titanik əməkdən gədir.

Bu əməyin müqabilində mən hesab etmirəm ki, Azərbaycan cəmiyyəti ona layiq olduğunu verib. Əsla yox! Baxmayaraq ki, dünya elmi R.Əliyevi artıq çoxdan etiraf edib, onu aparıcı alimlər sırasında görür. Düzdür, o, 1971-ci ildə Azərbaycan Lenin Komsomolu Mükafatına, 1983-cü ildə isə Elm və Texnika üzrə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüş, 1989-cu ildə də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, müasir elmin canlı korifeylərindən sayılan Lütfi Zadənin ən görkəmli silahdaşı olan R.Əliyevi bizim Akademiyamız indiyə qədər öz həqiqi üzvü sıralarında görməyib.

Lütfi Ə.Zadə, məsələn, Rafiq müəllimin oğlu Rauf Əliyevlə birgə yazdığı «Soft kompüter (nəzəriyyə, texnologiya və praktika)» adlı fundamental əsər barədə deyir: «... professorlar R.Ə.Əliyev və R.R. Əliyevin müəllif olduqları «Soft kompüter» kitabının əhəmiyyətini qiymətləndirmək çətindir. Sistem analizi, qərar qəbul etmə və qeyri-səlis

məntiq sahəsində iki məşhur almini yazdığı «Soft kompüter» kitabı dərinliyi, əhatəliyi və yüksək anlaşıqlığı ilə seçilir və konsepsiya, nəzəriyyə və əməli üsullar da daxil olmaqla geniş materialı əhatə edir. Bütün bunlar müəlliflərin geniş elmi tədqiqat və təhsil təcrübəsini nümayiş etdirir.» (Lütfi Ə.Zadə. Ön söz //) R.Ə.Əliyev, R.R.Əliyev. Soft Kompüter (nəzəriyyə, texnologiya və praktika). Bakı: Çapaşloğlu, 2004)

Qeyd edirəm ki, professor R.Əliyevin çapdan çıxmış elmi əsərlərinin sayı 300-dən çoxdur, onlardan təxminən 220-si xaricdə nəşr edilib. O, 30-dan çox müəlliflik şəhadətnamələrinin və patentlərin sahibidir. Elmi kadrların hazırlanmasında da xidmətləri olduqca çoxdur: 150 elmlər namizədi, 20 elmlər doktoru onun yetişdirməsidir.

Görkəmli alimin həyat və yaradıcılığında pedaqoji fəaliyyət, təhsil, maarif məsələlərinə qayğılı və həssas münasibət xüsusi yer tutur. O, 1976-cı ildən indiyə kimi Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında məhsuldar pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. İnsanlarla, auditoriya ilə, gənclərlə qarşılıqlı fayda verən dialoq, yaradıcı söhbət qurmaq, başqasını anlamaq qabiliyyəti Rafiq müəllimi səciyyələndirən ən gözəl keyfiyyətlərdəndir.

Mənim alimimdə ən böyük zəka sahibi o şəxsiyyətdir ki, alim individuallığını elmi həqiqətlərlə və gerçəkliyin daxili məntiqilə uzlaşdırır, tarixboyu qazanılmış dəyərlərin keçici xarakterli «divident»lərə naminə verilməsi ilə razılaşmır, yenini və novatorluğu dağıtmaqda yox, indini və gələcəyi qurub-dirçəltməkdə görür, Torpaq, Vətən, Xalq qarşısında məsuliyyətini dərinlən anlayır, vicdan hissi altında yaşayır. Rafiq müəllim məhz bu qəbildən olan zəka sahibidir. Və bu zəka sahibinə biz həmişə ehtiyaclıyıq. Onu təkrar etmək, yamsılamaq mümkün deyil, ondan yalnız öyrənmək olar və bu lazımdır! Çünki o, mənəvi qida, sağlamlaşdırıcı qüvvə mənbəyidir.

Yekun olaraq həm öz adımdan, həm də Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun kollektivi adından Rafiq müəllimi bir daha 65 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona can sağlığı, böyük uğurlar, xoşbəxtlik arzulayıram.

Əbülhəsən ABBASOV,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
Rusiya Pyotr Akademiyasının
müxbir üzvü
21.03.2007

Rəna MƏMMƏDOVA

Sənətsünaslıq doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun «İncəsənətin qarşılıqlı əlaqələri» şöbəsinin müdiri

MÜQAYISƏLİ MÜSİKİŞÜNASLIĞA DAİR

Şübhəsiz, insanları birləşdirən cəhətlər onları ayıran məqamlar çoxdur. Yalnız mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafının ümumbəşəri prinsipləri fonunda özünəməxsusluğun fərdi cizgilərini aşkarlamaq olar. Lakin milli səciyyəvilik probleminə yanaşmanın metodoloji baxımdan qeyri-müəyyənliyi onun həlli yolunda əyləc olmuşdur. Halbuki incəsənətin milli spesifikasi sahəsində nəzəri və metodoloji problemlərin işlənməsi ən aktual problemlərdən biridir. Bu məsələ, fikrimizcə, Azərbaycan bədii mədəniyyətinin materialları əsasında tipoloji anlayışlar sistemi və müqayisəli sənətsünaslıq bazasında tədqiq edilməlidir.

Mahiyət etibarilə müqayisəli sənətsünaslığın problemi Azərbaycan bədii mədəniyyətinin və onun özünəməxsusluğunun kompleks tədqiqi problemdir.

Mədəniyyətin ümumi yaddaş rezervuarı dərin və bölünməzdir. Elmdə müqayisəli sənətsünaslıq, incəsənətin kompleks tədqiqi kimi istiqamətlər sənətsünaslığın analitik imkanlarını, şübhəsiz ki, genişləndirir. Dünya sənətsünaslığı sadaladığımız praametrələr üzrə xeyli irəliləmişdir. Bu istiqamətdə külli miqdarda kitab, broşür, məqalələr yazılmışdır. V.İvanov, Y.Lotman, V.M.Bernşteyn, M.Baxtin, V.Y.Propp, O.M.Freydenberq, L.S.Vıqodski, S.M.Eyzenşteyn, R.Yakobson, E.Liç, R.Nidxem, C.Terner, Arnxeym və başqa nüfuzlu tədqiqatçılar bu sahədə əhəmiyyətli elmi potensial yaratmışlar. Hələ bu elmin tarixini (romantiklər Herder, Vakenroder, A.Belli, A.Blok) demirik...

Azərbaycan elmi qarşısında milli mədəniyyətin daha dərin tədqiqi məsələləri durduğu bir zamanda, dünya tərəbəsinə müraciət zəruridir.

Fikrimizcə, bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin bütövlüyünə, milli özünəməxsusluğuna yalnız homogenetik dəlalət edə bilər.

Sənətsünaslığın mətnşünaslıq, germenektika, sosiologiya və qno-seologiya, kulturologiya və futurologiya, ontologiya və morfologiya kimi metodoloji aspektləri Azərbaycan sənətsünaslığında geniş istifadə olunmalıdır. Məlumdur ki, metodologiya bədii obyektlərin tədqiq edilmiş qanunauyğunluqlarının bazasında işlənilə bilər. Azərbaycan

sənətşünaslığının elmi nailiyyətləri müqayisəli sənətşünaslıqla bağlı tədqiqatlar üçün möhkəm fundamentdir. Bu istiqamətdə həm də müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin-tarixçilərin, arxeoloqların, ədəbiyyatçıların, sənətşünasların, dilçilərin əməkdaşlığına da böyük ehtiyac var. Bu əməkdaşlıq Azərbaycan mədəniyyətinin rəngarəngliyi və bütövlüyü probleminin kompleks şəkildə araşdırılmasına imkan yaradacaq.

Müqayisəli sənətşünaslıq – geniş elm sahəsi, ciddi təşəbbüsdür. Onun reallaşması üçün ciddi elmi potensial lazımdır. Burada təkcə konkret istiqamət üzrə mütəxəssislərin mövcudluğu deyil, həm də onların sayı da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamət incəsənətin bütün növləri, həmçinin tarixi ilə onun nəzəri tədqiqi arasında təğlayıcı rolunu oynaya bilər.

İncəsənətin müqayisəli araşdırılması, incəsənət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin olduqca maraqlı səhifələrini işıqlandırmağa, onu nəzəri baxımdan dərinliklərlə dərk etməyə imkan verir. «Müqayisəli sənətşünaslıq və Azərbaycanın bədii mədəniyyəti» mövzusunun müasir sənətşünaslığın aktual mövzularından biri olması şübhə doğurmur. Lakin bu tipli tədqiqat işləri qarşısında duran əsas çətinliyi də qeyd etməliyik. Bu, təkcə material yığımlarının prosesinin çətinlikləri ilə deyil, həm də müəyyən metodoloji parametrlərin yaradılması ilə bağlıdır. Azərbaycan sənətşünaslığı qarşısında müqayisəli aspektdə aparılan tədqiqat işləri üçün metodoloji istiqamətlərin aşkarlanması vəzifəsi durur. Bu istiqamətdə beynəlmiləl əlaqələrin yeni aspektlərinin üzə çıxarılmasına, bu əlaqələrin təkamülündəki daxili hərəkətverici amillərin aşkarlanmasına imkan verən yük rolu var.

Problemin tədqiqində, fikrimizcə, əsas məsələ budur: türk xalqlarının mədəniyyət tarixindəki tipoloji proseslərə əsaslanan müqayisəli təhlil yolu ilə Azərbaycan və türk dünyası mədəniyyətlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq. Tədqiqatın bu yönümü nə verir? İlk növbədə, qarşılıqlı əlaqələrin böyük zaman kəsiyində araşdırılması imkanı yaranır. Nəzərə alsaq ki, mədəni əlaqələr heç də həmişə daimi deyil, mərhələvi xarakter daşımışdır, onda bu və ya digər ümumiləşdirmənin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək üçün ən yaxşı variant məhz tipoloji təhlilə əsaslanmaqdır. Bu aspekt, həm də, bir tərəfdən, Azərbaycan incəsənətinin ayrı-ayrı spesifik cəhətlərini tədqiq etmək, digər tərəfdən beynəlmiləl əlaqələrin tarixini və «mexanizmini» öyrənməyə imkan yaradır. Azərbaycan elminin humanitar sahəsində müqayisəli sənətşünaslığın «fovqəl məsələsi» isə Azərbaycan incəsənətinin bütün növlərinin tədqiqində müvəffəqiyyətlə istifadə edilə

biləcək metodoloji prinsiplərin hazırlanması olmalıdır. Bu isə zahiri oxşarlıq faktlarının toplanmasını deyil, tarixən şərtlənmiş, dinamik prosesdə götürülən qanunauyğun qarşılıqlı təsir və əlaqələrin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur. Sənətsünaslıqda iki populyar estetik konsepsiyanın qovuşması nəticəsində yenisinin əmələ gəlməsi nadir hadisə deyil. Məlumdur ki, düzgün elmi konsepsiya tədqiqat üçün lazım olan bütün əlaqələri əkm etdirən düzgünlü şara bənzəyir.

Son onilliklərdə mühüm elmi axtarışlar «qohum» elm sahələrinin sərhəddində gedir, Azərbaycan sənətsünaslığının inkişafında müxtəlif biliklərin integrasiyasına ehtiyac duyulur. Mədəniyyət tarixinə fənlərarası biliklərin bir hissəsi kimi baxan müasir elm insan fəaliyyətinin ümumi əsaslarının sosial həyatın, istisnasız olaraq, bütün sahələrində açılmasını, onlar arasında əlaqə və keçidlərin aşkarlanmasını əsas məqsəd kimi qarşısına qoyur. Aparıcı mediavist alimlərdən olan V.Qureviçin qeyd etdiyi kimi, «tarixin kulturoloji integrasiyasına ehtiyac humanitar elmlərin getdikcə artan qapalılığına qarşı etirazdan doğmuşdur. Hər bir elmin yalnız öz obyektində qapanması güclənən ixtisaslaşma prosesi baxımından təbii də onları əlaqələndirən bütövlüyün tam bir mənzərəsinin itirilməsi ehtimalı bu sahəni dalana getirib çıxarır, onları humanitar biliyin əsas məsələsindən – tarixin dolğun və rəngarəng ümumbəşəri məzmununun açılmasından kənara atır».

İncəsənətin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində əsas məqsəd – milli özünəməxsusluğun müəyyənləşdirilməsidir. Bu istiqamətdə musiqişünaslıq daha geniş imkanlara malikdir.

1990-ci ildə mənim təşəbbüsüm və Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin yaxından köməkliyi sayəsində incəsənətin qarşılıqlı əlaqələri şöbəsi yaradılmışdır. Burada ilk dəfə olaraq planlı və sisteməlik şəkildə müqayisəli musiqişünaslıq sahəsində tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Əlbəttə, ilk addım həmişə çətinidir. Artıq bu gün biz real nəticələr haqda danışa bilərik. On illik gərgin elmi fəaliyyətimin ən mühüm nəticəsi isə fikrimcə, Azərbaycan musiqisi elmində yeni bir istiqamətin – musiqi türkologiyasının əsaslarının yaradılması oldu. Azərbaycan mədəniyyətinin milli özünəməxsusluğunun aşkarlanmasının bir aspekti də – ümumtürk köklərinin dərinədən araşdırılması ilə bağlıdır. Bu mövzunun aktuallığı ilə şəksizdir.

Beləliklə, fikrimizcə, müqayisəli-tipoloji təhlil milli musiqi mədəniyyətinin müxtəlif səviyyələrini – fəal surətdə, təhlil prosesinə cəlb etməyə imkan verən dayaq sxemidir. Ümumtürk mədəniyyəti dünyasının müxtəlif istiqamətli tədqiqatlarının mövcudluğu və zəruriliyi şübhə altına alına bilməz. Lakin musiqi türkologiyasına müqayisəli musiqişünaslığın

bir qolu kimi baxsaq, aydın olacaq ki, bu problemin dərkində ilkin, başa mərhələsi məhz müqayisəli tipoloji təhlildir. Müasir mərhələdə Azərbaycan musiqişünaslığının ən aktual və, eyni zamanda, mürəkkəb məsələlərindən biri milli musiqi mədəniyyətinin türk köklərinin öyrənilməsi problemidir.

Рена МАМЕДОВА

К ВОПРОСУ О СРАВНИТЕЛЬНОМ МУЗЫКОЗНАНИИ

Резюме

Данная статья посвящена актуальной проблеме современной гуманитарной науке – сравнительному искусствознанию. В статье подчёркивается, что основная задача сравнительного музыкознания связана с двумя тезисами – изучение универсалий азербайджанского искусства, с одной стороны, и изучение национальной специфики азербайджанского искусства, с другой стороны. Такое двуединство приводит к исследованию важных сторон азербайджанского искусства.

Rena MAMMADOVA

*doctor of art criticism, professor Associate,
Member of ANAS, head of Reciprocal
Relations of Art' department of the Institute
of Architecture and Art of ANAS*

FORWARDS THE QUESTION ON COMPARATIVE MUSICOLOGY

The present article is dedicated to the urgent problem of contemporary humanitarian science – comparative science of art. In the article it is underlined that the basic task of comparative musicology is connected with two theses: study of universalities of Azerbaijan art, on the hand, and study of national specificity of Azerbaijan art, on the other hand.

Such a diunity leads to investigation of the important aspects of Azerbaijan art.

Sakit HÜSEYNOV

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun baş elmi işçisi,
fəlsəfə elmləri doktoru*

KORRUPSIYAYANIN SOSIAL-FƏLSƏFİ MAHIYYƏTİ*

Klassik formada korrupsiya «xidməti mövqedən şəxsi mənfəət əldə etmək üçün sui-istifadə» aktı kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Hər hansı bir cəmiyyətdə korrupsiya əsasən totalitarizm, avtoritarizm və diktatura rejimində inkişaf edərək çiçəklənir. Totalitar rejimlərdə korrupsiyanın genişlənməsi sosial-iqtisadi inkişafın zəifləməsinə, cəmiyyətdə insan hüquqlarının pozulmasına və mənəvi-psixoloji gərginliyin artmasına şərait yaradır.

Faktlar göstərir ki, korrupsiya əksər ölkələrdə mövcuddur. Lakin, korrupsiyanın çiçəklənməsi əsasən yoxsul ölkələrdə və keçid dövrünü yaşayan demokratiya və plüralizmin inkişaf etmədiyi ölkələrdə daha çox təzahür edir. Belə ölkələrdə məmurların rüşvətxorluğu dövlət strukturlarından başlayaraq əhəlinin ən kasıb təbəqələrinin talan edilməsinə qədər genişlənir. Korrupsiyanın genişlənməsi bəzi ölkələrdə müəyyən tarixi məqamlarda yerli xalq üsyanları və dövlət çevrilişləri üçün zəmin yaradır. Korrupsiya qlobal xarakter daşıdığı kimi, ona qarşı mübarizə də qlobal xarakter daşıyır. Mütəxəssislər korrupsiya ilə qlobal mübarizənin həlledici vasitəsi kimi bütün ölkələrdə demokratik proseslərin genişləndirilməsi və azad mətbuatın rolunun gücləndirilməsini irəli sürürlər.

Korrupsiyanın sosial-fəlsəfi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət qulluqçuları (hakimiyyət strukturunda olan məmurlar, firma və şirkət sahibləri, siyasətçilər və s.) qanun və mənəviyyət normalarına zidd olaraq verilmiş səlahiyyətlərdən sui-istifadə edərək yaxın adamlarının varlanmasına şərait yaradırlar.

Korrupsiyanın sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji nəticələri ondan ibarətdir ki, birincisi korrupsiya cəmiyyətin sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edir, iqtisadi inkişafı zəiflədir və əhəlinin maddi rifahının pisləşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən cəmiyyətdə korrupsiyaya qurşanmış bir qrup insanın həddən çox varlanması cəmiyyətin orta və yoxsul təbəqələrinin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir edərək inkişafa mane olan amillərdən birinə çevrilir.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü T.Allahyarova və fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Korrupsiya prosesində qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş pullar əsasən ya şəxsi ehtiyaclara sərf edilir, ya da xarici banklara ötürülərək milli iqtisadiyyatdan çıxarılır.

Korrupsiyanın sosiuma vurduğu ümumi sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji zərər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

1. Korrupsiya dövlətin qarşısında duran sosial-iqtisadi, mədəni vəzifələrin həyata keçirilməsinə mane olan ciddi sosial bəladır.

2. Korrupsiya ölkəyə sərmayə mühitini pozur, daxili və xarici investorların uzunmüddətli sərmayələr qoymasına mane olur və nəticədə özəl biznesin qeyri-müəyyən şəraitdə tez qazanc əldə etməkdən başqa çıxış yolu qalmır.

3. Korrupsiya icra aparatının bahalaşmasına gətirib çıxarır.

4. Korrupsiya əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır.

5. Yüksək hakimiyyət səviyyələrində korrupsiya aşkarlandığında, xalqın konstitusiyə orqanlarına etimadı azalır və nəticədə onların legitimliyi şübhə altına düşür.

6. İdarəçilik sistemində işin keyfiyyəti aşağı düşür, çünki, vəzifəyə rüşvətlə təyin olunan məmur öz şəxsi mənafeyini dövlət mənafeyindən üstün tutur.

7. Korrupsiya ümumdövlət davranış etikasını prinsiplərini pozur və hər bir məmur «nə üçün təkcə mən əxlaq və mənəviyyat normalarına əməl etməliyəm?» - deyə düşünür. Bütün bunlar isə idarəetmə sistemində dağıdıcı təsir göstərir.

8. Ölkədə qərarların qəbul edilməsində konkret insanların və cəmiyyətin tələbləri əvəzinə pul əsas rol oynayır.

9. Korrupsiya insan mənəviyyatını pozur, insanlarda psixoloji gərginlik yaradır, sosial ədalət prinsiplərinə inamsızlıq yaradır, davamlı inkişafa manələr törədir.

Ədəbiyyatın təhlili və digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətdə korrupsiyaya ən çox məruz qalan fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

1. Dövlət tədarük sisteminin müəssisələri.

2. Əmlak və torpaq sahələrinin əməliyyat prosesi (alqı-satqı və bölgə prosesi).

3. Vergilərin yığılması prosesi.

4. Gömrük orqanlarının fəaliyyəti prosesi.

5. Hakimiyyət orqanlarında məsul vəzifələrə təyinin edilmə prosesi.

Ekspertlər korrupsiyanın meydana gəlməsi səbəblərini müxtəlif cür şərh edirlər. Bəziləri korrupsiyanı hər hansı bir ölkədə insanların yoxsul

vəziyyətdə yaşaması, yaxud dövlət məmurlarının əmək haqqının aşağı olması ilə izah edirlər. Təəssüf ki, dövlət məmurunun maaşının yüksək olduğu inkişaf etmiş ölkələrdə də korrupsiya mövcuddur. Hazırda korrupsiyanı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mədəniyyətin bir hissəsi hesab edilməsi fikri də geniş yayılmışdır. Əgər sonuncu fikri qəbul etsək, onda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında qanunların qəbul edilməsinə ehtiyac varmı?

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, həm korrupsiyaya qarşı çıxanlar, həm də ona müəyyən mənada haqq qazandıranlar vardır. Məsələn, bəziləri əmək haqqının aşağı olduğu ölkələrdə «dolanışiq naminə» alınan rüşvətə qeyri-leqal şəkildə haqq qazandırırılar. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən bu xırda rüşvət mahiyyət etibarilə daha böyük səviyyədə olan iri korrupsiyanın təhlükəli formalarının ifadəsi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən cəmiyyətdə «dolanışiq naminə» alınan xırda rüşvətə göz yumulması iri korrupsiyaya qarşı mübarizəni zəiflədir. İri korrupsiya nəticəsində ölkə daxilində rüşvət yolu ilə yığılmış pulların xarici banklara ötürülməsinə şərait yaranır.

Müxtəlif ölkələrdə korrupsiyanın həyata keçirilməsinin oxşar cəhətləri vardır. Korrupsiyanın həyata keçirilməsinin oxşar əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Yaxın dostlara, qohumlara və tanışlara himayədarlıq.
2. Siyasi kompaniyalara müxtəlif səviyyəli seçkilərə maliyyə yardımları.
3. Sərfəli müqavilələrin bağlanması üçün verilən rüşvət.
4. Dövlət məmurlarının müxtəlif firma və şirkətlərə himayədarlıq etdiklərinə görə rüşvət almaları.
5. Müxtəlif vəzifələrə təyin edilmək üçün yuxarı dövlət orqanlarına rüşvət verilməsi.

Korrupsiya ilə səmərəli mübarizə aparmaq üçün onun meydana gəlmə səbəblərini araşdırmaq və insanları rüşvət verməyə sövq edən şəraiti aydınlaşdırmaq lazımdır. Mütəxəssislərin fikrinə əsaslanaraq korrupsiyanı yaradan 4 şəraiti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci şərait:

- İdxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün sərfəli qiymətlərə lisenziyaların alınması;
- Müəyyən dövlət müqavilələrinin və müxtəlif növ güzəştlərin alınması prosesi;
- Dövlət torpaqlarının paylanması və özəlləşdirilən müəssisələrin alınması;
- Dövlətin əlində olan defisit fondlara yol açmaq;

- Süni şəkildə qıtlıq yaradılan nemətlərin əldə edilməsi prosesi və s. daxildir.

İkinci şərait:

- Vergi stavkalarının olmadığı şəraitdə daha çox gəlir əldə edilməsi;
- Gömrük qaydalarından yan keçmək və rüsum ödəməmək;
- Dövlət qulluğunda vəzifələrin alınması;
- Tikinti və s. layihələrin həyata keçirilməsi üçün yerli icra hakimiyyətlərindən icazə alınması;
- Təhlükəsizlik texnikası, sanitariya işi və ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə olan tələblərin endirilməsi;
- Reketlik fəaliyyəti və bu fəaliyyətə hüquq-mühafizə orqanlarının göz yumması;
- Parlamentdə müəyyən qrupların maraqlarına xidmət edən qanunların qəbul edilməsi əvəzində bəzi deputatların həmin qruplar tərəfindən mükafatlandırılması və s.

Üçüncü şərait:

- Müqavilələrin konkret detalları hvqında məxfi informasiya almaq prosesi;
- Sürətləndirilmiş xidmət göstərilməsi;
- Sənəd süründürməçiliyinin aradan qaldırılması;
- Verginin azaldılmasına imkan verən qeyri-müəyyən və ya əlverişli auditor rəyinin alınması və s.

Dördüncü şərait:

- Leqal biznes sahiblərinin öz rəqiblərinin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün əlaqədar məmurlara, hüquq-mühafizə orqanlarına rüşvət verməsi;
- Təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və s. sosial sahələrdə çalışanların əmək haqqının çox aşağı olması ucbatından «dolanışiq naminə» mövcud olan rüşvət şəraiti və s.;

Yuxarıda sadalanan bu şəraitin təhlili göstərir ki, korrupsiyaya qarşı mübarizə özünəməxsus çətinliklərə malikdir. Əsas çətinlik korrupsiya üçün münbit şəraitin oşlmasıdır. Bu şərait cəmiyyətin strukturu, idarəetmə forması, insanların hüquqi şüur səviyyəsi, ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsi ilə əlaqədardır. İkincisi, hakimiyyətin yuxarı pillələrində oturan məmurların korrupsiyaya qurşanması bütün ölkələrdə yayılmış bu bəlaya qarşı mübarizəni çətinləşdirir. Çətinliklərdən digəri ondan ibarətdir ki, rüşvət alanlar və rüşvət verənlər öz razılaşmalarını gizli saxlamağa çalışırlar.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq bütün dünyada o cümlədən Azərbaycanda da korrupsiyaya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizə aparılır.

Qeyd edək ki, respublikanın Milli Məclisində Korrupsiya və rüşvətxorluğa qarşı mübarizə haqqında qanun layihəsi müzakirə edilmiş və qəbul edilmək üçün təqdim edilmişdir.

Korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün beynəlxalq ekspertlər müxtəlif variantlar təklif edirlər.

Məsələn Nolan komissiyası (Böyük Britaniya, 1995-ci il) korrupsiyaya qarşı mübarizə üçün cəmiyyətin bütün sahələrinə tətbiq edilə biləcək etik davranış normalarından ibarət yeddi prinsip hazırlamışdır. Bu prinsiplərə diqqət yetirək:

1. Təmənnasızlıq. Vəzifəli şəxslər qərarlarını ancaq ictimaiyyəti nəzərə almaqla qəbul etməlidirlər.

2. Dəyanətlik. Vəzifəli şəxslər özlərinin peşə borclarını yerinə yetirmələrinə təsir edə biləcək ayrı-ayrı şəxslərdən və təşkilatlardan maliyyə və s. asılılığa salmamalıdırlar.

3. Obyektivlik. Qərarlar qəbul edilərkən (məsul vəzifəyə təyinat verilərkən, müqavilələr verilərkən, mükafatlar təqdim edilərkən və s.) vəzifəli şəxslər namizədlərin ancaq iş keyfiyyətlərini nəzərə almağa borc-Ludurlar.

4. Hesabatlılıq. Məmurular qəbul edilən qərarlara görə cəmiyyət qarşısında hesabatlı olmalıdırlar və onların fəaliyyəti ən dəqiq oxlamalar üçün açıq olmalıdır.

5. Aşkarlıq. Məmuruların qərarları və hərəkətləri cəmiyyət üçün tamamilə aşkar olmalıdır. Dövlət sirri qri fi daşıyan qərarlardan başqa bütün qərarlar aşkar şəkildə əsaslandırılmalıdır.

6. Vicdanlılıq. Məmurular öz vəzifə borclarını yerinə yetirmələrinə aidiyyatı olan bütün şəxsi maraqları haqqında açıq bəyanat verməlidirlər və bu münaqişə nəticəsində ortaya çıxan bütün nəticələrin cəmiyyətin xeyrinə həll olunması üçün tədbir görməlidirlər.

7. Rəhbərlik. Vəzifəli şəxslər rəhbərliyi həyata keçirərək və şəxsi nümunə göstərərək sadalanan bütün prinsiplərə əməl etməlidirlər.

Yuxarıda göstərilən bu prinsiplərin cəmiyyət həyatının bütün sahələrində o, cümlədən idarəetmə sistemində tətbiq edilməsi korrupsiyaya qarşı mübarizənin *mənəvi tərəflərini* əhatə edir.

Dünya təcrübəsini nəzərə alaraq korrupsiyaya qarşı mübarizənin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- Cəmiyyətdə demokratik amillərin gücləndirilməsi, idarəetmə sistemində, qərarların qəbulu və icrası sahəsində şəffaflığın təmin edilməsi.

- Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi, qeyri-leqal (kölgə) iqtisadiyyatın aradan qaldırılmasında inzibati amillərin gücləndirilməsi.

- Cəmiyyətdə korrupsiyanı yaradan sosial-iqtisadi şəraitin öyrənilməsi, korrupsiyanın tipologiyasının araşdırılması və ona qarşı mübarizə metodlarının düzgün seçilməsi.

- Korrupsiyaya qarşı mübarizədə kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun gücləndirilməsi, bu mübarizədə hökumət və QHT-lər arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılması, ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu sürətləndirmək.

Dünya təcrübəsi və respublikamızın keçid dövrünün sosial-iqtisadi şəraiti nəzərə alınaraq korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmaq üçün ölkəmizin mövcud şəraitinə uyğun prioritetlər seçilməli və strateji fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

1. İdarəetmə sistemində, qərarların qəbulu və icrası sahəsində şəffaflığın təmin edilməsi

- Hakimiyyətin fəaliyyətinə cəmiyyət tərəfindən daimi nəzarət mexanizminin yaradılması.

- Hökumət orqanlarının işi ilə bağlı ictimai rəyi öyrənmək üçün vaxtaşırı sorğuların keçirilməsi.

- Ədalətli rəqabət prinsiplərinə əsaslanan dövlət tədarükünün açıq və aşkar sisteminin yaradılması.

- Qərarların ayrı-ayrı dövlət strukturlarının maraqlarından və təzyiqlərindən asılı olmayaraq qəbul edilməsinə imkan yaradılsın.

- Korrupsiya doğura biləcək süründürməçiliyin və bürokratik əngəllərin qarşısını almaq üçün qərarların qəbul edilməsinin operativliyini təmin etmək.

2. Korrupsiyanın aşkarlanması və hüquq-mühafizə orqanlarının bu sahədə fəaliyyətinin gücləndirilməsi

- Həm ölkə daxilində, həm də xaricdə qeyri-qanuni yolla əldə edilmiş cəlinin müsadirə edilməsi və dövlətə qaytarılması.

- Korrupsiyaya uğramış müəssisələrin, firma və şirkətlərin qara siyahısının tərtib edilib KİV vasitəsilə vətəndaşlara çatdırılması.

- Vətəndaşların rüşvətxorluq və korrupsiya ilə bağlı dövlət orqanlarına şikayət etmək imkanlarını asanlaşdıran səmərəli sistemin yaradılması.

- Cinayət və cinayət-prosesual qanunvericiliyi dünya standartlarına uyğun şəkildə təkmilləşdirmək.
- Hüquq – mühafizə sisteminin aşkarlıq və şəffaflığına yönəlmiş islahatların sürətləndirilməsi

3. İdarəçilik sistemiinin yenidən təşkil edilməsi, dövlət müəssisələri və özəl sektorun təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi

- Dövlət müəssisələri və özəl sektorda maliyyə vəsaitinin təyinatı üzrə güclənməsinə obyektiv nəzarətin təmin edilməsi
- Müəssisələrin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin auditor yoxlamalarının təmin edilməsi.
- Müəssisə rəhbərlərinə öz tabeliyində olan işçilərin fəaliyyətinə optimal nəzarətin həyata keçirilməsinə imkan yaradılması.
- Bütün sahələrdə rəhbər işçilərin öz vəzifə borclarını yerinə yetirmələri və qanuna əməl etmələri cəhətdən icbari atesstasiyadan keçirilməsi.
- Ştat cədvəlində «ölü canların» çıxarılması və sonradan onların meydana gəlməsinə yol verilməməsi.
- Dövlət orqanlarında çalışan orta və iri məmurların gəlirlərinə və xərclərinə səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi.
- Aşağı səviyyəli heyətə korrupsiyaya qurşanmış rəislərdən şikayət etmək imkanının yaradılması.
- İdarəçilik sistemində ümumdövlət etikasının səviyyəsinin yüksəldilməsi

4. Korrupsiyaya qarşı mübarizədə kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun gücləndirilməsi

- Korrupsiyanı ifşa etmək üçün söz azadlığının təmin edilməsi və kütləvi informasiya vasitələrinə geniş imkan yaradılması.
- KİV orqanlarına korrupsiya ilə əlaqədar hakimiyyət orqanlarından məlumat almaq imkanı yaradılsın.
- Hakimiyyət orqanları tərəfindən KİV-i diskriminasiya imkanlarının məhdudlaşdırılması.
- Korrupsiya ilə bağlı müstəqil jurnalist araşdırmaları aparılmasına imkan yaradılması.
- Cəmiyyətdə gedən mürəkkəb prosesləri dərinlən anlamaq üçün curnalistlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi

Son illərdə respublikamız korrupsiyaya qarşı mübarizə ilə bağlı bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və bəzi beynəlxalq sənədləri

imzalamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Avropa Şurasının Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında, Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında və BMT-nin Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı konvensiyalarına qoşulmuşdur.

Respublikamızda qəbul edilmiş korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramında korrupsiyaya qarşı mübarizədə müəyyən edilmiş əsas vəzifələr öz əksini tapmışdır. Bu vəzifələr qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən tutmuş korrupsiyaya qarşı mübarizədə maarifləndirmə işinin həyata keçirilməsinə qədər geniş bir fəaliyyət sahəsini əhatə edir.

Ən vacib məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, korrupsiyanın mahiyyəti, səbəbləri və onun doğurduğu təhlükələr haqqında ictimaiyyəti hərtərəfli maarifləndirmək məqsədilə Dövlət Proqramında müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutulmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Карасев В.И., Голик Ю.В. Коррупция как механизм социальной деградации. М.: Юридический центр «Пресс», 2005 (329 с.).
2. Лассуэлл Г.Д. Власть, коррупция и честность. М.: РАГС, 2005, 176 с.
3. Кирпичников А. Взятка и коррупция в России. СПб., 1997, 303 с.
4. «Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı (2004-2006-cı illər)» «Xalq qəzeti», 4 sentyabr, 2004.
5. Hüseynov S. Korrupsiyaya qarşı mübarizə ümumdövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı, 2004, № 80-81, s.126-35.

САКИТ ГУСЕЙНОВ

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ КОРРУПЦИИ

Резюме

В статье раскрывается социально-философская сущность коррупции, анализируются её экономические и нравственно-психологические последствия этого негативного явления, показываются и анализируются основные слои общества наиболее подвергнутые коррумпированию.

Автор статьи выявляет основные факторы, создающие острые ситуации для расцвета коррупции в обществе и даёт некоторые

рекомендации, охватывающие определённые нормы и принципы этического поведения в борьбе против коррупции.

Sakit HUSEINOV

SOCIO-PHILOSOPHICAL ESSENCE OF CORRUPTION

Summary

In the article socio-philosophical essence of corruption is revealed, its economic and moral-psychological consequences of this negative phenomenon are analyzed, the main strata of a society mostly subjected to corruption are shown and analyzed.

The author of the article exposes the basic factors in a society and gives some recommendations involving certain norms and principles of ethical behaviour in the struggle against corruption.

Afaq RÜSTƏMOVA

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu, «Sosial fəlsəfə» şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, filologiya elmləri namizədi*

MÜASİR DÖVRDƏ YENİ LİŦQVİSTİK İSTİQAMƏTLƏR HAQQINDA*

Bütün zamanların çox mürəkkəb və çoxşaxəli problemi olan dil fenomeninə XIX-XX əsrlərdə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Bu təsadüfə xarakter daşıya bilməzdi. Artıq dil və məntiqin rolunun yenidən dəyərləndirilməsinə zəruri ehtiyac yaranmışdı. Belə şəraitə isə dar çərçivədə, yalnız öz tədqiqat məqsədlərinə müvafiq şəkildə bu obyektləri öyrənən konkret elm sahələrində yaranan böhran situasiyası səbəb olmuşdu.

Məlumdur ki, dilin mahiyyəti, onun varlıqla bağlı qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuş ilk elmi əsərlər Aristotela aiddir. Antik təfəkkür tərzii “əşyanın gerçək mənasını” onun “ağılla dərkii” mahiyyətilə üst-üstə düşməsində görürdü. Məğzində təsəvvür daşıyan mülahizə əşyanı olduğu kimi təqdim edir. [1, 123.] Ona görə də yunanlar insanın nutqə malik olmasını fundamental bir mahiyyət kimi xarakterizə edirdilər. Dil dərk olunmuş mülahizələrin cəmi kimi əşyanın mahiyyətini açır və onu anlaşıqlı edir.

Sonrakı dövrlərdə təməl prinsiplərdən yayınma dilin mahiyyətindən uzaqlaşmaya səbəb oldu. Bununla əlaqədar olaraq bütövlükdə Qərb fikrində bu sahədə Aristotelin təhlillərində müşahidə olunan baziz prinsiplərdən, izahlardan fərqli iki istiqaməti qeyd etmək olar: dilin insanın təfəkkür fəaliyyətində “ikinci dərəcəli” mahiyyət dıxıması və sözlərin İlahi qüvvə tərəfindən yaradılması versiyaları. Sonuncu versiya hətta İntibah (XY-XYI əsrlər) dövrünə qədər dominantlıq təşkil etmişdir. Digər tərəfdən isə artıq məntiq elmi biliyin orqanonu kimi (Aristotelin məntiq haqqında traktatlarının toplusunun adı (387-322-ci illər) onun üzərinə düşən məsələlərin öhdəsindən gələ bilmirdi, çünki, demək olar ki, obyektiv gerçəkliklə ontoloji əlaqələrini itirmişdi. Bu şəraitdə dilin funksiyasının mexanizmlərinin analizinə ehtiyac yarandı. Riyazi formada yeni məntiqin (simvolik məntiqin, logistikanın) yaranmasını bununla əsaslandırmaq olar. Beləliklə də XX əsr linqvistikaya tamamilə yeni yanaşma tərzii gətirdi.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Fəlsəfənin dilin məntiqi analizinə əsaslanması fikri Leybnisdən başlanır. O, ideal işarəvi dilin arzusunda idi və hesab edirdi ki, yalnız belə bir dil düzgün təriflərə və müəyyənləşdirmələrə malik ola bilər. Bunun nəticəsində fəlsəfi problemləri həll etmək imkanı verə biləcək prinsiplər sistemini formalaşdırmaq mümkün ola bilər. Lakin bu arzu olaraq qaldı, çünki o zaman məntiq hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdi, logistika isə fəlsəfədə çətin və olduqca çoxcəhətli xüsusiyyətlərə malik dil problemlərinin öyrənilməsində özünəməxsus mahiyyət kəsb edə bilirdi. Mövcud böhranın aydınlaşdırılmasına cəhdlər əsas iki istiqamətdə inkişaf etməyə başladı: analitik fəlsəfə və fenomenologiya. Analitik fəlsəfənin tərəfdarları elmdə və fəlsəfədə bütün qeyri-müəyyənlikləri (Lokkda olduğu kimi) subyektiv, intuitiv-introspektiv şəkildə deyil, cümlələrin sintaktik-semantik analizinin köməyi ilə aradan qaldırmağa cəhd edirdilər.

Məntiqin və dilin analitik fəlsəfədə tətbiqini bu şəkildə təsəvvür etmək olar: əvvəlcə biz hissiyatla dünyanın elementlərini özümüz, başqalarından asılı olmayaraq, dərk edirik, sonra isə ümumbəşəri məntiqi orqanunun köməyi ilə abstraksiya vasitələrini əhatə edirik, daha sonra isə bu şəkildə əldə edilmiş elementləri işarələr kombinasiyasının köməyi ilə mövcud vəziyyəti digər insanlara təqdim edirik. Bu istiqamətin tərəfdarları olan filosoflar üçün abstrakt mahiyyətlərin “harada” olması və dünya hadisələrinin “nə” ifadə etməsi mühüm deyil. Onlar bunların bir-birinə hansı formal münasibətdə olduqlarını ayırd etməyi əsas sayırlar.

Məntiqi dillərdə formal strukturlar gerçəklik strukturunu ifadə edirlər, lakin çox məhdud şəkildə, çünki burada analitik fəlsəfədə məntiqin predmeti olan təfəkkür şüurdan təcrid şəkildə nəzərdən keçirilir. Məhz buna görə də paralel olaraq şüur fenomenini tədqiq edən fenomenoloji cərəyanın inkişafı labüd prosesdir. Total xarakterə malik bu kontekstdə şüurun imkanları çərçivəsində bütün bildiklərimiz nəzərdə tutulur. Şüurun intensionallığı empirik təcrübənin maddiliyi ilə bitmir. Dünya şüurun özü-özünü qavraması kimi zahir olur. Haydegger şüurun ontoloji dərkinə cəhd etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, şüur “dünyada varlıq” strukturuna malik, yəni mövcud olan sistemə açıq və ona bağlı olan insana xasdır.

Belə düşünmək olar ki, müasir metodoloji vasitələrin köməyi ilə ciddi problemlərin həllinə şərait yarana bilər. Məsələn, dünyanın təsvirinin ontoloji strukturuna dil ifadələrinin sintaktik strukturunun müvafiqliyi üsulları; bir ifadə çərçivəsində anlayışlar arasında münasibətlər məsələsi, yəni hər hansı bir ifadənin hansı şəkildə məna kəsb etməsi nəzərdə tutulur; ümumi məfhumların kəsb etdikləri məna variantları; adların

abstraksiya prosesində konkret mənalar alması və s. Bu suallara cavab E. Hüsserlin fenomenologiyasının əsasını təşkil edir. Əsərlərində o, Lokkun, Berklinin, Yumun görüşlərini araşdırmış və müəyyən etmişdir ki, Lokkun fikrincə, abstrakt mənalar ilkin və təkrar keyfiyyətlərin təsdiqi prosesində yaranır və nəticədə əşya təsəvvür edilir. Berkli əşyanı hisslərin (ilkin keyfiyyətlərsiz) kompleksi kimi təqdim edir. Ona görə də o, hesab edirdi ki, abstrakt məfhumların mövcudluğu təkin ümumi ilə əvəzlənməsi kimi realizə olunur. Yumun qavrayışda vərdişlər psixoloji təliminə görə abstraksiya prosesi iki əşyanın hər-hansı bir əlamətə görə oxşarlığının fiksiyası kimi başa düşülür.

E. Hüsserlin abstraksiya haqqında nəzəriyyəsi ilk növbədə intensio-nallıq nəzəriyyəsinə istinad edir. Əgər Vitqenşteyn üçün hər-hansı bir anlayış yalnız digər əşyalar sistemi ilə əlaqədə məntiqi məfhum mahiyyəti daşıya bilirsə (yəni ayrılıqda sözlər mənə ifadə etmir, bu funksiya yalnız cümlə daxilində realizə oluna bilər), Hüsserl isə, əksinə, hesab edir ki, məfhum həm üz-özlüyündə, həm də ifadə daxilində mənaya malikdir. Hüsserlin təliminə əsasən ümumi məfhumlar, kateqoriyalar ilk növbədə əşyaların xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, yəni biz ya bilavasitə əşyanı ya da ümumi mənəni nəzərdə tuturuq.

Fenomenoloji yanaşmada əşya özünün şüurdan asılı mövcudluğunu itirir (isrər təbii, istərsə də psixi proseslər baxımından) və əşyavi mövcudluğa, onun mənə tərzinə çevrilir. Burada şüur mənə yaradıcılığında hüdudsuz imkanlara malik bir fak olaraq hər bir dəyişikliyə münasibətdə varlıq rolunu oynayır. Şüur əşyanın unikal mahiyyətini bütövlükdə əhatə edə bilməlidir. Əşyanın mənə təqdimatında şüurun yalnız təsadüfi və ya əsassız intensiyaları deyil, bütövlükdə ümumi strukturları ifadə olunmalıdır. [2, 110]

XX əsrin əvvəllərində dilin ontoloji problemləri və linqvistikaya aid tədqiqatların metodologiyası ilə əlaqədar çox ciddi diskussiyalar yer almağa başladı. Linqvistlər məsələlərin geniş tədqiqinə cəhd etsələr də bu elm sahəsi qlobal xarakter almağa başlamışdı. Bununla yanaşı problem artıq elmlərarası mahiyyət daşıdığından bu dialoqlarda müxtəlif elm sahələrinin iştirakı qaçılmaz oldu. Bunun nəticəsində yeni elmi məktəblər, cərəyanlar (təbiəti etibarilə bir-birindən çox fərqli istiqamətlər) yaranmağa başladı.

Keçən əsrin 80-90-cı illərində Amerika alimləri 50-yə qədər müxtəlif istiqamətlərdə semantik nəzəriyyələr işləyib hazırlamışlar. Uzun müddət tədqiqatların deskriptiv (xüsusilə distributiv) linqvistika sahəsində aparılması belə bir fikir yaratdı ki, dil proseslərinə ənənəvi yanaşma müasir dövr üçün qənaətbəxş mahiyyət daşımır. Analizin predmeti kimi sözlərin

tarixən dəyişilməsini qəbul edən M.Brealın və Q. Paulun fikirlərinin məhdud olduğu məlum oldu. Bir çox linqvistlər biheviyoristik (L.Blumfild) şərhədən imtina etdilər. Leksik semantikanın semasiologiyaya (leksik semantikaya) aid olması fikri də artıq özünü doğrulmurdu. Cümlənin (mətnin) mənasının araşdırılmasının da linqvistik semantikaaya aid olması fikri təsdiqini tapdı. Əvvəlcə linqvistik semantika strukturalistlərin maraqlarına müvafiq olaraq struktur leksikologiya (və ya struktur leksik semantika) kimi sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bunun ardınca tez bir zamanda linqvistik semantikada lider sahəyə çevrilən sintaktik semantika yarandı.

Ənənəvi qrammatika və struktur linqvistika sahələrində aparılan tədqiqatların nəticəsi böyük empirik materialın toplanmasına səbəb oldu. Lakin deskriptiv istiqamətə malik normativ ənənəvi, eləcə də struktur linqvistika təsnifatlar səviyyəsindən kənara çıxma bilməmişdi. Bu şəraitə Amerika linqvisti və filosofu Noam Homski dəyişdi. N.Homski 1928-ci ildə anadan olmuşdur. O, linqvistikada generativ istiqamətin təməlini qoymuşdur. 1955-ci ildən Massaçuset texnoloji universitetinin müəllimi olan Homski dilin fəlsəfəsinə verdiyi əsas töhfə dilin transformasiya, törədcil modelinin hazırlanması olmuşdur. Bu model təbii dildə “qrammatik qaydalar” anlayışının formalizasiyasına və “interpretasiya qaydaları” məfhumlarına əsaslanır. O, həmçinin dünya dilləri üçün ümumi olan “universal dil nüvəsi” konsepsiyasını əsaslandırmağa çalışmış və bu nüvənin insana yaranışından verildiyini iddia etmişdir. Metodoloji konsepsiyada Homskinin tədqiqatları linqvistik materialların toplanmasına deyil, dil və nitq hadisələrinin bütöv fəlsəfi konsepsiyaya çərçivəsində izahına yönəlmişdi. Tədqiqatçı belə hesab edirdi ki, linqvistikanın problemi fakt və dəlillərin çatışmazlığı deyil, əksinə, əldə edilmiş çoxlu sayda faktları mövcud nəzəriyyələrin əhatə edə bilməməsində, onları yalnız təsniv və təsvir etməsindədir.

N.Homskinin axtarışları olduqca məhsuldar olmuşdur. Dilin modelləşdirilməsi sahəsində ardıcıl olaraq adekvat axtarışlar aparması onun tədqiqatlarının əsasını təşkil etmişdir. Məntiqi riyaziyyat sahəsində əsaslı biliyə malik N.Homski tətbiqi, riyazi linqvistika sahəsində sanballı ideyaların müəllifidir. Bu ideyalar Amerikada sonra isə dünyada linqvistikada dilin dinamik proses kimi qəbul edilməsində dönüş yaratdı. Bununla əlaqədar olaraq onun çoxlu sayda davamçıları yarandı.

XX əsrin ikinci yarısında generativ linqvistikanın yaranması dil haqqında elmdə yeni epoxa açdı. N.Homskinin ideyalarına əsaslanan bu istiqamət onun “Sintaktik strukturlar” (1957) əsərində öz geniş ifadəsini tapmışdır. Bu ideya tərkib hissələrinə görə analizin (sintaktik səviyyədə)

bilavasitə artıq mövcud, hazır məlumatların dil elementlərinin təhlilinə yönəlməsinə və onlarda invariant vahidlərin (fonem, morfem, sintaktik konstruksiyalar) aşkar edilməsinə isriqamətlənir. Yəni artıq dinamizm prinsipləri, deduktiv konstruktivizm və rəasionalizm (Q. Leybnits, R. Dekart) önə çəkilir. Dilin əsas vahidi fonem, morfem deyil, transformasion qaydaların əsasında abstrakt vahidlərdən yaranan cümlə elan olunur.

Sonralar bu konsepsiya dəyişikliyə məruz qalmış və artıq bu ətrafda üç nəzəriyyə haqqında fikirlər formalaşmağa başlamışdır: transformasion-törədici qrammatika, standart nəzəriyyə və geniş standart nəzəriyyə. [3, 594] Homskinin transformasion-törədici qrammatikası zəminində interpretasion semantika (N.Homski, P.Postal, Cerri A. Fodor, S.Rey) istiqaməti yarandı. Bu istiqamətin müəlliflərinin əsərlərində semantik komponentin fəaliyyəti təsvir edilir. Bu təsvirlərdə hər bir mənənin ayrı-ayrılıqda izahı verilir və xüsusi qaydalar əsasında bütövlükdə cümlənin mənəsi üzə çıxarılır, terminlərdə semantik əlamətlərin elementar simvolları izah edilir; cümlə iki zirvəli struktur kimi təqdim olunur (ifadə olunan strukturların rammatikasına müvafiq olaraq); formal strukturadan semantik struktura doğru hərəkət (məntiqi dil quruluşunun prinsiplərinə əsasən əvvəlcə sintaktik, sonra isə semantik hissənin). Lakin bu şəkildə əməliyyatlar danışanın fikirlərinin ardıcılığını real şəkildə ifadə olunmasına müvafiq deyil və haqlı olaraq yeni jaranan sintaktik-semantik nəzəriyyələrdə buna diqqət yönəldilib.

Homskinin və onun tərəfdarlarının bu fikirlərinə müvafiq olaraq U.Vaynrayxın orijinal sintaktik-semantik modeli; generativ semantika (Djordj Lakoff, Djeys Makokoli, Djeys Brüs Ross) və s. modellər yarandı. Bu modellərdə mənəların dərin strukturları əsasən bir zirvəli struktur kimi qəbul edilir, yəni semantik və sintaktik qaydaları ayırmadan cümlə başlanğıc mahiyyət kimi nəzərə alınır; Çarlz Fillmor hal qrammatikasının əsasını qoymuş və bu prosesin təsvirində iki zirvəli deyil, bir zirvəli modeli (fel – predikat) əlverişli hesab etmişdir; XX əsrin 70-80-ci illərində semantik istiqamətli nəzəriyyələr sintaktik semantikanın digər konsepsiyalarının yaranmasına səbəb oldu. Bu nəzəriyyələr həm iki zirvəli, həm də bir zirvəli modellərə istinad edir.

Semiotikada (işarəvi sistemləri öyrənən elm) dil elementlərinin quruluşunu müəyyən edən ümumi qaydalar sistemi sintaksis, bu dil elementlərinin arasında mövcud mənə əlaqələri semantika adlanır. Deməli, təbii dilin sintaksisi (semiotik mənada) onun qrammatikasıdır, yəni cümlənin sözlərdən konstruksiyaya edilməsidir. Məntiqi dilin sintaksisindən fərqli olaraq, təbii dilin sintaksisi tam formalizə olunmur. Təbii dil say-sız-hesabsız qaydalardan və bu qaydalara aid istisnalardan ibarətdir. Bu

da təbiidir, çünki məntiqi dil süni yolla yaradılmışdır, təbii dil isə uzun təkamülün nəticəsidir.

Müasir dövrdə linqvistika ilə məşğul olan tədqiqatçılarda məsələlərə münasibətdə dönüş yaranmışdır. Buna səbəb bu sahə ilə (linqvistika ilə) qovşaq istiqamətlərdə yaranan yeni elm sahələri oldu. Bu sahələr dil sistemlərinə immanent yanaşmanın qeyri-adekvat mahiyyətini ortaya qoydu və struktur linqvistikanın insanın həyat fəaliyyətilə, cəmiyyətlə bağlı proseslərin tədqiqində kifayətsizliyini aşkar etdi.

Dil haqqında elmdə mərkəzləşdirici tendensiyalar XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq daha böyük vüsət almağa başladı. Bu mənada bu gün mövcud linqvistik istiqamətlərin sayını müəyyən etmək çətindir, lakin ümumi şəkildə bunları belə qruplaşdırmaq olar: interlinqvistika, antropoloji linqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, pragmalinqvistika, mətnin linqvistikası, kontrastiv linqvistika, kompyuter linqvistikası, riyazi linqvistika, tərcüməşünaslıq, generativ linqvistika, psixolinqvistika, neypolinqvistika, koqnitiv linqvistika, nitq aktları haqqında nəzəriyyə və s. Əksər hallarda bu istiqamətlərin də daxilində çoxlu sayda yanaşmalar müşahidə olunur.

Bütün bu proseslər linqvistikada dəyərlər istiqamətində dəyişikliyə səbəb oldu. Tədqiqatlar insanın düşüncə proseslərinin, sosial mahiyyətli hərəkətlərinin öyrənilməsinə istiqamətləndi. Əsrlərin qovşağında linqvistik tədqiqatların mərkəzində informasiyanın toplanması, emal edilməsi, mühavizəsi məsələləri durdu və belə qənaətə gəldi ki, insan yeni informasiya alan zaman onu artıq şüurunda mövcud olan informasiya ilə əlaqələndirir və nəticədə, yeni fikirlər törəyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Койре А.. «О сущности истины» // Логос. 1999, № 10.
2. Молчанов. В.И., Гуссерл и Хайдеггер: феномен, онтология, время. Проблема сознания в современной западной философии. М., 1989.
3. Реале Д., Антисери Д.. Западная философия от истоков до наших дней. – ТОО ТК «Петрополис», Санкт-Петербург, 1977.

Афаг РУСТАМОВА

**О НОВЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЯХ
НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

Резюме

Возросший интерес к феномену языка на современном этапе нельзя считать случайным. Это связано в первую очередь с переосмыслением роли языка и логики.

В XX веке в области онтологии языка и методологии лингвистических учений происходили серьезные дискуссии. Лингвисты пытались исследовать данные вопросы, но они носили глобальный характер, поэтому для всестороннего изучения этих проблем требовалось участие наук различных отраслей. В результате чего появились многочисленные школы и течения.

В статье рассматриваются некоторые из них.

Afaq RUSTAMOVA

**ABOUT NEW LINGUISTIK DIRECTIONS AT
THE PRESENT STAGE**

Summary

At the present stage it is impossible to consider the increased interest to a phenomenon of language casual. It first of all is connected with reconsideration of a role of language and logic.

In XX a century in the field of ontology language and methodology of linguistic doctrines there were serious discussions. Linguists tried to investigate the given questions, but they had global character, therefore allround studying these problems needed participation of sciences of various branches. Therefore there were numerous schools and currents.

In the article some of them are considered.

Sərdar MUSTAFAYEV
fəlsəfə elmləri namizədi

ŞƏXSİYYƏTİN FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-EKOLOJİ NƏTİCƏLƏRİ*

Şəxsiyyətin real inkişafının və tarixi rolunun başa düşülməsində həlledici cəhət - konkret tarixi-ictimai münasibətlər, sosial əlaqələr sistemində insanın vəziyyəti, cəmiyyətin sosial strukturunda onun yeri, onun hüquq və azadlıqlarının real surətdə təmin edilməsidir. İnsana tarixi realist yanaşma üsulu, abstrakt antropoloji prinsiptən deyil, gerçək şəxsiyyət mövqeyindən çıxış edir. Bu mühüm şərtlərə insanın təbiətin məhsulu və ya bir hissəsi olması daxildir. Əslində insanı təbiətdən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İnsanda bioloji ilə sosiallıq tam vəhdətdir. Şəxsiyyətin ictimai təbiətinin tarixən formalaşması hər şeydən əvvəl əmək fəaliyyətində ifadə olunaraq sosial əlaqələrin spesifik formaları, onun ictimai müəyyənliyi - adamların müvafiq bioloji qabiliyyəti ilə təmin olunur. Fiziki təşkil olunan və adamların irsən aldığı bioloji və psixoloji qabiliyyətlər, onların ictimai təbiətinin inkişafı üçün zəruri olan ilkin şərtləri yaradır. Şəxsiyyətin inkişafında sosial və bioloji ünsürlərin nisbəti indiyə qədər elmi diskussiyaların baş mövzusu olmuşdur və bundan sonra da uzun müddət baş mövzusu olacaqdır.

Hazırda şəxsiyyətin inkişafı baxımından onun məqsədlərini, vəzifələrini aydın təsəvvür etmək üçün müasir ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi ilə əlaqədar, bir sıra mühüm momentləri bilmək lazımdır. Bu baxımdan həyatımızın qorunub saxlanması üçün zəruri olan şəraitin təmin edilməsini həyata keçirmək üçün üç əsas istiqaməti fərqləndirmək olar:

1. Ətraf təbii mühitin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin vəziyyətinə bilavasitə və ya dolaylı yolla təsir göstərən «antropogen» amillərin tənzim olunması;
2. Təbii mühitin xarici təsirlərinin insan orqanizmdə dözümlülük dərəcəsinin (adaptasiya qabiliyyətinin) yüksəldilməsi;
3. Bütövlükdə ekosistemin sabitliyini qorumaq üçün, insan tərəfindən yol verilmiş pozuntuların aradan qaldırılması.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, antropogen xarakterli amillərin idarə olunması daha asandır, çünki onların «idarəetmə sükkanı» insanın öz əlinədir. Əslində isə bu məsələ ən mürəkkəb məsələlərdən biridir: lap

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü T.Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

yaxından tanışlıq zamanı aydın olur ki, məhz antropogen amillər cəmiyyətin maddi rifahının əsasını təşkil edir və ona görə də mövcud ictimai sistem tərəfindən hər hansı bir müdaxilədən mühafizə olunurlar.

İnsan şəxsiyyətinin həyat quruculuğu hazırda ciddi böhrana məruz qalır. Bu böhranın ən parlaq göstəricilərindən biri getdikcə güclənən çoxşaxəli sosial-ekoloji fəlakət, mədəniyyətlərarası və sosial təsərrüfat sistemləri daxilində digər qarşılıqlı münasibətlərin böhranıdır. Bu böhranın daxili səbəbi şəxsiyyətin oykumenik strukturlarının olmamasıdır.

Şəxsiyyətin ekolojişdirilməsi bu strukturların təkrar bərpası prosesi kimi müəyyənləşir. Bir çox tədqiqatçılar hazırda şəxsiyyətin böhranını marksizmlə əlaqələndirməyə çalışırlar. Lakin iş təkcə və bəlkə heç də marksizmdə deyildir. Müasir vəziyyət - insanlar arasında təbiətə, insan həyatının təşkilinə elə münasibətlərin böhranının göstəricisidir ki, bunların əsasında insan fəaliyyətinin nizamlanması üsullarının, Qərb sivilizasiyası üçün ənənəvi olan vəziyyətin başa düşülməsi durur.

İnsan, onun anatomik fizioloji, psixi və hətta intellektual təbiəti, fəaliyyətinin etnomədəni əsasları ilə birgə siyasi, hüquqi və digər sahələrdə həddindən artıq tez dəyişməyə qadir olan cəmiyyətin ən sabiq parametridir. Deməli, çoxölçülü insanın göstərilən aspektləri uzaq pronozlaşdırma üçün deyil, bəşər tarixində üzvi bir dövrə, Oykumena adamına, ekogen sivilizasiyasına keçid üçün əsas rolunu oynaya bilər.

Adaptik qarşılıqlı təsirin bir sıra variantları mövcuddur. Bunlar əsasən şəxsiyyətin fəallığı və fəaliyyətinin yönümü ilə fərqlənir. Mühitə tabe olma, onun əsirinə çevrilmə və yaxud əksinə; həmişə ağır nəticələrə gətirib çıxarır. Bunu biz ekoloji adaptasiyanın timsalında da aydın görə bilərik. Sosializmin ilk onilliklərində hökm sürən «təbiətdən mərhəmət gözləməyin, onu özününcə tabe edin» - şüarı artıq insan cəmiyyətinə qarşı yönəlmişdir. İndi təbiət ona edilənlərin əvəzində insan cəmiyyətindən «intiqaam alır».

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin ekoloji adaptasiyası problemi həm yeni, həm mürəkkəb, həm də maraqlı problemdir. Ekoloji adaptasiyanı iki cür başa düşmək olur. Birincisi, şəxsiyyətin ekoloji adaptasiyası insanın mövcud mühitə uyğunlaşması, yəni çirklənmiş hava şəraitində yaşaması, çirklənmiş torpağın məhsulunu yeməsi deməkdir. Bunun axırı, perspektivi yoxdur. Bu, saysız-hesabsız xəstəliklərə, «xüsusilə sivilizasiya xəstəliklərinə» düşər olmaq deməkdir (ictimai hadisələr baxımında da belədir).

İkincisi, şəxsiyyətin ekoloji adaptasiyası təbii mühitin insanın özünə, onun tələb və istəklərinə uyğunlaşdırılması deməkdir. Bu çirklənmiş suyun, havanın, torpağın təmizlənməsi, qorunması, qırılmış meşələrin bərpa

edilməsi, bir sözlə «insan-təbiət» sisteminin tarazlığının qorunub saxlanması deməkdir. Şəxsiyyətin ekoloji adaptasiyası insanla təbiətin «ümumi dil tapması», həmin sistemin tarazlığının qorunub saxlanması deməkdir. Həmin tarazlıq bərpa olunarsa, heç bir ekoloji ziddiyyətlərdən, ekoloji böhrandan söhbət belə gedə bilməz. Burada eyni zamanda potensial və aktual patologiyaların morfoloji xüsusiyyətləri əhalinin sayı, onu xarici mühitin təsiri ilə şərtlənən məişət və təsərrüfat vərdişləri də təhlil edilir»

Əhalinin sağlamlığı ən çox gigiyenik fənlərdə nəzərdən keçirilir. Həmin fənlər arasında sosial gigiyena, həmçinin tibbi coğrafiya mühüm yer tutur. Sağlamlığı müəyyən etmək cəhdləri təbabətin inkişafının ilkin mərhələlərindən məlumdur. Keçmiş dövrlərin ən böyük həkimi Qalen yazırdı ki, sağlamlıq insanın elə vəziyyətidir ki, bu zaman ağrılardan əziyyət çəkilsə də həyat fəaliyyəti məhdudlaşdırılmır. (1) Bəzən sağlamlıq anlayışını qeyri-sağlamlıq və xəstəlik anlayışlarının əksi kimi də ifadə edirlər. Məs. İ.V.Davıdovski yazırdı:

«Sağlamlıq - uyğunlaşmanın tamlığı, xəstəlik isə uyğunlaşmanın natamamlığıdır». (2) İnsanların sağlamlığı xarici mühitlə sıx bağlıdır, birinci növbədə isə sosial-iqtisadi şəraitlə əlaqədardır.

Adaptasiya uğurlu keçirsə, sağlamlığa ziyan vura bilən heç bir fəvqaladə hadisədən söhbət gedə bilməz. (3) Adaptasiya uğursuz keçirsə, kütləvi xəstəliklər, əhalinin (köçkünlər nəzərdə tutulur) başdan-başa məhv olması baş verir. Tarixdə bu sahədə istənilən qədər faktlarla rastlaşmaq mümkündür. Sosial-iqtisadi ekologiya nə təbii, nə də humanitar elmlərə aid deyildir. O problem məzmunlu «vahid» elmi təmsil edir. (4) Özlüyündə bu elm insan ekologiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi ekologiya orqanizmlərlə mühit arasındakı qarşılıqlı münasibəti öyrənən elm kimi meydana çıxmışdır (təsadüfi deyildir ki, bütün ekoloji hesabatlarda insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri mühüm ekoloji faktor hesab olunur). (5)

Maraqlı cəhətlərdən biri də insan ekologiyasının təbabətlə qarşılıqlı münasibəti məsələsidir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, təbabətə nisbətən ekologiyanın vəzifələri daha genişdir. Bu təkcə mühit faktorlarının insan sağlamlığına təsirinin izahı problemi deyil, həmçinin insanla mühitin qarşılıqlı təsiri problemidir, mühitin dəyişməsi və onun cavab reaksiyasıdır. Bəzi alimlər insan ekologiyası deyil, sosial ekologiyadan danışmağa üstünlük verirlər. N.F.Reymersə görə heyvanlar və insan ekologiyası köklü surətdə fərqlənir. Onun fikrincə «insan haqqında elm praktik olaraq bütün dünya elmini özünə daxil edir». (6) N.F.Reymers yazır ki, insan ekologiyasının obyektı insanın özü və onun əhatəsidir. Deməli, insan ekologiyasının vəzifəsi bəşəriyyəti nikbinləşdir-

məkdir. İnsanın mühitdə mühüm dəyişikliklər yaratmasının obyektiv prosesi, ekoloji elmlərin əhatə dairəsinin geniş olması haqqında təsəvvürləri yaratmışdır. Bununla yanaşı çox vaxt bəşəriyyətin həyatının nikbinləşdirilməsi vəzifəsi əvəzinə, ekologiyaya ona daxil olmayan vəzifələr aid edilir.(7) A.P.Avtsin xüsusi qeyd edir ki, ekoloqun tədqiqatlarında birinci planda insanın sosial həyatı durmalıdır. Onun fikrincə, insan ekologiyasının predmetinə sosial mühiti və ictimai münasibətləri daxil etmək lazımdır.

İnsan özünün şüurlu həyatı boyu təbiətlə ünsiyyətdə çox vaxt öz fəaliyyətinin nəticələri üzərində düşünmədiyindən vəziyyət xeyli gərginləşir. Bu gərginləşmə ekoloji böhran kimi üzə çıxır. İnsan və təbiət sisteminin qarşılıqlı təsiri, ictimai əlaqələr sisteminə daxil olduqdan sonra, ictimai istehsal münasibətləri xarakteri alır. Bu ictimai münasibətlərin əsas xüsusiyyəti əksliklərin vəhdəti və mübarizəsinin, cəmiyyətin inkişafının sosial-ekoloji və iqtisadi mənafeələrini ifadə etməkdən ibarətdir.

Ekoloji və iqtisadi mənafeələrin əksliyi tamamilə obyektivdir. Yer kürəsinin təbii ehtiyatlarının fiziki məhdudluğu, onların daim artan tələbatı ilə ziddiyyət təşkil edir. Bəşəriyyətin şüurlu fəaliyyəti yalnız həmin ziddiyyəti aradan qaldırmağa yönəldilməlidir.

Bütün canlı orqanizmlərin, eləcə də cəmiyyətin həyatı təbiətsiz, ətraf mühitsiz təsəvvür edilə bilməz.

Bəşəriyyətin ən şüurlu ali materiyası olan insan bioloji fərd kimi ətraf mühitlə daimi maddələr mübadiləsində iştirak edir. İnsanlar bir canlı vücuda kimi ekosistem və ekosferin qanunlarına tabedir. Ekosistemin inkişafı təbii mühitin özünəməxsus fiziki və bioloji amilləri ilə müəyyən olunur. İnsanın təbiətə münasibəti və təsiri sosial-iqtisadi şəraitdən, intellektual səviyyədən asılı olaraq dəyişir.

Elm və texnikanın müasir inkişafı və dünya əhalisinin sürətlə artdığı şəraitdə, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti ümumbəşəri problemə çevrilmişdir.

Cəmiyyətin təbiətə təsirinin gərginləşməsi bilavasitə ETT ilə əlaqədardır. Texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən geniş istifadə edən insanlar təbiətə, onun sərvətlərinə, ekoloji mühitinə xeyli zərər yetirirlər. Onun təbiətə «yürüşü» son zamanlar xeyli güclənmiş yararlı torpaqların müxtəlif tikililərlə örtülməsi genişlənmiş, atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsi şiddətlənmişdir. Əlbəttə, bunu təkcə elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək səhv olardı. Müxtəlif texnoloji və enerji istehsal dövriyyələri ilə yanaşı insanların istehsala olan kortəbii münasibətləri, ictimai əmək bölgüsünün səmərəsiz yerləşdirilməsindən, təbii sərvətlərin istifadəsi səviyyəsindən asılıdır. Ən başlıcası əhali artımı

və urbanizasiyanın səmərəli idarə olunması, istehsalın təmərküzləşməsi, cəmiyyətin müasir inkişafını ifadə edən ekoloji mühitə gərgin təsir göstərən mühüm amillərdir.

Burada başlıcası odur ki, ətraf mühitin davamlı kimyəvi dəyişmələrinə yol verməmək lazımdır, çünki bu dəyişmələr canlı orqanizmlərin elə formalarının təkamülünü həyata gətirə bilərlər ki, onlarla mübarizə aparmaq gündən-günə çətinləşəcək.

Artıq müasir elm, tullantısız texnologiyanın nəzəri əsaslarını işləyib hazırlanmasına başlayıb. Belə texnologiyalarda əmək alətləri, təbiət proseslərindən istifadə etmək nəzərdə tutulur. Bu mənada biotexnologiyaya çox böyük ümidlər bəslənilir, baxmayaraq ki, o da bütün bəlalərin dərmanı ola bilməz. Biz dağıdıcı texnologiyadan mütləq əl çəkib təbiəti qoruya biləcək texnologiyaya keçməliyik.

Bununla yanaşı «təbiətin tarixi» ilə «insanların tarixi» səviyyəsinin münasibətləri, dövlət-siyasi və hüquqi elmlərin işləyib hazırladıqları və iqtisadi-ictimai münasibətlərin faktiki nizamlanmasının metodları ilə şərtlənir. Ekoloji siyasətdə anlayış konstruksiyalarının da rolu az deyildir. Əgər «ekonomika» yunanca oikos ev və nomos idarə - yəni təsərrüfatın, «evin» idarəsi deməkdirsə, «ekologiya» isə oikos- ev, vətən, torpaq və logos- təlim, yəni canlı orqanizmlərin, o cümlədən insanın onu əhatə edən təbii mühitlə qarşılıqlı münasibətləri haqqında təlim deməkdir. Bəzi alimlər «siyasi ekologiya» anlayışını elmi dövriyyəyə gətirməyi məsləhət görürlər. Siyasi ekologiya dedikdə, müəyyən sosial sistemdə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı asılılıq, şərait və qanuna uyğunluğu öyrənməyə yönəlmiş bilik sahəsi, həmin qarşılıqlı münasibətlərin optimallaşdırılması və idarə edilməsi üsulları başa düşülür. Əslində əgər, ekologiya biologiyanın bir bölməsi kimi orqanizmlərlə təbii mühitin qarşılıqlı münasibətini öyrənsə, onda siyasi ekologiya ictimai və sosial proseslərin təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməlidir.

Sosial ekologiya isə bir sıra elmi fənnlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır və hər şeydən əvvəl məkan münasibətində, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tibbi-fəlsəfi aspektini öyrənir. Sosial ekologiyanın əsas predmeti insanın, cəmiyyətin, sağlamlığın, texnikanın, mədəniyyətin, inkişafının qarşılıqlı təsiridir. Sosial ekologiyanın məqsədi (vəzifələri) həmin sistemdə münasibətlərin harmoniyasını yaratmaqdır. (Bundan əlavə «hüquqi ekologiya» - dövlət-hüquq elmləri vasitəsilə qarşılıqlı münasibətlərin nizamlanmasıdır).

Hələ XIX əsrdə yazırdılar ki, bütün cəmiyyətlər torpağın mülkiyyətçisi deyildir. Onlar torpağın yalnız sahibidir, torpaqdan yalnız istifadə

edənlərdir və *boni patres familias* (xeyirxah ailə ataları) kimi, onlar torpağı yaxşılaşdırıb sonrakı nəsillərə tərk etməlidirlər.

Torpaq, eləcə də təbiət, indiyə qədər mövcud olanların, indi yaşayanların, gələcəkdə yaşayacaq insanların. Təbiətin mühafizəsində adamların mənəvi məsuliyyəti bütövlükdə həyatın qorunmasına aid olan mənəvi məsuliyyətdir. İnsanı əhatə edən aləmə mənəvi münasibətin formalaşdırılması, bəşəriyyətin əsrlər boyu hazırladığı əxlaq qanunlarının yeni şəraitdə inkişafı deməkdir. Əgər hər bir adam gələcək nəsillər qarşısında təbiətdəki tarazlığı pozduğuna görə məsuliyyət daşdığını başa düşsə, onda narahat olmağa dəyməz. Çünki gələcək nəsil bizdən qalan məhsuldar və istehsal qüvvəni mənəvi potensialla yanaşı, ictimai sağlamlığın da təbii əsasını irs alacaqdır. Gələcək nəsillərin həyatı, sosial-ekoloji vəziyyətin onlara necə, hansı vəziyyətdə təhvil verilməsindən asılı olacaqdır.

İctimai münasibətlər sistemində ekoloji yanaşma, ekoloji təfəkkür, insan qarşısında onun öz fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşması problemini daha qabarıq şəkildə qoymuşdur, həm də bu məsuliyyətin təbiəti elədir ki, onun idarəsinin genişliyi və əhatə etmə dərəcəsi daim artır: hakimiyyət başında duranların xalqın qarşısında daşdığı məsuliyyət, zəka daşıyıcısı olan insanların bütün qalan canlı təbiət qarşısında daşdığı məsuliyyət... Aydın ki, həmin məsuliyyət insan qarşısında əsas etibarilə etik planda bir sıra ciddi məsələlər qoyur. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat işində biz insanın dəyişdirmə səmərəsizləşdirici fəaliyyətinin əhəmiyyətinin daim artması halını da müşahidə etmişik. Şübhəsiz, ekoloji təfəkkür, digər əqli fəaliyyət növlərindən fərqli olaraq, özünün qloballığı ilə səciyyələnən səviyyəyə qalxmışdır. Əlbəttə ki, söz ilk növbədə potensial ekoloji təfəkkürə yaxşı daxil edilə bilən əxlaqi problemetikadan getməlidir. Bəşəriyyətin qlobal problemlərinin artmasını və əxlaqın müasir ziddiyyətlərini təfəkkür fəlsəfəsi daha adekvat surətdə əks etdirir. Bu səbəbdən də qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji tədqiqatların sonrakı inkişaf yolunu biz əxlaq və yeni təfəkkürün qarşılıqlı təsirində, bəşər taleyinin ümumiliyi ideyası ilə, ümumbəşəri əxlaqın üstünlüyü ideyasının bir-birini qarşılıqlı surətdə qidalandırmasında götürürük. Bu səbəbə görə mənəvi dəyərlər baxımından bəraətləndirilməsi həll olunan sosial fəaliyyət ümumbəşəri mənafeyini təmsil edən, hamı tərəfindən qəbul edilmiş hansısa normalara əsaslanmalıdır. Yəni məsələ heç də müasir tədqiqatlara təqdim olunan qədər sadə deyildir.

Məsələ sinfi əxlaqın ümumbəşəri əxlaqla əvəz edilməsindən ibarət deyil, həm mövcud olanla vacib olanın, realla idealın qarşılıqlı münasibətlərində ziddiyyətlərin başlanğıcı dialektikasının əks olunmasıdır. Real,

daim dəyişən aləmdə onu dərk etməyin və ona yiyələnməyin üsulları da həmçinin idrak dialektikasına əsaslanmalıdır. Əxlaq və sosial fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemi təkcə ümuminin, fərdi ilə kollektiv olanın ziddiyyətlərinin daim olaraq açılmasıdır. Buna görə də fəlsəfi cəhətdən yoxlanılıb düzəldilmiş, elmi cəhətdən düzgün və mənəvi cəhətdən məqbul nəzəri model daha dərin dünyagörüşü və metodoloji əsaslara dayaqlanmalıdır. İnsan öz mahiyyətini yalnız ona imkan yaradan cəmiyyətdə ifadə edir. Buna görə də şəxsiyyətin sosial-tibbi-ekoloji fəaliyyətinin təhlili elə bir sistem-dir ki, onun tədqiqində insanın ictimai mahiyyətinin müxtəlifliyi ardıcıl surətdə aşkar edilir.

Şəxsiyyətə ictimai münasibətlərin obyektı və subyektı kimi konkret tarixi yanaşma, heç də ümumiyyətlə, insan təbiəti anlayışını inkar etmir. Bu anlayışda əgər heyvanla insanı ictimai varlıq kimi fərqləndirmək istəyiriksə, rəşional mənə daşıyır. Alimlərin fikrincə, «hər bir bəşər tarixinin birinci müqəddəm şərti, əlbəttə canlı insan fərdlərinin mövcud olmasıdır. Buna görə də müəyyən şəkildə təsdiq edilməsi lazım gələn birinci konkret fakt, bu fərdlərin bədən quruluşu və bundan asılı olaraq, yerdə qalan təbiətə fərdlərin münasibətidir».

Təbii əsaslar şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm yer tutur. Çünki «təbiət-cəmiyyət» sistemində şəxsiyyətə ictimai münasibətlərlə yanaşı, təbii sistemlər də böyük təsir göstərir. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, hər bir tarixşünaslıq bu təbii əsasları və tarixin gedişində insanların fəaliyyəti nəticəsində bu əsasların uğrundakı dəyişiklikləri rəhbər tutmalıdır.

İnsanın təbiətinin düzgün müəyyən edilməsi, onun genezisini aşkarlamağa kömək edir. Deməli, insanın insan olması üçün, onun fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Əgər «adam» anlayışı onun nəslı mahiyyətini göstərsə, «fərd» anlayışı onun həmin nəslin ayrıca nümayəndəsi olmasını göstərir.

Bu anlayış insanın konkret sosial xarakteristikasını özünə daxil etmir, ancaq insan nəslinə məxsus olmasını göstərir. «Şəxsiyyət» anlayışı isə daha mürəkkəb və daha çox mübahisəlidir. Doğrudur, fəlsəfi-sosioloji və publisist ədəbiyyatda «şəxsiyyət» anlayışı gen-bol işlədilsə də, onun mü-kəmməl tərifı yoxdur.

Əlbəttə təkcə sosial, keyfiyyət ünsürü ilə şəxsiyyət anlayışını məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Şübhəsiz şəxsiyyətdə əsas həlledici keyfiyyət onun sosial keyfiyyətidir. Lakin kamil şəxsiyyət dedikdə, mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı, fiziki kamilliyi özündə harmonik şəkildə birləşdirən insan nəzərdə tutulur. Bəzi təriflərdə şəxsiyyət dedikdə «fəal həyat mövqeyi olan» kimi başa düşülür. Digər təriflərdə ağıllı, məsuliyyətli, azad, ləyaqətli adamları şəxsiyyət hesab edirlər. Üçüncü

qrupa görə isə insan o vaxt şəxsiyyət kimi çıxış edir ki, artıq o özünü dərk edir, öz sosial funksiyalarını başa düşür və özünü tarixi prosesin subyekti kimi anlayır. Bəzi alimlər şəxsiyyətə yalnız müsbət keyfiyyətlər aid etsələr də, digərləri «əclaf şəxsiyyətlərin» olduğunu qeyd edirlər.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyət cəmiyyətin tarixi inkişafının məhsuludur. Deməli, cəmiyyətin inkişaf tarixində şəxsiyyətin qəbilə, tayfa və insanların digər birlik formalarından ayrılması prosesi baş vermişdir. Bu o demək deyildir ki, cəmiyyətin ilk inkişaf pillələrində, qədim dövrlərdə şəxsiyyət mövcud olmamışdır. Yox, Cəmiyyət yarandığı gündən onun seçmə adamları, görkəmli şəxsiyyətləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, şəxsiyyət insanın həm ümumi, həm də fərdi cəhətlərini əhatə edir. O, bütöv insanın həm fərdi xüsusiyyətlərini, həm də ümumi sosial mahiyyətini vəhdətdə əks etdirir. Bir sözlə, ictimai münasibətlərin həm obyekt, həm də subyekt kimi şəxsiyyət cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. O, cəmiyyətin qarşısında duran bütün vəzifələrin, o cümlədən sosial-ekoloji problemlərin həll edilməsində yaxından iştirak edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Давыдовский И.В. Проблемы причинности в медицине. «Медгиз», М., 1962.
2. Здравохранение Российской Федерации. 1973, № 11.
3. Реймерс Н.Ф. Экология человека как междисциплинарная научная отрасль. В сб. «Теория и методика географических исследований экологии человека». М., 1974.
4. Воронов А.Г. О проблемах экологии человека. В сб. Географические аспекты экологии человека. М., 1975, с.101.
5. Медведков Ю.В. Преображенский В.С. Райх Е.Л. Теоретические и методические вопросы экологии человека. Изв. Ан СССР, сер. географ. 1974, № 6, с.16.
6. Экология человека как междисциплинарная научная отрасль. В сб. Теория методика географических исследований экологии человека, М., 1974, с.30.
7. Авцын А.П. Введение в географическую патологию. М., 1972.

Сардар МУСТАФАЕВ

Кандидат философских наук

СОЦИАЛЬНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье анализируется процесс превращения личности в субъект экологической деятельности в переходный период. Далее исследуются место и роль личности в системе современных экологических отношений особое внимание уделяется раскрытию механизмов влияния радикальных экономических реформ, формирующихся рыночных отношений на современную личность. Исследуются сдвиги в личности в процессе создания правового государства и гражданского общества, совершенствования национально-экономических отношений и развития человека и новые тенденции в отчуждении и гуманизме личности.

В этой статье исследуются сущность ценностей и их онтологические основы и экологическая организация. Структура личности, сдвиги роль ценностей в формировании и социализации личности переходного периода.

Sardar MUSTAFAYEV
Philosophical conditate of science

THE SOCIO-ECOLOGICAL RESULTS OF A PERSONALITY'S ACTIVITIES

Summary

First the process of person's changing for the subject of ecological activities is analyzed, person's role and position in the modern system of economical relations are investigated the mechanism of the influence of the implied basic reforms and of formalizing market economy on the personality is cleared up.

The investigation processes in the formul-ation and prism of national and ethnical relations in the analysis of the entire change and humanism of the personality.

In this chapter the essence and ontological basis of the values, ecological analysis and structure, especially the formulation and socialization of the personality in the period are analyzed.

Самира МИР-БАГИРЗАДЕ

кандидат филологических наук,

научный сотрудник отдела «Философия религии»

Института Философии и Политико-Правовых Исследований

ИСЛАМ И ИСКУССТВО*

Мусульманская община, созданная Мухаммедом, быстро развивалась и во второй половине VII в превратилось в сильное государство, глава которого-халиф-одновременно был его духовным и политическим правителем. После смерти Мухаммеда пришедшие ему на смену четыре «праведных халифа», а затем их преемники сумели сосредоточить в своих руках огромную власть и создать небывалых размеров державу - Арабский халифат. В VIII в. когда Халифат пребывал в зените могущества, его владения простирались от побережья Атлантического океана до Инда, от Каспия до Нильский порогов.

На протяжении почти ста лет халифатом правили представители одной из ветвей Мухаммеда – Омейяды, Дамаск стал столицей мусульманской империи арабов. (Мекка оставалась политической столицей арабского государства) Дамаск был известен своими прекрасными дворцами, мечетями, фонтанами (в Дамаске был отличный водопровод). Именно в тот период арабы создали новый стиль в архитектуре, вошедший в историю как мавританский. Основная форма его возникла из образа пальмы: арабские строения напоминали пальмовые рощи, Мавританское искусство - это условное название художественного стиля, ярко проявившегося в архитектуре, который сложился и расцвёл в Северной Африке и Андалусии (Южная Испания) в XI -XV в.в.

Жемчужина мавританского зодчества - Альгамбра (на окраине города Гранада в Испании), укрепленная резиденция гражданских эмиров (правителей). Построена она в XIII-XIV в.в. Это уникальный памятник искусства и вместе с тем типичный образец мусульманской «скрытой архитектуры». Массивные стены крепости, её башни и ворота с бастионами, ловушками и потайными входами скрывают и защищают «сокровище»- роскошный дворец. Особую роль в нем играют надписи, исполненные с совершенством и виртуозно вплетенные в убранство

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü A.Əsədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

здания, вознесенные на тонких, будто стебли тростника, мраморных колоннах, разнообразные по форме арки парят, отделяя залитые солнцем дворики от затаенных галерей, охраняющих прохладу и полумрак молитвенного зала. На изразцовых цоколях сверкают чистыми красками геометрические орнаменты. Во внутренних помещениях на сталактитовых куполах, на стенах с тонко прорисованными арабесками играет разноцветный узор, создаваемый пятнами света, льющегося сквозь оконные решетки и витражи, Альгамбра дала имя и стилю декоративно-прикладного искусства.

Когда в 750 г. Аббасиды низвергли Омейядов, наследственных халифов, резиденцией которых был Дамаск, Абдуррахман, наследный халиф этого рода бежал в Испанию и основал там самостоятельный Кордовский Халифат. Аббасиды, владевшие арабским государством с 750 по 1258 год, перенесли свою резиденцию из Дамаска в Багдад, где при Гарун-аль-Рашиде (708-809) арабская самостоятельность достигла наивысшего расцвета. После смерти Гарун-аль-Рашида начался распад арабской всемирной монархии на различные ветви. Египет получил независимость в 868 г. с династией Тулунидов; Персия – в 807 г. с династией Саффаридов; Сицилия стала самостоятельным эмиратом при египетской династии Фатимидов (с 969 г.), но уже в 1090 г. этот остров, вследствие его завоевания норманнами, был окончательно утрачен для исламского государства. В Сирии и Малой Азии с 1070 г. стало распространяться турецкое владычество сельджуков. Крестовые походы были тщетной попыткой Запада сломить могущество ислама и его последователей. С начала XIII столетия монголо-татарские орды Чингиз-хана и его преемника начали наводнять страны, покоренные исламом. В 1258 г. монголы, взятием Багдада, закончили завоевание арабского халифата. Но приняв ислам, они внесли в арабскую культуру новую кровь. В XIV и XV столетиях турки-османы завоевали Балканский полуостров, в 1517 г. им подчинился также Египет. В Индии и дальше на Востоке ислам начал распространяться в конце XII столетия, сперва через посредство татар, а потом моголов. Великие моголы, властвовавшие в Индии в XVI в исповедовали учение арабского пророка, поэтому в ней, как и в Персии, в течение XVI в XVII столетий своеобразно процветали Магометанские (мусульманские) искусства и науки.

Отношение ислама к знанию как к одному из признаков всемогущества Бога-Аллаха необходимому условию истинной веры поощряло развитие науки, а в месте с тем искусства, которое считалось

видом знания. В VIII-XIII в.в. на арабский язык были переведены многие сочинения греческих, римских и византийских авторов. Таким образом достижения античной философской и научной мысли стали достоянием культуры Халифата, а затем через арабские источники, распространились и в средневековой Европе.

В эпоху правления халифов мечеть была местом не только для молитв, в ту эпоху она была и форумом (в городах Древнего Рима главная городская площадь-рынок и центр политической жизни), и парламентом, а также местом проведения собраний для обучения и воспитания, своего рода *академией*. В мечетях функционировали кружки по чтению и изучению Корана и Хадисов. Схоластическая школа му'тазилитов и секта аш'аритов зарождалась при мечетях.

Мечеть представляла собой прибежище для обездоленных; она служила гостиницей для путников.

Исламская архитектура в мечетях воплощала гармоническое сочетание абстрактных понятий и прагматических целей. Этнические стили оставили свой след в процессе эволюции исламской архитектуры. Многие мечети строились на месте старых храмов или на руинах древних дворцов (по сведениям историка Мас'уди, многие храмы огнепоклонников в Иране (Азербайджане) стали использовать в качестве мечетей: в Сирии и Палестине многие здания церквей также использовались как мечети).

При сооружении мечетей использовала синтез различных искусств. Архитектура стремится к гармонии и оптимальному сочетанию деталей, живопись использует разнообразный подбор цветов и определённый декор изразцов (плиток из обожжённой глины для облицовки стен, покрытых с лицевой стороны глазурью);

Каллиграфия стремится к выразительности и декоративной соразмерности надписей; поэзия преподносит афоризмы и соответствующий исторический материал; музыка нашла отражение в азане, чтении Корана и проповедей. В декорации и совершенствовании этого божественного строительного комплекса использованы различные формы прикладного искусства: великолепные ковры, ценные и изящные шторы, огромные и сверкающие светильники, резьба по дереву, шитьё золотом и т.п., которые сыграли свою роль в придании красоты и великолепия мечети.

Миниатюры конца XII-XIV в.в. создавалась в мастерских городов Ирака, Ирана, Сирии и Египта, Миниатюра в ту эпоху воздействовала на стиль всех видов декоративного искусства. Наиболее популярные

изображения-сцены царских приёмов, пиров, охот, сражений, портреты правителя на троне или коне – почти без изменений переносились со страниц рукописей на сосуды из керамики, стекла и бронзы, включались в узоры тканей, ковров и резных шкатулок из ценных пород дерева или слоновой кости.

В XV в. при дворе Тимуридов в Герате работала *китабхане* – книжная мастерская, где были собраны лучшие каллиграфы и живописцы из Багдада, Шираза и Тебриза. Там сложился утонченный стиль *миниатюры*, которую отличали изящный рисунок и чистые краски. В Герате работал выдающийся миниатюрист Кемаль Бехзад (он 1455-1535/ 6 г.). В своих произведениях он создал многогранный мир поэтических и философских образов. Одним из самых тонких колористов и искусных рисовальщиков XIII в. был тебризский мастер Султан Мухаммед, автор аристократически изысканных «портретов» юных принцев.

При дворе османских султанов в Стамбуле в XV в. работали итальянские мастера, в XVI-XVII в.в - каллиграфы, орнаменталисты и миниатюристы из Ирана и Азербайджана, рядом с ними трудились и местные художники. В тюрской миниатюре султан предстал как идеальный правитель, глава превосходно устроенного государства. Произведения придворных живописцев как бы наглядно подтверждали описания успешных военных походов, пышных дворцовых приемов, празднеств и торжественных парадов.

Исламская искусство представляет большой интерес и по разнообразию материала, драгоценных камней, черепицы, хрусталя; слоновой кости, использованные в строительстве, а также здания и сооружения и их элементы и составляющие части, такие как башни, дворцы, мечети, минареты и галереи украсили жизнь этого общества. Терпение, упорство и мастерство, используемые в прикладном искусстве мусульманами, увенчалось воплощением изысканности и совершенства в различных изделиях. Свидетельством их высокого мастерства является разнообразные изделия, такие как оружие и военные доспехи, ювелирные изделия и инкрустация, керамическая и металлическая посуда, представленные в различных музеях мира.

Резьба по слоновой кости, производство изразцов (кафель) и разнообразного стекла, изготовление различных ковров и скатертей – все это было воплощением вкуса и духовного изящества мастеров прикладного искусства.

Арабеска (от франц. arabesque – «арабский») - так называли европейцы характерный для арабского и иранского искусства сложный узор, созданный на основе точного математического расчета. Арабеска построена на повторении и умножении одного или нескольких элементов узоров геометрических фигур, растительных мотивов. В рисунках арабески могут вплетаться надписи, изображения животных, птиц и фантастических существ. Такой орнамент фактически исключает фон: один узор вписан в другой, плотно заполняя другой. Этот принцип европейцы называли «болезнью пустоты». Рисунок арабески по ритму созвучен арабской классической поэзии и музыке и согласуется с представлениями мусульманских богословов о «неопределенно продолжающейся ткани вселенной». Бесконечное, протекающее в заданном ритме «движение» арабески может быть остановлено или продолжено в любой ее точке без нарушения целостности узора. Арабеску можно размещать на поверхности любой конфигурации и размера: не существует никакой принципиальной разницы между орнаментальными композициями на стене здания или ковре, на переплете рукописи или керамическом или ювелирном изделии. В развитой арабеско-мавританско- сарацинской орнаментике, которая проявляется во всем своем блеске не только в архитектуре, но и в керамике, в иллюстрациях, написанных на пергаменте или бумаге, в резьбе по дереву и слоновой кости, в насечках по металлу и в ткацком деле выказывается строго расчетливый ум, соединенный с живой фантазией, мудрые изречения, заимствованные из Корана или у поэтов, и обращенные в мотивы орнамента, со своей стороны, дышат живым духом арабского народного гения, вся мудрость которого выражается в стихе «Нет Бога, кроме Бога, и Мухаммед – пророк Бога».

Список использованной литературы

1. Сурдель Доминик и Жанин. Цивилизация классического ислама-Екатенбург. У-Фактория, 2006, 544 с.
2. Верман К. История искусства всех времен и народов. – М.:000 «Изд. АСТ», 2001, 944 с.
3. Керимов Керим. Азербайджанская миниатюра. Баки. Ишыг, 1980.
4. Жерар де Нарваль Путешествие на Восток. – М.: «Изд.-во Наука», 1986, 440 с.

Samirə MİRBAĞIRZADƏ
f.e.n., e.i. «Dinin fəlsəfəsi» şöbəsi

İSLAM VƏ İNCƏSƏNƏT

Xülasə

Məhəmməd tərəfindən yaranan islam icması tezliklə yayılaraq VII əsrdə Ərəb xəlifətinin qüdrətli dövlətinə çevrilmişdir. İslamın biliklərə olan münasibəti Allahın varlığının bir hissəsi kimi hesab edilmişdir. Elmlərin inkişafı onun bir sahəsi olan incəsənətdə həvəs oyatmışdır. İslam incəsənəti özündə müxtəlif materiallara və onun ustalıqla hazırlanmasına marağı artır. Binaların, tikililərin, gumbəzlərin, sarayların, minarələrin və eyvanların inşasında istifadə olunan mərmər, qiymətli qaş-qaşlar, fil sümüyü, qips və sair müxtəlif materiallar Şərq ustalarının əlləri ilə böyük məharətlə yaradılmışdır.

Samira MIR-BAGHIRZADEH
Candidat of philological science

ISLAM AND ART

Summary

Islam community created by Makhammad was developing quickly and in VII-th century it had been turned to a strong government-Arabian. Caliphate.

The attitude of Islam to knowledge encouraged the development of the science as to one of indications of Almighty and the same time art was consider by prospects of knowledge. Islam art seems to great interest by its variety of material. Techniques of performance. Different hand-made goods of plaster, marble, jewelry, ivory, that were used in the construction. Buildings, structures and their elements, such as towers, palaces, mosques and galleries work created by brilliant musters of the East.

Nurlan ƏLİYEV

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun «Fəlsəfənin yeni
istiqamətləri və gender tədqiqatları»
şöbəsinin kiçik elmi işçisi*

**MƏDƏNİYYƏTLƏR VƏ DİNLƏRARASI
MÜNASİBƏTLƏRİN FƏLSƏFİ MƏZMUNUNA
AZƏRBAYCAN REALLIĞINDAN BAXIŞ***

Hələ antik dövrdə yunan filosoflarından Platon və Aristotel xalqlar arasında tolerant münasibətləri yüksək qiymətləndirir və insanlar arasında səmimi münasibətlərin formalaşmasının vacibliyini vurğulayır və hesab etmişlər ki, əgər ayrı-ayrı xalqlar arasında dərin konfliktlər olmazsa onda o, cəmiyyət normal inkişaf edəcəkdir. Cəmiyyətin gələcəyini düşünən belə adamları Platon "Dövlət" əsərində "yaxşı adamlar" adlandırırdı (1, 34-36).

Azərbaycan Respublikası Qafqazın cənub-şərqində yerləşir və burada əhalinin etnik tərkibi zəngin və rəngarəngdir. Bunu ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və rabitə qovşağında yerləşməsi, ərazisindən strateji ticarət yollarının (İpək yolu, Şərq-Qərb, Trans Qafqaz və s) keçməsi, məhsuldar torpağı və zəngin təbii ehtiyatlarının olması, gözəl təbiəti və iqlim şəraiti, yerli əhalinin digər xalqlara qarşı səmimi münasibəti, yüksək mədəniyyəti və mənəvi-psixoloji əlaqələri, elmi-fəlsəfi dünyagörüşü kimi amillərlə əlaqələndirmək olar. Bununla yanaşı, tarixən Azərbaycanın bir çox böyük dövlətlər tərəfindən işğal olunması da bu məsələdə əsas faktorlardan biridir. Eyni zamanda, aborigen əhalinin digər etnik qrup və millətlərin nümayəndələrinə qarşı tolerantlığı, onların Azərbaycanda yaşaması üçün normal şəraitin mümkünlüyünə zəmin yaratmışdır. Uzun illər ölkə ərazisində bir çox xalqların nümayəndələri yaşamışlar. 1926-cı ildə, əhalinin milli tərkibinə əsasən Azərbaycanda azərbaycanlılar, ruslar, ermənilər, ləzgilər, avarlar, ukraynalılar, tatarlar, yəhudilər (dağ, avropa, gürcüstan), talışlar, türklər, gürcülər, saxurlar, kürdlər, udlar, farslar, almanlar və digər millətlərin nümayəndələri yaşayırdılar.

Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra da milli azlıqlara qarşı müsbət münasibət dəyişməmiş, əksinə daha da inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən və

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü T.Allahyarova və fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

müstəqilliyin ilk illərindən hərbi əməliyyatlara başlayan Ermənistan dünya ictimaiyyətinə azərbaycanlıları başqa xalqlara qarşı dözümsüz davranan bir millət kimi təqdim etməyə ciddi-cəhd edirdi. Məqsəd isə özünün işğalçı siyasətinə haqq qazandırmaq idi. Reallıqlar isə tamam başqa vəziyyətdən xəbər verirdi. Həmin illərdə Ermənistan milli tərkib baxımından mono dövlətə çevrilmək üzrə idi. Azərbaycanda isə ağır hərbi, siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətin olmasına baxmayaraq etnik siyasətə mühüm diqqət ayrılırdı. Həmin illərdə milli siyasətlə bağlı Dövlət Müşaviri postu təsis olunur, 1992-ci ildə isə «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında» prezident fərmanı verilir. Həmin fərmana əsasən ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Qeyd edək ki, keçmiş sovet respublikaları icərisində milli siyasət sahəsində ilk hüquqi akt bizim ölkədə qəbul edilmişdir. Bu isə Azərbaycanda milli məsələyə ciddi və diqqətlə yanaşıldığına sübutdur.

Milli münasibətlərin inkişafı dövlətin möhkəmlənməsinə, güdrətlənməsinə xidmət edir. Digər tərəfdən beynəlmiləçiliyin inkişafı milli qapalılığın, milli təklənmənin aradan qaldırılmasına, başqa millət və xalqlarla qarşılıqlı əlaqənin daha da güclənməsinə kömək edir. Təcrübə göstərir ki, millət və xalqlar başqa xalqlarla nə qədər ünsiyyətdə, əlaqədə olursa onların maddi və mənəvi nemətləri də bir o qədər zəngin olur (2, 15).

Milli azlıqların hüquq və azadlıqları nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qətnamələrdə öz əksini tapmışdır. Düzdür, hazırda mövcud olan beynəlxalq müqavilələrin heç biri azlıqların hüquqlarını kompleks halında əhatə etmir. Bununla yanaşı, əldə olunmuş bəzi vacib razılıqlar azlıqların nümayəndələrinə imkan verir ki, onlar öz mədəniyyətlərini, din və dillərini qoruyub saxlasınlar. Bu sahədə 1966-cı ildə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş «Vətəndaş və Siyasi Hüquqlar haqqında» Beynəlxalq Paktın xüsusi əhəmiyyəti var. Paktın iyirmi yeddinci maddəsində deyilir: «O ölkələrdə ki, etnik, din və dil azlıqlarına məxsus qruplar mövcuddur, onlar da başqa xalqlarla birlikdə öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək, öz dinlərinə etiqad göstərərək onun mərasimlərini keçirmək və öz ana dillərindən istifadə etmək hüququna malikdirlər» (3, 140). Yuxarıda göstərilən müddəalar Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu olan Konstitusiyada təsbit olunmuşdur. Orta əsrlərdən başlayaraq bəzi xalqların mədəniyyətlərinin

fasiləsiz inkişafı xarakterik bir hal almışdır. Lakin əksər xalqların mədəniyyətlərinin inkişafı tarixində kifayət qədər maneələr yaranmış və bu böyük fasilələrlə, təcridiliklə müşayiət olunmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətini də axırıncıların siyahısına aid etmək olar, hansı ki, obyektiv tarixi şəraitlər nəticəsində böyük və qüdrətli etnopolitik birliklər tərəfindən yaradılmış sivilizasiyalarda yüz illərlə ərimək taleyini yaşamış, sonralar isə xüsusiləşərək yenidən dirçəlmişdir. Bu zaman qaçılmaz itkilərlə bərabər, etniklərarası qarşılıqlı təsir də, qazanclar da olmuşdur (4, 40).

Yəhudi xalqı da öz inkişaf tarixində analoji proseslərlə qarşılaşmışdır. Minillərlə dünyanın müxtəlif dövlətlərinə səpələnmiş, öz müstəqil dövləti olmayan yəhudilər hətta bir neçə qola parçalanmış və çox hallarda da qarşılıqlı təsir nəticəsində yerli xalqların mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə xas olan xüsusiyyətləri əxz etmişlər. Onların identikliyi müəyyən edən əsas amil din olmuşdur. Belə ki, yəhudilərin vahid dili də olmamışdır (əsasən ivrit, idiş, tat və s. dillərdə).

Azərbaycanda əsasən yəhudi xalqının üç qolunun, dağ, avropa (aşkinaz) və gürcü yəhudilərinin nümayəndələri yaşayırlar.

XX əsrin sonu milli-siyasi şüurun oyanışı milli hərəkətlərin əvvəlində olduğundan fərqli dərəcədə genişlənməsi və milli-etnik proseslərin milli müstəqilliyə doğru dönüş xarakteri olması ilə səciyyələnir. Dövrümüz hakim millətlərlə məzlum millətlərin, yüksək inkişaf etmiş millətlərlə zəif inkişaf etmiş millətlərin sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi və hərbi sahələrdə kəskin qarşıdurması şəraitində onların tədrici inkişafdan inqilabi dəyişikliklərə və milli təbədüllatlara qədəm qoyması şəraitində yaşayır.

Milli-etnik rəngarəngliyin Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik olması burada milli siyasətin çox incə şəkildə qurulması və aparılması tələbatı yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında yaşayan bütün millət və xalqların vahid bir dövlət ideyası ətrafında birləşməsi prosesi təmin olunmalı, böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün millət və xalqların tam hüquq bərabərliyi prinsipi sözdə deyil, əməli işdə həyata keçirilməlidir (5, 49).

Hazırda sayına, kompaktlığına görə Azərbaycandakı dağ yəhudiləri icması başqa yəhudi icmalarına nisbətən irəlidədir. Tarixən də adıçəkilən icmanın nümayəndələri o biri yəhudi qruplarına nisbətən bu ərazilərdə xeyli əvvəl məskunlaşmışlar. Bir tərəfdən uzun müddət Azərbaycanda yaşamaları, digər tərəfdən isə Bakı ilə yanaşı ölkənin bir çox bölgələrində də məskunlaşmaları dağ yəhudilərini yerli xalqla daha da sıx yaxınlaşdırmışdır. Dağ yəhudilərinin azərbaycanlılarla qonşuluqda

yaşamaları, bir-birinə münasibətləri onların adətlərində də müəyyən oxşarlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, dağ yəhudilərinin istər ailə məişətində, istərsə də maddi və mənəvi mədəniyyətində azərbaycanlılara xas olan bir çox cəhətlərlə üzləşirik. Bu təsadüfi olmayıb qanuna uyğun bir haldır. Çünki, əsrlər boyu bu azsaylı etnos özünəməxsus maddi və mənəvi mədəniyyəti, etnik psixologiyası ilə seçilən azərbaycanlıların əhatəsində yaşamışdır. Dağ yəhudilərinin başqa dinə mənsub olmalarına baxmayaraq onlar öz qonşuları ilə daim təmasda olmuş, qaynayıb-qarışmış, xeyirdə-şərdə bir-birlərinə arxa olmuşlar. Məhz bu xüsusiyyətləri nəzərə alan, mənşəcə dağ yəhudilərindən olan tarix elmləri doktoru, etnoqraf M.İxilov yazır ki, uzun əsrlər yerli - aborigen Azərbaycan əhalisinin əhatəsində həyat tərzini keçirən dağ yəhudiləri azərbaycanlıların milli geyimlərinə yiyələnmişlər. Buna görə də dağ yəhudilərinin geyimlərində bu elementlərin məhz onlara aid olmasını müəyyən etmək çox çətindir. Bu yaxınlığı biz həmçinin dağ yəhudilərinin təsərrüfat məşğullıyyatında, habelə ev-məişət ənənələrində də görürük. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Şamaxı, Göyçay ərazilərində məskunlaşan dağ yəhudiləri pay torpaqlarına malik idilər. Odur ki, onlar qonşuları kimi taxılçılıqla, üzümçülüklə, tütünçülüklə məşğul olurdular (6, 99). Dağ yəhudilərinin etnoqrafiyasının tədqiqatında görkəmli rol oynamış, ilk dağ yəhudisi etnoqrafı İlya Şerbetoviç Anisimov da «Qafqaz dağ yəhudiləri» kitabında yerli xalqlarla yəhudilər arasında müsbət münasibətlərin olduğunu qeyd edirdi: «Onların aulları başqa tayfaların aulları ilə yanaşı və ya onlardan kənarda yerləşir. Bəzi ərazilərdə yəhudilər yerli əhali ilə birlikdə yaşayırlar. Dağ yəhudiləri yerli xalqlarla əsasən çox mehriban dolanırlar. Lakin bəzi yerlərdə öz səhvləri ucbatından yerli əhali tərəfindən sevilirlər. Ancaq onlara olan münasibət belə, avropalıların avropa yəhudilərinə bəslədikləri münasibət qədər kəskin deyil. Tez-tez dağ yəhudisi müsəlmanla dost olur, onunla ömürlük «qardaşlıq» edir. Bu zaman onlar silahlarını dəyişdirir, bir-birinin yolunda lazım gələrsə canlarından belə keçməyə hazır olmaları haqda and içirlər» (7, 29-30).

Yuxarıda adı çəkilən əsər İ.Anisimovun 1886-cı ildə Qafqaza, dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı ərazilərə səfərindən sonra yazılmışdır. Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin dəstəyi ilə gerçəkləşən ekspedisiya zamanı Anisimov Dağıstan və Tver vilayətlərinin, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının 88 şəhər və kəndini gəzmişdir (8, 9). Məhz bu İ.Anisimova Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda yəhudilərə qarşı yerli xalqların münasibətlərini tədqiqat işində əks etdirməyə imkan verirdi.

SSRİ dağıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda dinamik şəkildə inkişaf edən, özlərinin spesefikliyi qoruyub saxlayan Bakı və Qırmızı Qəsəbə (Quba) yəhudi dini icmalarıdır. Bu icmalar (dağ, avropa, aşkenaz, gürcü yəhudiləri) istər Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin inkişafı, istərsə də Azərbaycanın, onun problemlərinin dünyada tanınması istiqamətində də fəal iş aparırlar.

1998-ci il noyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti H.Əliyev prezident sarayında respublikadakı yəhudi dini icmalarının rəhbərlərini qəbul etmişdir. Qəbulda Bakı dağ yəhudiləri dini icmasının rəhbəri S.İxilov, aşkenaz (avropa) yəhudiləri dini icmasının rəhbəri M.Bekker, Qırmızı Qəsəbə dağ yəhudiləri dini icmasının sədri B.Simanduyev və Azərbaycanın Yəhudi Assosiasiyasının prezidenti İ.Sukerman iştirak edirdilər.

Görüşdə çıxış edən ümummilli lider H.Əliyev qeyd etmişdir ki, yəhudilər Azərbaycanda əsrlərdir ki yaşayırlar və onlara qarşı münasibətdə heç vaxt diskriminasiya halları baş verməmişdir. O, demişdir: «Tarixdən də məlumdur ki, yəhudi xalqının bəzi nümayəndələri qırğınlardan xilas olmaq üçün Azərbaycana köçmüşlər və burada diskriminasiya hiss etmədən sakit yaşamağın mümkün olduğu yer tapmışlar. Bu bizim xalqın xüsusiyyətidir. Bu həm də müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi siyasətin nümayişidir».

Yəhudi icmasının nümayəndələri ilə görüşdən məmnun qaldığını bildirən ulu öndər Azərbaycanda azsaylı xalqlara qarşı münasibətdə heç bir problemin olmadığını vurğuladı: «Azərbaycanda dağ, avropa, gürcü yəhudiləri vardır. Və onlar burada özlərinə vətən tapmış, Azərbaycan torpağında yaşayıb və onun bütün nemətlərindən, Azərbaycan vətəndaşlarının bütün hüquqlarından istifadə edirlər. Bu bizim möhkəm mövqeyimizdir» (9).

Ağır keçid dövrünü yaşayan, bir milyona yaxın qaçqın və köçkün olan Azərbaycanda yuxarıda adı çəkilən və digər təşkilatların humanitar tədbirləri təqdirəlayiq haldır. Azərbaycanda olan yəhudi dini icmaları ölkədə mövcud olan başqa dinlərin analoji təşkilatları ilə birgə tez-tez bu və ya digər hadisələrə eyni prizmadan münasibət bildirirlər. Belə hadisələrdən biri 2001-ci ilin martında baş verdi. 1918-ci ilin 30 martında erməni hərbi dəstələrinin Bakı və ətraf ərazilərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımın növbəti ildönümündə Qafqaz Müsəlmanları Dini İdarəsinin rəhbərliyi ilə birlikdə digər dini təşkilatların və o cümlədən yəhudi dini icmalarının da rəhbərləri bütün dünya ictimaiyyətinə müraciət qəbul etdilər. Müraciətdə erməni hərbiçilərinin

törətdikləri vəhşiliklər pislənilir və dünya dövlətləri parlamentlərindən bu tarixi hadisəyə münasibət bildirmək xahiş olunurdu.

Analoji müraciət Xocalı soyqırımının 11-ci ildönümü ilə əlaqədar 2003-cü ilin fevralın 24-də qəbul edildi. Həmin müraciətdə dini liderlər təəssüflə qeyd edirdilər ki, 11 ildir dünya ictimaiyyəti təcavüzkarın cəzalandırılması üçün edilən çağırışlara laqeyd yanaşır. Müraciət müəlliflərinin fikrincə, Xocalı faciəsinin təşkilatçılarının və icraçılarının cəzasız qalmaları onları yeni cinayətlərə sövq edir. Müraciətdə Azərbaycandakı müxtəlif dini konfessiyaların 11 sentyabr terror aktlarını pislədikləri və bu hadisələri millətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanlara qarşı törədilən, bağışlanmaz günah kimi qiymətləndirilməsi xatırlanır: «Ümid edirik ki, bəşəriyyət bizi dəstəkləyəcək və terrorizmin bütün təzahürlərini və o cümlədən erməni separatçılarının cinayətlərini mühakimə edəcəkdir» (10).

Dağ və ya sonradan adlandırıldığı kimi tətillər yəhudilər Azərbaycanın yerli əhalisidir. Onların bu ərazilərdə yaşama tarixi 2000 ildən artıq bir vaxtı əhatə edir. Quba icması Qafqazda ən köhnə icmalardan biridir. Öz adət-ənənə və mədəniyyətini inkişaf etdirərək icma Eres-İsrail və digər ölkələrdəki Dağıstan, Rusiya, Litva, Türkiyə yəhudiləri ilə daima əlaqələr saxlamışdır. Uzun müddət «Yəhudi qəsəbəsi»ni Qafqaz Yerusəlimi adlandırmışlar.

Hazırda icma özünün yüksəliş dövrünü yaşayır. İcmanın bütün işlərini idarə edən İcma Şurası fəaliyyət göstərir. Sovet orqanları tərəfindən müsadirə olunmuş vəsait icmaya qaytarılır. İcma aztəminatlı ailələrə yardımlar edir. Yerli məktəblərdə Azərbaycan, ingilis dilləri ilə yanaşı uşaqlara ıvrit dili, yəhudi qanun və adətləri öyrədilir. İcmanın hətta başqa dövlətlərdə yaşayan nümayəndələri də onun həyatında fəal iştirak edirlər (11).

2001-ci il oktyabrın 11-i Azərbaycan yəhudiləri, xüsusilə də Qırmızı Qəsəbə sakinləri üçün əlamətdar bir gün oldu. Həmin gün XIX əsrin sonlarında inşa edilmiş, qəsəbənin ən böyük sinaqoqu olan altıgünbəzli məbədin, uzunmüddətli fasilədən sonra yenidən açılışı oldu.

Altıgünbəzli sinaqoq Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra milliləşdirilmiş, meyvə anbarı, sonralar isə tikiş sexi kimi istifadə olunmuşdur. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox dini abidələr kimi sinaqoqlar da yenidən bərpa olunmağa başlandı. Ümumiyyətlə, yenidənqurmanın başlanğıcında SSRİ-də altı dağ yəhudiləri sinaqoqu (Bakı, Quba, Dərbənd, Bunyaqsk, Mahaçqala, Nalçik) fəaliyyət göstərirdi. 1994-cü ildə bu siyahıya Oğuz sinaqoqu da əlavə olundu. Yəhudilərin Simxat Tora bayramında altıgünbəzli

sınaqoqun açılışı qəsəbədə əsl bayrama çevrilmişdi. Yerli əhali Bakıdan, Azərbaycanın başqa şəhərlərindən və həmçinin xarici dövlətlərdən qonaqları qəbul edirdi. Bu tədbirdə İsraildən, Rusiyadan və ABŞ-dan gəlmiş nümayəndələr iştirak edirdilər (12). Qonaqlar arasında İsrailin Azərbaycandakı səfiri E.Naeh, yəhudi agentliyi olan «Soxnut»un Bakı nümayəndəliyinin rəhbəri Ş.Azarov, «Coint»ın yerli bölməsinin başçısı M.Zizov, Quba rayonunun icra hakimiyyətinin rəhbərliyi, respublikanın yəhudi icmalarının liderləri, ziyalıların, ruhanilərin nümayəndələri və jurnalistlər də var idi. Azərbaycanın himninin səsləndirilməsi ilə başlanan tədbirdə çıxış edən E.Naeh mərasim iştirakçılarna və bütün respublika vətəndaşlarına tanrıdan xoş günlər arzulayaraq qeyd etmişdir ki, insanların üzündə olan səmimilik və sevinc hissləri bir neçə əsrlərdir ki, bir yerdə yaşayan azərbaycanlılarla dağ yəhudiləri arasında xoş münasibətləri əks etdirir: «Onlar həmişə bir yerdədirlər, ümumxalq bayramlarında və çətin günlərdə bir-birinin köməyinə gəlməyə həmişə hazırdılar. İki xalqın dostluğu və qarşılıqlı köməyin kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Mən bu sözləri tam səmimi deyirəm və çox şadam ki, Azərbaycanda bütün xalqlar qayğı və hörmət ilə əhatə olunmuşdur. Bu birinci növbədə azərbaycanlılara xas olan yüksək mədəniyyətdən irəli gəlir» (13).

Azərbaycanda müxtəlif dinlərin eyni məkanda normal mövcudluğu üçün unikal şərait yaranmışdır. Bu mənada Azərbaycan dünyada bir nümunə kimi çıxış edə bilər. Qeyd edək ki, son zamanlar azərbaycanlı və yəhudilərin birgə keçirdiyi tədbirlərdə hər iki xalqın dini nümayəndələri də fəal iştirak edirlər. Bu isə müasir dövrdə dinlər arasındakı dialoqun mümkünlüyünün bariz nümunəsi kimi sosial-fəlsəfi hadisədir. Belə hadisə «Qafqazın dağ yəhudiləri» elmi konfransında da baş verdi. Tədbirdə istər islam, istərsə də iudaizm dinlərinin yüksək rəngli nümayəndələri yaxından iştirak etdilər. Konfransa təbrik müraciəti ilə İsrailin baş Sefard rəvini Eliyaqu Bakşi Daron və bütün Qafqazın Şeyxülislamı Allahşükür Paşazadə məktub göndərmişdilər. Nəzərə alsaq ki, son dövrlərdə dinlərarası dialoqun müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərində vacib rol oynaması aktuallaşır, göstərilən amilin əhəmiyyəti daha da artar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Platon. Dövlət. Bakı: Təbib, 1999, 358 s.
2. Bayramov G., SSRİ-də milli münasibətlərin inkişafı. Bakı: Azərnəşr, 1984, 98 s.

3. Siyasi biliklərin əsasları. I buraxılış /Musabəyov R. və Pərvizəoğlu V. redaktəsi ilə çap olunub, Bakı: Ulu, 1997, 192 s.
4. Дашдамиров А. Национальная идея и этничность, М.: УОП Институт этнологии и антропологии РАН, 1996, 55 с.
5. Таğıев Ə. Şükürov M. Etnopolitologiya. Bakı: Elm, 2000, 165 s.
6. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı: Elm, 2000, 440 s.
7. Анисимов И.Ш. Кавказские еврей-горцы М.: Наука, 2002, 191 с.
8. Мурзаханов Ю.И. Горско-еврейский этнограф Илья Шербетович Анисимов. М: Наука, 2002, 39 с.
9. Президент Азербайджана принял руководителей еврейских религиозных общин. Газ. «АЗИЗ», Баку, 1998, ноябрь, № 11 (65).
10. Главы религиозных конфессий приняли обращение к мировой общественности. Газ. «Эхо», Баку, 2003, 25 февраль, № 36 (528).
11. Симандуев Б. Кавказский Иерусалим. Газ. «Амишав», 2000, апрель, № 4.
12. Алиева Г. Новая синагога - это хорошо забытая старая. Газ. «Амишав», Баку, 2001, октябрь, № 9.
13. Наджафов Н. Древняя синагога передана верующим. Газ. «Бирлик-Единство», Куба, 2002, 30 сентябрь, № 4 (4).

Нурлан АЛИЕВ

ОБЗОР МЕЖКУЛЬТУРНЫХ И МЕЖРЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Резюме

В статье обсуждается межрелигиозные и межкультурные отношения в современном периоде. В этом смысле анализируется положение в Азербайджане. В основном, в статье рассматриваются религиозные и культурные отношения между евреями и местным населением Азербайджана. Анализируются межкультурные и межрелигиозные отношения существующие в Азербайджане. В статье также обосновывается необходимость развития межкультурных и межрелигиозных отношений в области сотрудничества между народами и государствами в лице связей азербайджанского и еврей-

ского народа, ведущего ко всеобщему прогрессу. В период актуальности этнических конфликтов на мировом уровне принцип толерантности необходим для сосуществования разных культур и религий, что является уникальным социально-философским явлением. В этом смысле Азербайджан выступает как положительный пример.

Nurlan ALIYEV

**SURVEY OF INTERCULTURAL AND INTERRELIGIONS
RELATIONS IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL
COMPREHENSION IN AZERBAIJAN REALITY**

Summary

In the article the intercultural and interreligions relations in the contemporary period are considered. The condition in Azerbaijan is' being analyzed in this sense. In particular, the religions and cultural relations between the Yew and local population of Azerbaijan are discussed. There is grounded need in developing intercultural and interreligions relations in the field of cooperation of the peoples and states on the case of Azerbaijan and Yewish peoples that will lead to all-round progress.

In the period of urgency of ethnic conflicts on world scale the principle of tolerance is compulsory for coexistence of the varions cultures and religions what is unique socio-philosophical phenomenon Azerbaijan presents a positive example in this respect.

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Müstəqil AĞAYEV

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə elmləri namizədi*

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK FİKRİNDƏ

BƏRABƏRLİK PROBLEMI*

(C.Məmmədquluzadə, A.Səhhət, A.Şaiq, M.Ə.Sabir)

Bərabərlik ümumbəşəri bir problemdir. Bu problem həmişə mövcud olmuş, mövcuddur və mövcud olacaqdır. Bəşər tarixində elə bir siyasi quruluş olmamışdır ki, orada bərabərlik problemi öz düzgün həllini tapsın.

İctimai həyat hadisələrinə elmi yanaşma göstərir ki, insanların təsəvvürləri heç də əbədi deyil, tarixən keçici xarakter daşıyır. Cəmiyyətin tarixi inkişafının gedişində insanların bərabərlik haqqındakı təsəvvürləri də dəyişilir. İctimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində bərabərlik tələbi müxtəlif xarakter daşımış və müxtəlif məzmunla tamamlanmışdır. İctimai quruluşun dəyişməsi və sosial formaların əvəz olunması ilə birlikdə bərabərlik şüarının da konkret məzmunu və real mənası dəyişilir.

Cəmiyyət inkişafının hər bir mərhələsində bərabərlik tələbinin real məzmununu şərtləndirən əsas cəhət – maddi istehsal və sosial münasibətlərdir. Fridrix Engels «Anti-Dürinq» əsərində göstərir ki, bərabərlik tələbi heç də əbədi həqiqət deyil, əksinə, dəyişkən ictimai münasibətlərin ifadəsidir.

İbtidai icma dövründə bərabərlik haqqındakı təsəvvürlər tam məhdud xarakter daşıyırdı. İnsanlar kiçik qruplar halında yaşayırdılar. İbtidai insanların əməyi də kollektiv əmək idi. Ancaq bu kollektiv əmək onların təbiətlə çətin mübarizədə yaşaya bilmələri üçün şərait yaradırdı. İnsanlar min illərlə heç bir xüsusi mülkiyyət, əmlak bərabərsizliyi, sinfi bölgü bilmədən yaşamışlar. İstismarın meydana gəlməsinə qədər ilk icma üzvləri arasında heç bir bərabərsizlik əlaməti yox idi.

Cinslər arasında əmək bölgüsünün yaranması bərabərsizliyin əmələ gəlməsinə səbəb oldu. İstehsal vasitələri və məhsul üzərində ümumi mülkiyyət xüsusi mülkiyyətlə əvəz olundu. İlk icma öz yerini istismara

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü S.Rzaquluzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

əsaslanan sinifli cəmiyyətə verdi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı bərabərlik haqqında anlayışların inkişafında yeni tarixi mərhələ oldu. Meydana bərabərliyin burjua tələbləri çıxdı. Bərabərlik vətəndaşın qanun qarşısında bərabərliyi ilə məhdudlaşdırıldı. Sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir şəraitdə siyasi bərabərlik illüziyası zəhmətkeşləri aldadan təhlükəli bir vasitə idi.

Burjüazianın qələbəsindən sonra şifahi bərabərsizlik qeyri-məhdud əmlak bərabərsizliyi ilə əvəz olundu. V.İ.Lenin yazırdı: «...Feodalizmə qarşı bütün mübarizə «bərabərlik» şüarı altında gedirdi. Hamı bərabərdir, silklərdən asılı olmayaraq hamı, o cümlədən milyonlar ilə lüt bərabərdir. Bərabərlik ona deyirdilər ki, milyonlar ilə fəhlənin hüququ gərək bərabər olsun. Biz deyirik ki, müasir bərabərliyin olduğu demokratik respublika – yalandır, aldatmadır, orada bərabərliyə riayət olunmur, orada bərabərlik ola bilməz və bu bərabərlikdən istifadə etməyə mane olan şey – istehsal vasitələri üzərində, pul üzərində, kapital üzərində xüsusi mülkiyyətdir(1, 38 c., s.391).

Əlbəttə, bərabərlik ideyası əbədi, dəyişilməz ideya deyil. Onu müəyyən ictimai münasibətlər doğurur. Onun məzmunu da həmin münasibətlərdən asılı olaraq dəyişilir. Bərabərsizliyin yox edilməsi ilə birlikdə bərabərlik probleminin də məzmunu tamamlanmış olur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan Azərbaycan demokratik fikrinin nümayəndələri «xalqlar həbsxanası» adlandırılan Rusiyada zülmün, istismarın, ədalətsizlik və bərabərsizliyin hökm sürdüyünün canlı şahidləri idilər. İstismar, hüquqsuzluq, ədalətsizlik, bərabərsizlik və s. bu kimi hallar kapitalizm yolu ilə gedən bütün dövlətlərdə mövcuddur. Lakin çar rusiyasında bu, daha dəhşətli idi. Şovinizm, millətçilik, rus olmayan millətlərə qarşı nifrət, onların istismarı və hüquqsuzluğu daha çox nəzərə çarpırdı. Zülmə, əsarətə əsaslanan bu rejimə qarşı xalq kütlələrinin artan qəzəbini, nifrətini hiss edən çarizm inqilabi hərəkətdən qorxaraq, yalançı bir bərabərlik vəd etdi. Lakin bu, elə kağız üzərində qaldı. Xalqa heç bir bərabərlik verilmədi, əksinə, xalq kütlələrinin hüquqsuzluğu və bərabərsizliyi bir az da artdı.

Azərbaycan demokratik fikrinin görkəmli nümayəndəsi C.Məmmədquluzadə çarizmin vəd etdiyi yalançı bərabərliyin əsl mahiyyətini açıb göstərmək üçün «Cavab» adlı bir felyeton yazır. Burada deyilir: «... Hələ hüriyyət və ədalət qalsın, bu barədə danışmayaq: çünki indiki zamanədə eyibdir belə sözləri danışmaq. Müsavatdan bir qədər söhbət eləyək: hələ müsavat nədir? Yəni sənin sözündən bu çıxır ki, bir kəndli ilə bir xan qabaq-qabağa gələndə kəndli xana baş endirsə, xan da kəndliyə

endirsin? Sənin sözündən bu çıxır ki, bir gün rəiyyət ağanın ayağına duranda, o biri gün də ağa rəiyyətin ayağına dursun? Di cavab ver!

Əgər desən «hə», onda gərək mən elə başa düşəm ki, zarafat eləyirsən. Əgər desən «yox», onda ta nə «müsavat» bəzliqdır?

Əhməd bəy, vallah, zarafat eləyirsən! Heç bir mənə de görüm, bircə dəfə ömründə görübsənmi ki, bir kəndli dalında bal küpəsi, bir əlində bir dəstmal yumurta, o biri əlində beş-altı toyuq-cücə qan tərini içində, cırıq-cırıq paltarda, piyada, ayaqyalın gələ mülkədarın qapısına, balı və yumurtanı qoya xanımın qabağına, toyuqları verə nökrə və bir dənə qırmızı xoruz tuta balaca ağanın qucağına və bu hində xan çıxı balkona və kəndli xanı görcək ikiqat əyilib salam verə...

Mən ölüm, Əhməd bəy, lotu-lotuyana mənə bir de görüm, heç görübsən və eşidibsenmi ki, xan kəndlinin cavabında ona deyər: əleykəssalam? Mən bu cür işləri çox görmüşəm. Mən görmüşəm ki, bal, yumurta, xoruz bunlar öz qaydası ilə, amma həmişə kəndli salam verəndə, xanlar və ağalar deyiblər: cəhənnəm ol» (2, s.89).

C.Məmmədquluzadəni düşündürən və təəccübləndirən budur ki, dünyaya gələndə heç bir üstünlüyə malik olmayan insanlar inkişafın müəyyən pilləsində nə üçün bir-birinə düşmən kimi yanaşır? Nə üçün biri alçalmalı, təhqir olunmalı, digərləri isə yüksəlməli, yüksəldikcə azğılaşmalı, vəhşiləşməli və özlərini hər yerdə, hər işdə haqlı saymalıdırlar? Nə üçün varlı öz həmcinsi olan kasıba mehriban yanaşmasın, onun salamına səmimi cavam verməsin?

Müəllifin mövqeyi aydındır. O, gördüklərinə acıyır, kəndlinin salamını almayıb, üstəlik «cəhənnəm ol» deyən ağalara nifrət edir. Lakin məsələ bununla bitmir. Birisinə rəğbət, digərinə nifrət bəsləməklə iş düzəlmir. Bu fərqi aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün isə düzgün yol, istiqamət gərəkdir. Görünür, bu yol müəllifin özünə də məlum deyilmiş. Elə buna görə də kasıblara, məzlumlara Allahdan kömək istəyir: «Yuxarıda söylədiyim qarnıyoğunların hamısını mən tanıyıram. Bunların bəzisinin o qədər dövləti var ki, yava cəzirəsini satın ala bilər... O ki qaldı kasıb və fəqərlər, bunların dadına allah-taala özü yetişər, bunların bəndəyə dəxli yoxdur. Xudavəndi-ələm öz yaratdığı məxluqun fikrini özü gərək çəksin...» (2, s.117).

Qeyd etmək lazımdır ki, «xudavəndi-ələm öz yaratdığı məxluqun fikrini özü gərək çəksin» ifadəsini həm müəllifə, həm də varlılara aid etmək olar.

Çar Rusiyasında yoxsulların alçaldılması, təhqir olunması, ləyaqətlərinin tapdalanması zorakılığa, zülmə və istismara əsaslanan siyasi quruluşun məntiqi nəticəsi idi.

Cəmiyyətdəki bərabərsizliyin mövcudluğunu daha aydın dərk etmək üçün C.Məmmədquluzadənin «həmşəri» adlı felyetonundan bir parçaya diqqət yetirmək kifayətdir. Müəllif yazır: «Mən indiyə kimi heç bilməzdim həmşəri nədir: mən ancaq bunu bilirdim ki, həmşəri fəhlədir, hambaldır, kankandır /quyu qazan – M.A./, biçinçidir, nökdir, su daşıyandır, tulambarçıdır. Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmşəri milçəkdir, torpaqdir, daşdır, kol-kosdur, amma heç bilməzdim ki, həmşəri də adamdır... Elə bilərdim ki, həmşəri araba atı kimi bir heyvandır, qoyun-quzudur...

Ey mənə kağız yazan həmşərilər, əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam hesab eləyib məclislərə qoysunlar, gərək mənim bir neçə vəsiyyətimə əməl eləyəsiniz. Əvvələn, ay İrani-viranın xaki-pakının yetim balaları həmşərilər! Əvvələn gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz, yəni Məmməd vəli gərək yapışsın Həsənin əlindən, Həsən Kərbəlayi Qasımın əlindən, Kərbəlayi Qasım Usta Cəfərin əlindən, Usta Cəfər Məşədi Haqverdinin əlindən. Xülasə, cəmi həmşərilər gərək yapışsınlar bir-birinin əlindən: yəni birləşsinlər! (2, s.132).

Müəllifin qayəsi aydındır: təhqir olunmamaq, mənəb sahiblərinin qarşısında qul kimi düz çöküb alçalmamaq üçün bütün qüvvələri birləşdirib qaniçən cəlladları öz qılıncları ilə öz qınlarında məhv etmək lazımdır.

Cəmiyyətdəki ədalətsizlik, bərabərsizlik, zülm və istismar bir vətəndaş kimi, A.Səhhəti də bərk narahat edirdi. Lakin dünyagörüşünün məhdudluğu üzündən çarın «mərhəmətinə» də inanırdı. O, yaradıcılığa başladığı günlərdən əzilənlərin, təhqir olunanların müdafiəçisi kimi çıxış etmiş, ağalar və qullar dünyasına nifrət etmişdir. Mövcud ictimai-siyasi quruluş cəmiyyətdə bərabərsizliyi, ədalətsizliyi bərpa etdiyinə görə Abbas Səhhətin tənqid obyektinə çevrilir.

Şair göstərir ki, dövlətlilər şənlik gecələrinin daha uzun olmasını arzuladıqları halda, kasıblar əzab-əziyyətdən qurtarmaq üçün Allahdan ölüm arzulayırlar:

*Var bu kənddə yenə elə yoxsullar,
Nə cütü var, nə kotanı, nə kəli.
Ölmək istər, yetişməyir əcəli. (3, s.65)*

Bərabərsizliyə qarşı yazılmış başqa bir əsərində şair varlıların yoxsullara qarşı biganə qaldıqlarını göstərməktə, onlara bu şəraiti yaradan siyasi rejimə öz qəzəbini bildirir:

*Dövlətlilər isti evdə rahat yeyib yatırlar,
Un almağa ac, yanıqlar paltar-palaz satırlar.
Allahpayı diləyəni acıqlanıb söyürlər.
«Allah versin", get, kəsb elə», deyib hər kəs rədd edir.
«Acam, donub ölməkdəyəm» desə, qovub döyürlər. (3, s.68)*

1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabına böyük ümidlər bəsləyən şair xalqa verilən azadlıq və bərabərlik haqqındakı ilk şayiələrdən o qədər sevinir və şadlanır ki, sevincini ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Gördüklərinə, eşitdiklərinə inana bilmir, özünü qeyri-adi bir aləmdə hiss edir: «Sübhənəllah! Qapalı ağızlardan qıfıllar götürüldü. Böyük-kiçik, əla-ədna, bəy, rəiyyət, zabıt-əsgər, cümhuri-nas bilafərq məzhəb hər kəs hüquqca müsavi olaraq sayeyi-hürriyyətdə ictimai etdilər... Ax, ya rəbb! Bu nə aləm! Dünən öz zabitinin hüsurunda «la» və «nəəm»dən artıq söz söyləməyə ixtiyarı olmayan bir nəfər, indi necə azadə, ürküsüz, qorxusuz öz əfkarını bəyan edir» (3, s.62-63).

Təəssüf ki, bu sevinc uzun müddət davam etmədi. Müvəqqəti hökumət xalqın bütün ümidlərini qırdı. Millətlərə, xalqlara heç bir azadlıq, heç bir bərabərlik hüququ verilmədi. İstismar, təzyiq və təqib bir az da gücləndi, ədalətsizlik və bərabərsizlik daha geniş miqyas aldı. Bunu görən şair hökumətin yalançı, hiyləgər siyasətinin mahiyyətini belə şərh edir: «... Hasili-kəlam, hürriyyət və məşruteliyyətin ancaq adı gəlmiş, özü gəlməmişdir. Sabir demişkən:

*Köhnə idarəmiz durur,
Rəngi də solmayıb hələ. (3, s.64)*

Abbas Səhhət bərabərliyi azadlıqla vəhdətdə götürür. Lakin əgər insan siyasi, iqtisadi və ictimai cəhətdən azad deyilsə, o zaman heç bir bərabərlikdən söz açmaq lazım deyil. Məlumdur ki, siyasi /hüquqi/ bərabərlik iqtisadi bazisdə müəyyən mütərəqqi dəyişikliklərlə bağlıdır. Ümumi mülkiyyətin bərqərar olması cəmiyyətin siyasi həyatında /üstqurumda/ da zəruri dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır. Lakin bütün bunları dərk etmək üçün Abbas Səhhətin şüuru o səviyyəyə hələ çatmamışdı. Şair sadəcə olaraq gördüyü qeyri-adiliyə təəccüb edir, öz etirazını bildirir, onu narazı salan məsələlərin aradan qalxmasını istəyir.

Cəmiyyətin iki əks qütbə bölündüyünü, qütblərdən birində dövlətlilərin, digərində isə yoxsulların dayandığını dövrünün böyük sənətkarı Abdulla Şaiq də görürdü. Allahın bərabər yaratdığı həmin insanların birinin hakim, digərinin məhkum, birinin varlı, digərinin kasıb, birinin həyr şeyə qadir, digərinin hər şeydən məhrum olmasının

səbəbini isə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkirdi. Amma başa düşürdü ki, dövlətlilərin acından ölən, hərəkət etməyə iqtidarı olmayan həmcinslərinin fəryadına, göz yaşlarına əhəmiyyət verməmələrinin səbəbi cəmiyyətdəki bərabərsizlikdir.

A.Şaiqin 1913-cü ildə yazdığı «Əkinçi və xan» adlı əsərində bərabərsizliyə olan münasibətini aydın görürük:

*Evdə mələşir, vallah, acından uşaq, övrət,
Qaçmış bəti-bənzi, hamısı bir quru surət.
Olmuş nə isə bunca müsibət bizə qismət.
Bir tövr elə, çək bizlərə saman, sənə qurban!
Rəhm eylə, tərəhhüm çağıdır, xan, sənə qurban!
Evdə yeyəcək nə darı qalmış, nə də buğda,
Bu il bizə gəl vergini rəhm eylə, bağışla,
Bəsdir bizi dırmaqladığı yırtıcı dünya.
Daxmadakı beş ac-yalavac can sənə qurban!
Ət-yağ üzünə həsərtik hər an, sənə qurban! (4, s.54)*

Sələfləri kimi, şaiq də cəmiyyətdə hökm sürən bərabərsizliyə, ədalətsizliyə nifrət edir, cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinin halına acıyır, varlılarda kasıblara qarşı mərhəmət hissi oyatmağa çalışır. Lakin A.Şaiq də mühitin, dövrünün oğlu kimi, bərabərsizliyin, haqsızlığın səbəbini və onun aradan qaldırılması yollarını hələ bilmirdi.

Mütləqiyyət üsuli-idarəsinin törətdiyi fəlakətlər və faciələrin, ədalətsizlik və bərabərsizliyin ifşası M.Ə.Sabir yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir. Gördükləri və eşitdikləri ilə barışmayan Sabir mövcud ictimai-siyasi quruluşa qarşı kəskin mövqe tutur. Əsərlərində zamanəsinin bütün eybəcərliklərini cəsarətlə ifşa edir.

Birinci rus inqilabının və aparılan təbliğatın nəticəsində fəhlələr artıq qəflət yuxusundan ayılır, ağalarına etiraz edir, onların işlərinə qarışır, özlərinin haqlarını tələb etməyə başlayırlar. Bu isə varlıları narahat edir və təəccübləndirir. Dünənə qədər ağaların qarşısında ikiqat əyilən, nəfəs çəkməyə cürət etməyən fəhlə bu gün özünü «insan» sayaraq ağa ilə dilləşir. Ona meydan oxuyur.

M.Ə.Sabir fəhlələri, zəhmətkeşləri insan yerinə qoymayan ağaların dili ilə cəmiyyətdəki bərabərsizliyə öz qəti etirazını bildirir:

*Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fəhlə,
Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fəhlə,
Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fəhlə,*

*Yainki hüquq üstə ədavət edə fəhlə,
Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir indi.
Fəhlə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun?
Axır nə səbəb söz deməyə qüdrətin olsun?
Əl çək, bala, dövlətlilərə xidmətin olsun,
Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun. (5, s.42)*

Axı öz zəhmətləri ilə dünyanı min rəngə boyayan, əzəmətli saraylar ucaldan, milyonların yaşamasını təmin edən fəhlənin nə üçün hörməti, izzəti, varlıların yanında danışmağa cürəti, özünü müdafiə etməyə hüququ olmasın? Bunun səbəbini M.Ə.Sabir belə şərh edir:

*Aldanma, fəqirin olamaz əqlü zəkası,
Çün yoxdur onun sən kimi pakizə libası.
Yox sərvəti, yox dövləti, yox şalı, əbası,
Var köhnə çuxası, dəxi bir təkə qəbası...
Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir indi. (5, s.42)*

M.Ə.Sabir cəmiyyətdəki bərabərsizliyi qabartmaqla mövcud siyasi hakimiyyətə, siyasi rejimə qarşı etiraz səsinə ucaltmışdır.

Bəşəriyyətin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsində, təbii olaraq, elə bir ictimai-iqtisadi formasiya meydana gəlmişdi ki, orada cəmiyyət üzvləri «insan» və «qeyri-insan» deyə iki qrupa bölünür, var, dövlət, mənəb və s. insanlığın əsas əlaməti kimi qəbul edilirdi. Yoxsullar isə insan hesab edilmir, təhqir və təqiblərə məruz qalır, addımbaşı alçaldılırdılar. Bunlar künc-bucaqda daldalanmalı, varılardan uzaq gəzməli, öz «iyrənc» görkəmləri ilə onların zövqünü, iştahasını pozmamalı idilər.

Belə ədalətsizliyə dözə bilməyən M.Ə.Sabir öz dövrünü, onun ictimai-siyasi sistemini, qeyri-bəşəri əxlaq normalarını tənqid atəşinə tutur, bərabərsizliyin səbəblərini açıb göstərir. Bu baxımdan şairin aşağıdakı satirası çox xarakterikdir:

*İnsan olanın cahü-cəlalı gərək olsun,
İnsan olanın dövləti, malı gərək olsun,
Himmət demirəm, evləri ali gərək olsun.
Alçaq, ufacıq daxmanı samanmı sanırsan?!*
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!

*Fəqr ilə qına əhlinə kim verdi müsavat?
Mənada də, surətdə də var bunda münafat,
Öz fəzlini pulsuz edəməz kimsənə isbat,
Bu mümtənəi qabili-imkanmı sanırsan?!
Axmaq kişi, insanlığı asanmı sanırsan?!
Dövlətliyik, əlbəttə, şərəfat də bizimdir,
Əmlak bizimdirsə, əyalət də bizimdir,
Divan bizim, ərbabi hökumət də bizimdir. (5, s.97)*

Düzdür, şair bu əsərlərində siyasi quruluşa, hakim siniflərə qarşı mübarizə aparmağın vacibliyini açıq şəkildə demir. Lakin hadisələrin təsviri və reallığı oxucuda belə qənaət doğurur ki, Sabir xalq kütlələrini haqsızlığın, bərabərsizliyin səbəbi və dayağı olan hakim quruluşa qarşı kütləvi mübarizəyə səsləyir.

Böyük sənətkar mahir ustalıqla dövrünün siyasi mənzərəsini qələmə alır, bərabərlik işığının sezildiği kiçik deşiyi belə dərhal qapamağa hazır olan qara qüvvələrin iç üzünü açıb göstərməklə bərabər, xalqın azadlıq, bərabərlik kimi müqəddəs arzusuna da öz münasibətini bildirmişdir. Bunu biz Sabirin «Təraneyi-əsilanə», «Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!», «Rədd ol qapıdan, ağlama zar-zar, dilənçi!» və s. bu kimi satirik əsərlərində aydın görürük. Varlıların dili ilə müəllif zamanəsinin qamçılıyır, mövcud vəziyyətlə oxucularını tanış edir və beləliklə, özünün də mənfur sistemə olan qəzəbini bildirmiş olur:

*Belə idi adət əvvəl, bəyə yalvarardı kasıb,
Nücabaləri görəndə ayağa durardı kasıb,
İkiqat olub, ədəblə bəyə baş vurardı kasıb,
Var idi vəfah kasıb, var idi həyalı fəhlə!
Dəyişib zamanə indi, dolaşib bütün ümürat,
Ayağı çarıqlılar da gəlib istəyir müsavt,
Belə əsrdə məişət bizə xoş keçərmə, heyhat?!
Ayılıb yatan cəməat, göz açıb qapalı fəhlə! (5, s.103)*

Müstəbid hakimiyyətə arxalanan yerli mülkədar və bəyəlr onları yadsadan zəhmətkeş kəndliləri insafsız və amansızcasına istismar edir, var-yoxlarını əlinədən alır, bir tikə çörəyə möhtac qoyurdular.

O qədər azğınlaşmışdılar ki, kəndlini heyvan hesab edir, onu lağa qoyur, ələ salırdılar. Bütün bunlar cəmiyyətdə hökm sürən bərabərsizliyin acı nəticəsi idi:

*Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumuşaq zəhr nədir, marı yeyərsən.
Öyrəşməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!
Lakin mənim insanlıq olub vəzi-madarım,
Bəyzadəyəm, asayışədir cümlə qərarım,
Meysiz, məzəsiz bitməz olur şamü nəharım.
İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Bəyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi! (5, s.109)*

Əhatəsində olduğu adamlardakı qeyri-insani cəhətləri görən şair Allahı məzəmmət edir, mövcud ziddiyyət və əksliklərin meydana gəlməsini Allahın «fəaliyyəti» ilə bağlayır. Sabirə görə, insanların varlı və yoxsul, zalım və məzlum, ağa və nöqərlərə bölünməsi Allahın «uzaqgörməməzliyinin» nəticəsidir. Çünki dində Allah ən qüdrətli, müdrik, hər şeyi görən və bilən, keçmişi və gələcəyi qabaqcadan müəyyənləşdirən, heç bir «artıq» şey yaratmayan fəvqəladə, fəvqəltəbii bir qüvvə kimi qələmə verilir. M.Ə.Sabir isə həyatda gördüklərinə əsaslanaraq, bütün bunların yalan olduğunu söyləyir və buna öz etirazını bildirir:

*Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmış,
Toxm əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!
İş rənçbərin, güc öküzün, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi?!
Məzlumların göz yaşı dərya olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?! (5, s.141)*

M.Ə.Sabir gündəlik həyatın adi hadisələrini və adamlarını qələmə alır, gördüklərini yazırdı. O, hamının şahidi olduğu hadisələrdə elə həqiqətlər aşkara çıxarır və elə mənə tapırdı ki, onu görən hər kəs «bu ki, doğrudan da belə imiş» - deyirdi. Sabir dövrünü, mühitini, adamların fikri, psixoloji, əxlaqi keyfiyyətlərini geniş şəkildə, köhnəliklə yeniliyin, tərəqqi ilə tənəzzülün qızğın mübarizəsi şəklində ks etdirirdi.

«Bəylər, xanlar, mollalar, seyidlər, kapitalistlər, qoçular, baqqallar, cadugər arvadlar, göbək yazanlar, inqilabçı fəhlələr, əzilən, lakin artıq ayılıb ayağa qalxan kəndlilər, şahlar, soltanlar, millətçilər və xalqları qardaşlığa çağıran mütərəqqi ictimai xadimlər Sabir şerinin sətirləri

arasında dirilir, öz libasında, öz fikirləri, öz görkəmi ilə gözümüzün qabağında dururlar» /Mirzə İbrahimov/.

M.Ə.Sabir milləti tərəqqidən saxlayan, cəhalətdən, ehtiyacdən, zülmədən xilas olmağa qoymayan siyasi rejimi, hakim təbəqələri böyük nifrət və qəzəblə qamçılamış, öz satiralarında rüsvay etmişdir. Sabir xalqın həyatındakı elə qüsurlara toxunmuşdur ki, onlarla mübarizə etmədən, onları aradan qaldırmadan irəli getmək çətinidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan demokratik fikrinin nümayəndələri deyəndə, gözümüzün qarşısında Azərbaycan tarixinin qaynar, maraqlı bir dövründə xalq həyatının tam, bütöv mənzərəsi canlanır. Orada bütün ictimai təbəqələrin həyatını, yaşayış tərzini, düşüncəsini, canlı nümayəndələrini, onların zamanə ilə, mühitlə əlaqəsini görürük.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. V.İ.Lenin. Əsərlərinin tam külliyyatı, 38-ci c.
2. C.Məmmədquluzadə. Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar. – Bakı, 1961.
3. A.Səhhət. Əsərləri. I c.- Bakı, 1975.
4. A.Şaiq. Əsərləri. II c. – Bakı, 1968.
5. M.Ə.Sabir. Nəpəşnamə. I c. – Bakı, 1962.

Мустагиль АГАЕВ

ПРОБЛЕМА РАВЕНСТВА В ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА

(Дж.Мамедкулизаде, А.Сиххат, А.Шаик и М.А.Сабир)

Резюме

В статье рассматриваются отдельные представления о равенстве, об обусловленности в значительной степени характера содержания этих представлений от социально-экономических условий жизнедеятельности общества в учениях представителей демократической мысли Азербайджана, в частности, осуждение ими существующего в ту эпоху политического строя, являющегося причиной неравенства. Проблема исследуется в наследии Дж.Мамедкулизаде, А.Сиххата, А.Шаика и М.А.Сабира.

Mustagil AGAEV

**THE PROBLEM OF EGNALITY IN THE DEMOKRATIC
THOUGHT OF AZERBAIJAN**

(Dj. Mamedkulizade, A. Sahhat, A. Sahhat, A. Shaik, M.A. Sabir).

Summary

In the article considered are the notions on egnality, conditionality of the character, content of these notions to a considerable degree on sosio-economic conditions of a vital activity of a society in the studies of the representatives of democratic thought of Azerbaijan, in particular condemnation dy there of existing political order caressing an inequality.

The problem is studied in the legaly of Dj. Mamedkulizade, A. Sahhat, A. Sahhat, A. Shaik, and M.A. Sabir.

Ramilə DADAŞOVA

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutu «Beynəlxalq münasibətlər və
beynəlxalq hüquq» şöbəsinin elmi işçisi, t.e.n.*

AFRIKA BİRLİYİ ÖLKƏLƏRİNİN SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ MÜDAFİƏDƏ BMT-nin ROLU*

Dünya ölkələrinin dördə birini təşkil edən Afrikada ümumilikdə əhalisinin sayı 818 milyondan çox olan 53 dövlət mövcuddur. Bəşəriyyətin beşiyi sayılan Afrikada – ekologiya, yoxsulluq, xəstəlik və s. kimi qlobal problemlər daha çoxdur. Afrika savadsızlığa, uşaq ölümünün ən yüksək və ömür müddətinin ən aşağı göstəricilərinə görə dünyada birinci yeri tutur. Təkcə SPİD xəstəliyindən bu qitədə 30 milyondan çox insan məhv olmuşdur. Əhalinin 70 faizə qədəri kasıb vəziyyətdə yaşayır, maliyyə ehtiyatları azdır, iqtisadiyyata böyük məbləğdə xarici kapital qoyulur. Hazırda ABŞ, Avropa dövlətlərinin tədqiqinə daha çox maraq göstərilirsə, iqtisadi cəhətdən dünyanın ən geridə qalmış regionu olan Afrika dövlətlərinin tədqiq edilməsinə maraq göstərilir. Problemlə region kimi Afrika ölkələrinin qlobal problemlərini tədqiq edib, BMT-nin bu problemlərin həllində rolunu, göstərdiyi və ya göstərə biləcəyi xidmətlərini araşdırmaq, təhlil etmək, tövsiyələr vermək beynəlxalq münasibətlərin aktual problemlərindəndir.

Afrika dövlətlərinin müstəmləkə sistemindən azad olmaq, aparteizmlə mübarizə etmək məqsədilə 1963-cü ildə yaratdıqları Afrika Birliyi Təşkilatı Afrika qitəsinin yeni inkişaf mərhələsinə addımı idi. ABT-nin yarandığı 25 may tarixi bütün dünyada Afrika günü kimi yadda qaldı. 2002-ci il iyulun 9-da bu təşkilatın rəsmi adı Afrika Birliyi oldu. ABT-dan fərqli olaraq, AB-nin məqsədi ölkələr arasında əməkdaşlıq yaratmaq, demokratiyanın möhkəmləndirilməsi yolu ilə ölkələrə investisiya cəlb etmək, insan hüquqlarını müdafiə etmək, idarəetmənin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır. ABT kimi, AB-nin də ideyası panafricanizmdir. Panafricanizm hərəkatı XIX əsrin sonlarında yaranmışdı. Trinidadlı hüquqşünas Henri Silvestr Uilyamin təşəbbüsü ilə Londonda Panafricanizm konfransı keçirilmişdi. Sonralar bu hərəkat geniş miqyas alaraq amerikalı qaradərili Uilyam Dyubua və Markua Qarveyanın rəhbərliyi altında ABŞ-da qaradərililərin istismarı əleyhinə çıxışlarla müşahidə olundu. Panafricanizmdən 1963-cü ildə Afrika Birliyi Təşkilatı, 2002-ci ilin iyulunda Afrika Birliyi yaradıldı.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Afrika dövlətləri özünün çoxsaylı olmasına, iqtisadi potensialına görə beynəlxalq siyasi və iqtisadi proseslərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövlətlər BMT çərçivəsində qlobal məsələlərə dair qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır, öz müqəddəratlarını özləri beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanaraq həll edirlər. Afrika dövlətlərinin, demək olar ki, hamısı BMT-nin üzvüdür. Son zamanlar, BMT TŞ-da islahatlar aparmaq üçün baş katib K.Annanın təşkil etdiyi qrup Afrikadan Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlüyünə iki, müvəqqəti üzvlüyünə dörd dövlətin qəbul edilməsini təklif etmişdir.¹ TŞ-da islahatlar barədə qrupun təklif etdiyi hər iki alternativ modeldə Afrika dövlətlərinə yer verilmişdir. Bu dövlətlərdən daha çox maliyyə, hərbi qüvvə, diplomatik xərc qoyan dövlət TŞ-na qəbul edilməlidir.

Afrika dövlətləri çox kasıbdır, Afrika Birliyinin 53 üzvündən yalnız 9 üzvü müntəzəm olaraq AB-nə maliyyə borclarını verir. AB-nin 5 üzvü – Əlcəzair, Misir, Liviya, Nigeriya və Cənubi Afrika Respublikası təşkilata daha çox maliyyə qoyur. Onlar, öz növbəsində, AB komissiyasında əsas yerləri tutmağa cəhd edirlər. AB orqanlarının fəaliyyəti üçün ildə 65-100 milyon dollar tələb olunur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən 5 dövlətdən ikisi, yaxud müvəqqəti yerə dördü, TŞ-nın üzvü seçilə bilər.

Afrika Birliyi yaranandan qitədə bir neçə münaqişə – Kot d'İvuar, Liberiyada vətəndaş müharibəsi, Konqo Demokratik Respublikasında (keçmiş Zair) və Burundidə yeni münaqişələr, qırğınlar olmuşdur. Bununla belə, Mozambikin paytaxtı Mabutoda 2003-cü il iyulun 9-12-də keçirilən AB dövlət və hökumət başçılarının sammitində yalnız 15 üzv təşkilatda sülh və təhlükəsizlik şurasının fəaliyyətə başlaması barədə protokolu təsdiq etdi. Bu da onu göstərir ki, Afrika dövlətləri münaqişələri nizama salmağın öhdəsindən gəlməyə hazır deyillər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz beş güclü dövlət – Əlcəzair, Misir, Liviya, Nigeriya, CAR nəhəng qitədə sülh yaratmağa kifayət deyildir. Bu münaqişələr və digər problemlər – SPİD-ə, yoluxucu xəstəliklərə, savadsızlığa, yoxsulluğa qarşı mübarizə kollektiv əməkdaşlıq, inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə köməyi, BMT çərçivəsində mümkündür. Hələ 2001-ci ilin iyulunda ABT Lusakoda keçirilən sammitində iqtisadi inkişafın integrasiyası proqramını – NEPAD–ı qəbul etmişdi. NEPAD–ın fəal üzvləri CAR prezidenti Tabo Mbeki və Nigeriya prezidenti O.Obasanco sosial sferada SPİD epidemiyası, malyariya, vərəm problemlərinə diqqət ayırmağı, hər il bu xəstəliklərdən Afrikada milyonlarla insanın öldüyünü vurğulamışdılar. Sammitdə BMT baş katibi K.Annan, Avropa komissiyası prezidenti Romano Pradi, Beynəlxalq

Valyuta Fondunun icraçı direktoru Hörst Keller və digər şəxslər iştirak edirdilər. Afrikanın inkişaf proqramı NEPAD-ın qeydlərinə görə, qitənin 818 milyon əhəlsindən yarısına gündə 1 dollar gəlir düşür, 1000 nəfərdən 140-ı 5 yaşa qədər yaşayır, orta ömür 54 ildir. Əhalinin yalnız 58 faizini içməli su ilə təmin edilir. 15 yaşdan yuxarı əhali sırasında savadsızlıq 41 faizdir, 1000 nəfərə 146 əvəzinə 18 telefon xətti düşür. NEPAD afrikalıların öz talelərini özləri müəyyən edəcəklərinə inanır. Bu proqramın həyata keçirilməsi üçün ildə 64 milyard dollar tələb olunur. NEPAD iqtisadiyyatın həcmi ildə 7% artırmağı, 2015-ci ilə qədər kasıbların sayını iki dəfə azaltmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur.² Beləliklə, Afrika dövlətləri öz problemlərini yalnız BMT çərçivəsində deyil, regional səviyyədə həll etməyə də çalışırlar. BMT və Afrika Birliyi Təşkilatı arasında həmrəylik Ruanda münaqişəsi zamanı oldu. BMT TŞ-nin 1993-cü il 12 mart tarixli 812 sayılı qətnaməsi ABT-na dəstəyin gücləndirilməsini tövsiyə etdi. BMT sülh məramlıları missiyası ABT-nin «neytral hərbi nəzarətçilər qrupu» ilə görüşdü. Sonra BMT missiyası ABT-nin sədri Səlim Əhməd Səlimlə görüşdü. BMT-nin Ruandada, Liberiyada missiyaları təşkil edildi. 1992-ci il mayın 28-də artıq «Afrika təhlükəsizliyi məsələləri barədə BMT-nin daimi məsləhət komitəsi» yaradılmışdı.³

Afrika ölkələrini mürəkkəb vəziyyətdən çıxarmaqda BMT TŞ-nin daimi üzvləri – Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çinin rolu ola bilər.

Afrikada etnik, regional münaqişələri, beynəlxalq terrorizmi, infeksiya xəstəliklərini, yoxsulluğu, savadsızlığı aradan qaldırmaqda Rusiya təşəbbüslər edir. 2003-cü ildə Afrikada 15 münaqişə oldu, nəticədə 7 milyon qaçqın, 20 milyon köçkün meydana gəldi. 2003-cü il BMT Baş Məclisinin 58-ci sessiyasında Rusiyanın təklifi ilə «Qlobal təhlükə və hədələrə qarşı reaksiya» qətnaməsi qəbul edildi. 2001-ci ilin dekabrında Rusiya və Efiopiya arasında dostluq bəyannaməsində göstərilir ki, hər iki tərəf yeni təhlükələrlə beynəlxalq hüquq çərçivəsində BMT səviyyəsində mübarizə edəcək. Belə müqavilələr Qvineya Respublikası, Qabon, Namibiya, Anqola, CAR ilə də bağlanmışdır. Rusiya sülhməramlıları Afrikada beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bütün əməliyyatlarında iştirak edir. Onlar Syerra-Leone, Böyük Göl, Konqo Demokratik Respublikası, Qərbi Saxar, Anqola, Liviya, Mozambik, Efiopiya, Eritreya, Liberiyada sülh əməliyyatlarında iştirak etmişlər. Sovet dövrü ilə müqayisədə Rusiya-Afrika iqtisadi əlaqələri bir neçə dəfə azalmışdır. Afrika Rusiya malları üçün xammal, perspektivli bazar mənbəyidir. Afrika dövlətləri çoxtərəfli əməkdaşlığın tərəfdarıdır, monopolyar prinsip əleyhinədir, xarici və iqtisadi maraqlarda bir, yaxud bir neçə ölkənin dominant rol oynamasına yol vermir.

Rusiya prezidenti V.V.Putin Afrika Birliyinin yaradılmasını qiymətləndirdi. O, AB-nin sədri Mozambik prezidenti Joakimu Albertu Çissanoya təbrikində yazırdı: «Afrika Birliyinin yaradılması Afrika qitəsi həyatında yenilik açdı. Birliyin yaradılması yaxşı ənənələri inkişaf etdirməyə və AB-nin məhsuldar ideyalarını inkişaf etdirməyə çağırışdır.»⁴ Rusiyanın Afrika dövlətlərinə sovet dövrü ilə müqayisədə maddi köməyi azalmışdır. Əgər 1990-cı ildə Rusiya Afrikanın inkişafına 19 milyard ayırmışdysa, 2000-ci ildə bu, 12 milyard dollar olmuşdur.⁵ 1998 – 2002-ci ildə Rusiya Afrika ölkələrinə 11,2 milyard dollar, 2003-cü ildə 10 milyon dollar verdi. Rusiya Afrika ölkələrinə ixtisaslı kadrların hazırlanmasında, səhiyyə sahələrində kömək edir. Hər il Afrikadan 700 nəfər Rusiyada təqaüdlü təhsil alır. İşləmək üçün Rusiyadan Afrikaya müəllim və həkimlər göndərilir. Rusiya SPİD-lə mübarizə üçün 2002-2006-cı illərdə global fonda 20 milyon dollar verəcək. (6,25 milyon dollar artıq vermişdir.) Rusiya poliomielitin (yoluxucu uşaq iflici) ləğvinə 3 milyon dollar artıq köçürmüşdür.⁶ Rusiya Afrika ölkələrində savadsızlığı, xəstəliyi, yoxsulluğu ləğv etmək üçün BMT çərçivəsində humanitar yardım göstərir. BMT Ümumdünya ərzaq proqramı xətti üzrə Rusiya Anqolaya 1 milyon dollar, 2 milyon dollar isə könüllü olaraq BMT Qaçqınların işi üzrə Ali Komissarlığına vermişdir.

«Soyuq müharibə»nin kəsilməsinə cavab olaraq 1994-cü ildə ABT sammitində Afrika İqtisadi Cəmiyyəti yaradıldı. Bu təşkilat Liberiya və Syerra-Leone, KDR, Lesoto, Zimbabve, Burundi böhranının həllinə dair təşəbbüslər irəli sürmüşdür. BMT Baş Məclisi AB-nin NEPAD proqramını «dünya ictimaiyyətinin Afrika ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrində yeni startı» adlandırmışdı. Proqramda deyilir ki, «afrikalılar köməkdən asılı olmaq istəmirlər, alçaldıcı güzəştlər istəmirlər, onlar özləri öz talelərini müəyyən edəcəklər.» Ancaq bu təşkilatlar və proqram təkbəşinə Afrikanın ehtiyaclarını ödəməyə qabil deyildir. BMT-nin hesabına görə, Afrika ölkələrinə kömək ildə 10 milyard dollar artacaqdır. Aclıq ilə Mübarizə Təşkilatının (Oksfam) hesabına görə bu tələbat ildə 25 milyard dollardır.⁷ Bununla belə, ABŞ hətta SPİD-lə mübarizə üçün 500 milyon dolları və Afrikada təhsilin inkişafı üçün vəd etdiyi 100 milyon dolları vermədi. Belə hallar isə Afrikanın NEPAD proqramını həyata keçirməsinə mane olur. ABŞ 1994-cü il Ruanda genosidindən sonra bu ölkəyə vəd edilən 2 milyard dolların yalnız üçdə birini vermişdir. Belə hallar yoxsulluqla mübarizəni ləngidir. Yeri gəlmişkən, Ruanda genosidi BMT TŞ-nin passivliyi üzündən baş verdi. 1993-cü ilin oktyabrında ölkədə vətəndaş müharibəsini kəsmək məqsədilə Ruandaya missiya göndərilməsinə baxmayaraq, bu missiya faciənin gedişinə zəif mane oldu.

BMT-nin Kanada generalı Daller BMT rəhbərliyinə müxtəlif rayonlarda gizli silah anbarlarının zərərsizləşdirilməsini təklif etsə də, BMT bu məsələyə fikir vermədi. Ruanda genosidində 1 milyondan çox insan həlak oldu. Bu hadisələr barədə BMT TŞ-nın qəbul etdiyi qətnamələr kağız üzərində qaldı.⁸

Problemlərin əksəriyyəti hakimiyyəti zəif olan dövlətlərdə olur. Terror qrupları belə ölkələrdə gizlənir, qeyri-sabitlik yaranır. Afrikada belə dövlətlər çoxdur: Ruanda, Konqo, Sudan və s. İnkişaf etmiş dövlətlərin belə ölkələrdə ancaq iqtisadi maraqları olur. Afrikanın zəngin təbiəti, nefti, qiymətli metalları və s. ABŞ, Rusiya, Çin kimi dövlətləri cəlb edir. Rusiya Afrika dövlətləri ilə kiçik və böyük sahibkarlıqda əməkdaşlıq edir. Onun Anqolada almaz, CAR-da qızıl emalı, Qvineyada alüminium, Nigeriyada metallurgiya kombinatları fəaliyyət göstərir. ABŞ neftinin 12 faizini Anqola verir. Sudan və Liviyada vətəndaş müharibəsi, Konqo, Ruanda, Burundi və Uqandada millətlərarası münaqişələr insan itkilərinə səbəb oldu. Liviyada 140 min, Ruandada 1 milyondan çox insan məhv oldu. ABŞ digər dövlətlərin demokratiya məsələsinə qarışır və həmin ölkələrdə demokratiya yaratmaq, siyasi sistemi dəyişdirmək işlərinə müdaxilə edir. 1992-ci ilin sonunda C.Buş seçkilər zamanı Afrikaya 27 min amerikalı hərbiçi göndərdi. BMT missiyasının orada olması vəziyyəti kəskinləşdirdi. Amerikalılar yerli qarşıdurmalara mane olmadılar, ABŞ təyyarələrinin vurulması onların təcili Afrikadan çıxarılmasına səbəb oldu. ABŞ Liberiyaya da hərbiçilərini göndərdi. Lakin onlar malyariya xəstəliyinə tutulduqları üçün oranı tərk etdilər. BMT Baş Məclisinin beynəlxalq problemlərə yanaşmasında Afrika ilə Rusiya arasında 70-80 faiz hallarda fikir üst-üstə düşürsə, ABŞ-la 10-20 faiz hallarda eynilik olur.

Afrika özünün zəngin təbiəti, iqtisadi potensialı ilə Avropa ölkələrinin də maraq dairəsindədir. Böyük Britaniya Afrika ilə BMT səviyyəsində əməkdaşlıq edir. 2000-ci ildə ingilis «mavi dəbilqəliləri» Syerra-Leonedə hərbi əməliyyatlarda iştirak etdilər. 2003-cü ildə Fransa sülhməramlıları KDR-nın şərqində yerləşən Buniyanı nəzarətdə saxladılar. Afrikada frankofon ölkələr çox olduğu üçün münaqişələr zamanı sülh əməliyyatlarında Fransa daha çox iştirak edir. 1994-cü ilin iyulunda Fransanın müdafiə naziri Fransua Leotard Ruandada sülh əməliyyatlarında iştirak barədə ideya irəli sürdü. Bu ideyanı Fransa, Böyük Britaniya müzakirə etdi. Afrika ölkələrindən Kot d'İvuar, Seneqal, Qabon, Ruanda və b. fransızdillidir. Dil cəhətdən yaxınlıq Fransanın bu ölkələrdə sülh əməliyyatlarında iştirakını zəruri edir. Məsələn, Fransa iki ay Ruandada «Türkqas» əməliyyatında iştirak etdi. Bununla belə, Böyük Britaniya, Fransa da Afrika ölkələrinə vəd etdikləri köməyi vermirlər.

Çin BMT çərçivəsində Afrika dövlətləri ilə əməkdaşlıq edir. ABŞ-dan sonra dünyada neftə olan tələbatına görə ikinci ölkə olan Çin neftin yarısını Yaxın Şərqdən, qalanını Afrikadan, Cənub-Şərqi Asiyadan, Ruandadan, Qazaxıstandan, Cənubi Amerikadan alır. Çin Afrika ölkələrinin neft sektorunda fəal iştirak edir. Bu sahədə əsas dövlətlər Anqola, Konqo və Sudandır. 1991-ci ildən 2000-ci ilə qədər Çinin Afrika ölkələri ilə mal mübadiləsi 6 dəfə artaraq 10 milyard dollara çatmışdır. «Soyuq müharibə»dən sonra dünyada geopolitik dəyişikliklər oldu. Çin Afrikada yüksək səviyyəli görüşlər keçirdi. İqtisadi əməkdaşlıqla bağlı 1995-ci ildə Afrika ölkələrində ÇXR səfirlərinin xüsusi iclası keçirildi. Bu dövrdə Namibiya, Eritreya, CAR ilə diplomatik münasibətlər yaradıldı, Mərkəzi Afrika Respublikası, Qvineya - Bisau ilə münasibətlər canlandı. 2003-cü ildə Liberiya ilə diplomatik münasibətlər yarandı. İndi Afrikanın 53 dövlətindən yalnız 7-sinin – Burkina Faso, Qambiya, Seneqal, San Tome, Prinsipiz, Çad, Malavi və Svazilendin Çinlə diplomatik münasibətləri yoxdur. Əvvəlki beş dövlət Tayvanın müstəqilliyini tanıdığı üçün Çin onlarla münasibətlər qurmur.

Çin Afrika ölkələri ilə birlikdə global əməkdaşlıq edir. Afrika ölkələrinin beynəlxalq siyasətdə rolu böyükdür. 1995-ci ildə Çinin baş naziri Li Pen Efiopiyada görüşü zamanı demişdir: «Afrika ölkələri ilə münasibətlərin möhkəmlənməsi Çinin xarici siyasətinin vacib hissəsidir.»⁹

Qərb kreditorlarından, xüsusən də ABŞ-dan fərqli olaraq, ÇXR demokratik cəmiyyət, insan hüquqları və bazar iqtisadiyyatında öz humanitar «köməyini» mübadilə etmək tələbini irəli sürmür. Çinin xarici işlər naziri Çyan Çiçen 1992-ci ildə Namibiya Universitetində bu barədə belə demişdir: «Yalnız afrikalılar öz ölkələrinin reallıqlarını bilirlər. Yalnız onların öz inkişaf yollarını seçmək hüquqları var. Çin seçkiyə, inkişaf modelinə hörmətlə yanaşır». ÇXR-ın sədri Xu Çzintao da 2004-ci ilin əvvəlində Afrikaya səfəri zamanı Afrika ölkələrinin siyasi sistemi və inkişaf yollarını seçməkdə azad olduqlarını bildirmişdir. Çinin Afrika ölkələrindən yeganə tələbi «vahid Çin» prinsipini tanımaqdır. Çinin iqtisadi cəhətdən inkişafı, onun BMT TŞ-nin üzvü olması Afrika dövlətlərinin «Tayvan problemi»ndə Çinin vahidliyini müdafiə etməsi Çinlə münasibətlərin genişləndirilməsinə səbəb oldu. Çinin BMT TŞ-da olması üçün lehinə səs verən 76 dövlətdən 25-i Afrika dövləti idi. Afrika dövlətlərinin beynəlxalq aləmdə rolu böyükdür. Qərb dövlətləri tərəfindən 7 dəfə təklif edilən antiçin qətnaməsi Afrika dövlətlərinin dəstəyi ilə qəbul edilməmişdir. 1997-ci ildə BMT Baş Məclisinin 53-cü sessiyasında 17 səsə qarşı 27 səsle qətnamə ləğv edildi. Bu ölkələrdən 14-ü Afrika dövləti idi. Afrika Çinin həm xarici siyasətində, həm də zəngin təbii ehtiyatlar, ucuz

işçi qüvvəsi, satış bazarı mənbəyi kimi iqtisadi siyasətində mühüm rol oynayır.

Afrika Birliyi çərçivəsində Sülh və Təhlükəsizlik Şurasının yaradılması BMT ilə birlikdə qitədə sabitliyi təmin edəcək, münaqişələrin qarşısını alacaq. Eyni zamanda, iqtisadi, sosial və mədəni şuranın yaradılması, insan hüquqlarını müdafiə üçün Afrika Məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması qitənin problemlərinin qarşısını regional surətdə ala bilər və problemləri beynəlxalq səviyyəyə çatmamış həll edə bilər. Qeyri-sabitliyin, qlobal problemlərin qarşısını almaq barədə BMT-nin Minillik Bəyannaməsində Afrikada demokratiyanın möhkəmlənməsi, sülh və təhlükəsizliyi müdafiə, yoxsulluğun aradan qaldırılması, Afrikanın dünya iqtisadiyyatı cərəyanına qoşulması üçün aşağıdakılar qərara alındı: «Afrikanın demokratik cəhətdən geridə qalmış bölgələrinin siyasi və institusional strukturlarına dəstək vermək, münaqişələrin aradan qaldırılması və siyasi sabitliyi gücləndirmək, resursların sülh əməliyyatlarına sərf olunması üçün regional və subregional mexanizmlərin yaradılması, saxlanması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, mövcud problemləri həll etmək üçün xüsusi tədbirlər görmək, borcları ləğv etmək, bazarlardan istifadə imkanlarını artırmaq, Rəsmi İnkişaf üzrə Yardımı gücləndirmək, Birbaşa Xarici İnvestisiyanı və texnologiya imkanlarını artırmaq, VİÇ / SPİD və digər yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq üçün potensial imkanlar yaratmaqda Afrikaya yardım etmək.»¹⁰

Sülhyaratma əməliyyatlarının keçirilməsi, humanitar yardımlar edilməsi problemlərin qarşısını qismən alır. Münaqişələr nəticəsində əhəlinin miqراسiyası artır, cinayət halları, terror aktları, narkotik alveri, infeksiya xəstəlikləri yayılır. Bunların qarşısını almaq üçün sərhədlərə güclü nəzarət edilməlidir. 2004-ci ilin oktyabrında Əlcəzairdə Afrikanın terrorizmlə mübarizə mərkəzi yaradılması başa çatdı. BMT TŞ Afrikanın regional və subregional təşkilatları - Afrika Birliyi, Sülh və Təhlükəsizlik Şurası ilə əlaqələri genişləndirməlidir. Problemlərin BMT səviyyəsinə qalxmamış yerlərdə həll edilməsinə cəhd edilməlidir. BMT sülhməramlılarının ümumi sayı 49 mindirsə, Liberiyada 16100, Kot d'İvuarda 6240, Burundidə 5600, Syerra-Leonedə 11100, Efiopiya və Eritreyada 4200, KDR-da 5537 sülhməramlı var.¹¹ BMT Somali və Ruandada sülh əməliyyatları apardı, Sudanda terrorizmi məhv etdi. Somalidə vətəndaş müharibəsi nəticəsində yüz minlərlə əhali öz yurdunu tərk etdi, 4 milyona yaxın insan aclıqdan əziyyət çəkdi. 1992-ci il yanvarın 23-də BMT münaqişənin qarşısını almaq məqsədilə silah alınmasına embarqo qoyan 723 sayılı qətnamə qəbul etdi. Aprelin 24-də qəbul edilən 751 saylı

qətnaməyə əsasən Somalidə sülh əməliyyatları aparılması müəyyən edildi.¹² Bu gün Afrika kimi böyük qitənin problemlərinin həll edilməsi məsuliyyəti bu ölkələrin əməkdaşlıq etdiyi BMT üzvləri, xüsusən də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təminatçısı olan Təhlükəsizlik Şurası daimi üzvlərinin üzərinə düşür. Bu ölkələr Afrika dövlətlərinə maliyyə köməyi etməklə yoxsulluq, savadsızlıq, yoluxucu xəstəliklərin qarşısını almaqda, beynəlxalq münaqişələri həll etməkdə yardımçı ola bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Накашидзе Бодри. ООН: некоторые аспекты реформирования. «Власть», Москва, 2005, № 6, с.59.
2. Бисвас Апараджита. Африка: стремление к восстановлению в XXI веке. «Азия и Африка», Москва, 2004, № 1, с.53.
3. Zorgbibe Charles. La France, l'ONU et le maintien de la paix, Paris, Presses universitaires, 1996, p.163.
4. Усов В. Африканский союз: год спустя. «Азия и Африка», Москва, 2004, № 1, с.49.
5. Вах: 2, s.51.
6. Салтанов Александр. Африканский месяц май. «Международная жизнь», Москва, 2004, № 4-5, с.81.
7. Вах: 2, s.55.
8. Дульян Александр. Руандийский геноцид. «Международная жизнь», Москва, 2004, № 4-5, с.95.
9. Дегтерев Д. Китайская экспансия в Африку, свято место пусто не бывает?. «Азия и Африка», Москва, 2005, № 2, с.36.
10. Гусаров Б.И. Россия-Африка: горизонты сотрудничества на международной арене. «Восток», Москва, 2004, № 5, с.165.
11. Birləşmiş Millətlərin Minillik Bəyannaməsi, Nyu-York, 6-8 sentyabr, 2000, Minillik Sammit, s.11-12.
- 12 Вах: 3, s.87.

Рамиля ДАДАШЕВА

**«РОЛЬ ООН В ПОДДЕРЖАНИИ МИРА В СТРАНАХ
АФРИКАНСКОГО СОЮЗА»**

Резюме

На протяжении многих лет усилия ООН по обеспечению мира осуществлялись в самых различных формах. Были развернуты в последних годах самые последние операции – в Сьерра-Леоне, Демократической Республике Конго, Эфиопии и Эритрее. ООН предпринимала дипломатические усилия по восстановлению мира в районе Великих Озер. В статье исследуется роль ООН в поддержании мира вместе с Африканского Союза. В статье показана роль постоянных членов Совета Безопасности в поддержании мира в Африке. В заключении были подведены научные результаты, касающиеся данной проблемы.

Ramila DADASHEVA

**“THE ROLE OF UN IN THE MAINTENANCE OF
THE PEACE IN THE COUNTRIES OF ORGANIZATION
UNION AFRIQUE”**

Summary

Africa has been a major focus of United Nations efforts in the last decade. The Organization has addressed the challenge posed by protracted conflicts and long-standing disputes in the continent in innovative ways. The article is dedicated to the research of the role of the member of the Security Council in making peace in the Africa. United Nations peace efforts have involved close collaboration with the Organization of African Unity and sub-regional organizations. The United Nations has long been involved in efforts to bring peace and reconciliation in Sierra-Leone, Democratic Republic of Congo, Ethiopia and Eritrea. In conclusion of the article, the scientific results related to the researched problem have been summed up.

Aytən HACIYEVA

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun "Beynəlxalq münasibətlər
və Beynəlxalq hüquq" şöbəsinin laborantı*

CƏNUBİ QAFQAZDA ETNİK-ƏRAZI MÜNAQIŞƏLƏR*

Klassik alman fəlsəfəsinin banisi olan İmmanuil Kant qonşu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə müharibəni təbii hal adlandırmışdır. Bu fikri oxuduqdan sonra elə düşünmək olar ki, məşhur filosof sanki Qafqazın bu günkü durumunu görərək bunları yazmışdır. Belə ki, soyuq müharibədən sonrakı dövrdə Avrasiyada ən mürəkkəb etnik-ərazi münaqişələri məhz Qafqazda baş vermişdir. Hal-hazırda Qafqaz dünyanın ən mürəkkəb, ən gərgin regionlarından biridir. Postsovet məkanında baş vermiş 8 münaqişədən 5-i məhz Qafqazda meydana gəlmiş, konfliktlər nəticəsində yüz minlərlə insan həlak olmuş, iki milyondan çox insan öz torpaqlarından didərgin düşmüşdür. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, həqiqətən də Qafqazın etnosiyasi durumunun öyrənilməsi bu gün üçün olduqca önəmlidir. Cənubi Qafqazdakı mövcud münaqişələr, etnosiyasi konfliktlər (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya) bir daha sübut edir ki, Qafqazda regional təhlükəsizliyin təmin olunması nə qədər çətinidir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Dağlıq Qarabağ konfliktini bir sıra əlamətlərinə görə, istər müasir dövrün beynəlxalq konfliktləri, istərsə də 1991-ci ildə rəsmən dağılan SSRİ məkanında milli etnik zəmində baş verən konfliktlər sırasında xüsusi yer tutur. Deməli, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi özünün bütün səviyyələrində əhatə dairəsinə görə, həlak olanların və məcburi köçkünlərin sayına görə, tarixi köklərinə görə və bu gün həllinin mürəkkəbliyinə görə postsovet məkanında etnosiyasi konfliktlərin ən mürəkkəbidir. Bu münaqişə həm tarixi kökləri və inkişaf xüsusiyyətləri, o cümlədən konfliktoloji statusunun formalaşması, həm də həlli yollarının axtarılması onun vasitə və üsulları baxımından diqqəti cəlb edir.

DQ konfliktini Cənubi Qafqaz regionu ilə yanaşı, bütövlükdə SSRİ-nin və onunla birlikdə dünya sosialist sisteminin taleyinə təsiri baxımından da çox ciddi hadisədir.

Formal olaraq bu münaqişə Azərbaycan Sosialist Respublikası tərkibində hələ 1923-cü ildən mövcud olan Dağlıq Qarabağ Muxtar

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Vilayətinin bu respublikanın tərkibindən çıxaraq, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikasına daxil olmaq istəyi formasında meydana gəlmişdir. Lakin tezliklə daxili niyyətlər aşkarlanaraq, bunun əvvəlcə Sovet respublikalarından biri olan, SSRİ dağıldıqdan sonra isə müstəqil dövlətə çevrilən Ermənistanın Azərbaycan barəsində ərazi iddiası, müasir sərhədlərin təftişi, istər keçmiş SSRİ-nin, istərsə də müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin siyasi normalarına, o cümlədən fundamental qanunlarına zidd mahiyyəti aşkara çıxmışdır.

Əvvəlcə SSRİ daxilində 1988-ci ilin fevralından başlayan bu konflikt dörd ilə yaxın bir dövr ərzində, yəni 1991-ci ilin sonunadək ümumi dövlət daxilində siyasi konflikt kimi meydana gəlib cərəyan etmişdir. Yalnız konfliktin sonrakı inkişafını təhlil etməklə onun qəsdən törədilməsini dərk etmək mümkün olmuşdur. 1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin rəsmən dağılması və 15 müttəfiq respublikanın hamısının müstəqil dövlətə çevrilməsi ilə DQ münaqişəsinin konfliktoloji statusu dəyişmişdir. Əgər ilk dörd ilə yaxın bir dövr ərzində onu SSRİ-nin daxili konflikti kimi səciyyələndirmək mümkün idisə, Azərbaycan və Ermənistanın müstəqil dövlətlərə çevrilməsi ilə bu münaqişə beynəlxalq konfliktə çevrilmişdir. Bəziləri münaqişədə dini amili qabardırlar. Ümumiyyətlə, ilk baxışdan da belə bir qənaətə gəlmək olar ki, münaqişə dini zəmində baş vermişdir. Ermənilər xristian dünyasında özlərinin «xüsusi» yer tutduqlarını, daha doğrusu «ən qədim» xristianlar olduqlarını bildirir. Kilsə ermənilər üçün digər xalqlardan fərqli olaraq təkə dini institut funksiyasını yerinə yetirməmişdir, həm də dövlət institutu olmadığı üçün kilsə eyni zamanda dövlət funksiyasını yerinə yetirmişdir. Tarixdə baş vermiş erməni-Azərbaycan toqquşmaları bəzən xalq arasında «erməni-müsəlman» qırğını kimi adlandırılmışdır. Göründüyü kimi, münaqişənin məzmununda dini amilin nə qədər güclü olduğu nəzərə çarpır. Lakin bu amillər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dini formatda qiymətləndirilməsinə imkan verməmişdir. Çünki sovetlər dövründə ideoloji siyasət nəticəsində dini radikalizm kifayət qədər neytrallaşdırılmışdır. Ermənilər heç vaxt Azərbaycan ərazisində dini etiqadlarına görə təqiblərə məruz qalmamışlar və DQ münaqişəsi nadir «xristian-müsəlman» münaqişələrindəndir ki, müharibənin gedişində Cihad elan olunmayıb. Deməli, münaqişənin məzmununda dini-konfessional məqam yoxdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi «iki suveren dövlət arasında etnik-ərazi münaqişəsi»nin nümunəsidir. Ermənistan tərəfi konfliktin bir başqa iştirakçısı olduğunu nə qədər inkar etdisə də, Azərbaycan tərəfinin təkidinin səyləri ilə bu münaqişənin məhz Ermənistan - Azərbaycan konflikti olduğu beynəlxalq miqyasda etiraf edildi. Belə ki, postsovet məkanında digər 7 konfliktdən

fərqli olaraq, bu münaqişə iki dövlət arasındadır, münaqişə ətrafında bütün danışıqlar Azərbaycan-Ermənistan formatında aparılır və beynəlxalq səviyyədə də konflikt məhz Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi kimi tanınır. Bundan əlavə, DQ münaqişəsi etnosiyasi konfliktlərin bir növü olan etnoərazi münaqişəsidir, yəni konfliktin məzmununda etnik məqam inkaredilməzdir. Nəhayət, DQ münaqişəsi sırf «ərazi konfliktidir» - bir dövlət digərinin ərazi bütövlüyünə təcavüz edərək onun ərazisini 20%-ə yaxın işğal etmişdir. Bu o deməkdir ki, DQ münaqişəsi iki dövlət arasında etnik-ərazi münaqişəsinin nümunəsidir. Deməli, DQ konflikti Ermənistan tərəfinin irəli sürdüyü kimi, daxili etnik konflikt kimi də qiymətləndirilə bilməz. Çünki istər DQ ərazisində, istərsə də Azərbaycanın digər regionlarında ermənilər heç vaxt diskriminasiyaya məruz qalmamışlar, yəni hər zaman xüsusi imtiyazlardan faydalanmışlar. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin inkişaf tarixini konfliktoloji baxımından 4 əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Konfliktin gizli mərhələsi. 1988-ci ilin fevralına qədərki dövrü əhatə edir.

2. 1988-ci ilin fevralından 1992-ci ilə qədərki mərhələ. Qarşıdurma və onun, əsasən siyasi formalarda münaqişə şəklini almasıdır.

3. 1992-ci ilin əvvəllərindən 1994-cü ilin mayına qədər. Ermənistan və Azərbaycan arasında açıq müharibələr mərhələsidir.

4. 1994-cü ilin mayın 12-dən davam edir. Beləliklə, 1994-cü ilə qədər davam etmiş hərbi əməliyyatlar nəticəsində torpaqlarımızın 20%-ə yaxını işğal edilmiş, 30000 mindən çox insan həlak olmuş, 1 milyondan artıq soydaşımız isə məcburi köçkün və qaçqın statusu ilə on ildən də artıq bir müddətdə yaşayırlar.

DQ konfliktinin həllinə, bütün digər konfliktlərdə olduğu kimi, onun öyrənilməsi, hansı inkişaf mərhələsində olduğunun müəyyənləşdirilməsi və bu zəmində həlli vasitələri və yollarının axtarılması sayəsində aparılmalıdır. Beynəlxalq Hüquq da bu münaqişənin həllində yardımçı ola bilmədi, əksinə, tərəflər Beynəlxalq Hüququn 2 prinsipindən - millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ və dövlətin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı - birinə əsaslanması nəticəsində ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi.

Ermənistan tərəfi xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu əsas tutur. Belə ki, necə Azərbaycan öz müqəddəratını təyin edərək SSRİ-nin tərkibindən çıxmışdır, DQ erməniləri də bu hüquqdan istifadə edərək SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq hüququna malikdirlər. Amma Azərbaycan dövlətin ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığını əsas tutur. Belə ki, hər bir xalq yalnız bir dəfə öz müqəddəratını təyin edə bilər və ermənilər də

artıq beynəlxalq hüququn bu prinsipindən istifadə edərək dünyanın siyasi xəritəsində öz dövlətini - Ermənistan Respublikasını yaratıblar.

Konfliktoloji baxımdan yanaşdıqda, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin tənzimlənməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi 2 mümkün yoldan biri ilə həyata keçirilə bilər:

1. 1994-cü ilin martından əsas götürülən sülh və ya dinc tənzimləmə yolu.

2. Dinc tənzimləmənin nəticəsiz qaldığı şəraitdə problemin məhz hərbi üsulla nizama salınması.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, Azərbaycanın mövqeyi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə tam söykənir, lakin Ermənistan tərəfi bununla razılaşmayaraq kontrarqumentlər gətirir. Demək, bu bir daha sübut edir ki, münaqişənin həlli hüquqi deyil, sırf siyasi razılaşmadan asılıdır.

Abxaziya konflikti

Abxaziya konflikti Cənubi Qafqazda ən gərgin və mürəkkəb münaqişə ocaqlarından biridir. Hələ Sovet dövründən Abxaziyanın siyasi elitesi Gürcüstan tərkibindəki statusdan narazı idilər. Onlar belə hesab edirlər ki, mühüm siyasi və iqtisadi qərarlar Tiflisdən abxaz tərəfinin mövqeyi nəzərə alınmadan verilir. 80-ci illərin ortalarından etibarən fəallaşan abxaz separatizminin açıq şəkil almasına təkan verən ilk insident 1989-cu ildə Abxaziya Universitetinin yerində Gürcüstan Dövlət Universitetinin Suxumi filialının açılması haqqında Tiflisin qərarı oldu. Belə bir şəraitdə Abxaziya Ali Şurasının sədri Vladislav Ardzinba Abxaziyanın de-fakto müstəqilliyini elan etdi. Bu, o demək idi ki, Abxaziya ərazisində Gürcüstanın qanunları öz qüvvəsini dayandırır. 1992-ci ilin iyulunda 1978-ci il konstitusiyası ləğv edildi və yeni konstitusiya qəbul edildi ki, bu da Abxaziyanın suverenliyini elan edirdi. 1992-ci ilin avqustun 14-də Gürcüstan Abxaziyaya qoşunlarını göndərməklə münaqişənin hərbi həllinə cəhd göstərdi. Yaranmış vəziyyətdən Rusiya istifadə edərək Gürcüstandan MDB-yə daxil olmaq və rus qoşunlarının Gürcüstanın ərazisində müvəqqəti saxlanılması haqqında razılıq əldə etmiş oldu. Moskva tərəfləri danışıqlar masası arxasına gətirməyi qərara aldı. Bu görüşdə hərbi əməliyyatların dayandırılması, hərbi əsirlərin dəyişdirilməsi, əhəlinin və ərzağın sərbəst daşınması üçün şəraitin yaradılması və təhlükəsizliyin yaradılması üçün üçtərəfli komissiyanın yaradılması haqqında razılıq əldə olundu. Lakin Rusiyanın abxaz separatizmini müdafiə etməsi danışıqların iflasına səbəb oldu. Gürcüstan Abxaziyanın separatçı qüvvələrini şimala sıxışdırdı, Suxumini tutdu. Vəziyyət daha da gərginləşdiyindən Moskva yenidən mediator rolunu öz

üzərinə götürdü. 1993-cü ilin iyulun 27-də Saçi müqaviləsi imzalandı. Müqavilə Gürcüstan-Abxaziya-Rusiya üçtərəfli komissiyasının yaradılmasını (atəşkəs və hərbi qüvvələr üzərində nəzarətin təminatı üçün), müşahidə zonasına beynəlxalq müşahidəçilərin göndərilməsini, Gürcüstan və Abxaziya hərbi qüvvələrinin münafişə ocağından 10-15 günə çıxarılmasını nəzərdə tuturdu. Amma Gürcüstan məsələnin yeganə həlli yolunu Moskva ilə dil tapmaqda görürdü. Bunun üçün 1993-cü ilin dekabrında Gürcüstan MDB-yə daxil oldu, 1994-cü ilin fevralında isə BMT regionda olan rus qoşunlarına beynəlxalq sülh qoruyucu qüvvə statusu verdi. 1994-cü ilin noyabrın 26-da Abxaziya Ali Soveti ölkəni suveren respublika elan etdi. Atəşkəsə nail olundusa da, 9 il keçməsinə baxmayaraq, danışıqlarda irəliləyişə nail olunmayıb. Abxaziyada Rusiyanın sülhyaratma qüvvələrinin yerləşdirilməsi Gürcüstanla Rusiya arasında münasibətlərin kəskinləşməsində ciddi amil olaraq qalmaqdadır.

Cənubi Osetiya

Gürcüstanda bir tərəfdən hakimiyyət uğrunda Qamsaxurdiyaçıların və əleyhdarlarının mübarizəsi, digər tərəfdən Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqillik mübarizəsi son dərəcə gərgin konfliktoloji vəziyyət yaratmışdır. Konfliktin birinci səpkisi artıq 1992-ci ildə Eduard Şevardnadzenin siyasi hakimiyyətə qayıtması ilə tənzimlənsə də, Abxaziya və Cənubi Osetiya problemi bu günədək həll olunmamışdır.

SSRİ dağıldıqdan sonra Gürcüstanda xaos baş qaldırdı. Abxaziyadan başqa Gürcüstanın tərkibində sovetlər dövründə respublika statusuna malik olan Cənubi Osetiya da ən gərgin münafişə ocaqlarından biridir. 1921-ci ildən Gürcüstanın Zil Ordu tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində konflikt bolşeviklər tərəfindən süni şəkildə boğulmuş, Cənubi Osetiyaya Gürcüstanın tərkibində muxtar vilayət statusu verilmiş və əhalisinin əksəriyyətini gürcülər təşkil edən Tsxinvali vilayətin paytaxtı elan edilmişdi. Lakin 1989-cu ilin avqustundan başlamış münafişə ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Nəticədə osetinlər tələb etdilər ki, muxtar vilayət muxtar respublikaya dəyişdirilsin. 1990-cı ilin sentyabrın 20-də Cənubi Osetiya özünü müstəqil Cənubi Osetiya Sovet Demokratik Respublikası elan etdi. 1992-ci ilin yazında gürcü-osetin cəbhəsində hərbi əməliyyatlar gərginləşdi. Eyni zamanda Cənubi Osetiya Abxaziya kimi 1923-cü il konstitusiyasını bərpa etdiyini bildirərək, 1992-ci ilin sentyabrın 25-də Gürcüstandan ayrılmaq haqqında qərar çıxartdı. Bundan sonra Gürcüstanın hər iki keçmiş muxtar qurumunda separatçı qurumlar möhkəmlənərək Gürcüstanla birləşmənin əleyhinə siyasətlərini davam etdirirlər. Cənubi Osetiya məsələsi üzrə atəşkəs haqqında razılığa əsasən, Birgə Nəzarət Komissiyası yaradıldı, atəşkəsə nəzarət etmək üçün

Komissiyanın fəaliyyətini uğurlu saymaq olar, 1992-1995-ci illərdə vəziyyət tamamilə donduruldu. Məlumdur ki, Abxaziya konfliktində olduğu kimi, münaqişənin həlli yolları Moskvaya gedirdi. Amma Tiflis-Moskva ziddiyyətləri sülh danışıqlarını əngəlləyirdi. Lakin mühüm addım kimi 1996-cı ilin 16 mayında imzalanmış gürcü–osetin tərəfləri arasında əmək-daşlığı və regionda təhlükəsizliyin təmin olunmasını nəzərdə tutan Moskva memorandumunun imzalanması oldu. 1996-cı ildə Cənubi Osetiyada keçirilən prezident seçkilərini Tiflis tanımadı, bu tərəflər arasındakı ziddiyyətləri gərginləşdirdi. Beynəlxalq vasitəçilər də bu konfliktin həllinə nail ola bilməmişlər. Heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan Cənubi Osetiya separatist rejimi rəsmi Tiflisin kontrolundan kənardadır və bu zona Cənubi Qafqazda potensial münaqişə ocağı olaraq qalmaqdadır. SSRİ-nin süqutu bir tərəfdən regionda 3 müstəqil dövlətin yaranması ilə nəticələnsə də, digər tərəfdən bu dövlətlərə hələ də öz həllini tapmamış 3 milli münaqişə ocağını – Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağı miras qoydu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ерик Давид. "Принципы права вооруженных конфликтов". Москва, 2000.
2. Tim Potier. "Conflict in Nagorna Karabakh, Abxazia and South Osetia", A legal Approusal, Kluwer Low International, 2001.
3. Adış Məmmədov. "Beynəlxalq münaqişələr". Bakı, 2002.
4. В.Ф.Пряхин. "Региональные конфликты на постсоветском пространстве". Москва, 2002.
4. А.Я.Анцупов и А.И.Шипилов. "Конфликтология". Москва, 2002.
5. "Beynəlxalq Hüquq və Diplomatıya". Elmi nəzəri tələbə jurnalı № 2/2003.
6. «Münaqişə və Sülh Quruculuğu Probleminə Giriş», Müntəxəbat, YUNİFEM, Bakı, 2003.

Айтан ГАДЖИЕВА

ЭТНОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Резюме

Когда мы говорим об этногеографических конфликтах, на ум сразу же приходят конфликты в Нагорном Карабахе, в Абхазии и в Южной Осетии.

С этнополитической и этногеографической точек зрения сложившиеся конфликты, показывают насколько трудно на данный момент сохранение региональной безопасности и стабильности на Кавказе.

Данная работа изучает этногеографические конфликты и их корни, сложившиеся на Кавказе. Работа предлагает варианты урегулирования конфликтов с точки зрения конфликтологии и поэтапно в стадиях развития конфликтов: (1. Скрытый; 2. Противостояние; 3. Агония - т.е. растяжение конфликта; 4. Антогонизм - т.е. противостояние интересов участников конфликта, дошедшие до состояния непримирения)).

Изучение конфликтов как с точки зрения науки, так и практики является очень важным. В ракурсе исследований общественных отношений, а также их становления на более цивилизованном уровне, необходимо проводить исследования в области конфликтологии.

Aytan HAJIYEVA

THE ETHNOGEOGRAPHICAL CONFLICTS ON THE SOUTH CAUCASUS

Summary

When talking about ethnicgeographical conflicts, we immediately remember the Nagorno Karabakh conflict, South Ossetia, Abkhazia. The conflicts established points of view show, from the ethnic-political and ethnicgeographical how difficult is a maintenance of regional security and stability on Caucasus currently.

The present work, implores the ethnic conflicts and their origins established on the Caucasus (Nagorno Karabakh, South Ossetia and Abkhazia). The work suggests the versions and methods of conflicts settlement, from a conflictologycal point of view: 1) Latent, 2) Opposition, 3) Agonylice, 4) Opposition of conflict participants until war (Antogonizm). Conflict investigation from the points of view both science and practicel, is very important. Conflicts investigations are very urgent for research of social relations and their civil establishment. The main purpose of the present article is to define the modes and means of solving coflicts in the South Caucasus.

Hümeyrə MUSTAFAYEVA
*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı*

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN PLANETAR PARADİQMASI VƏ QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏR*

XX-ci əsrin 80-90-cı illərin hüdudlarında yeni beynəlxalq qaydalar, münasibətlər bərqərar olunmuşdur. O, yeni tarixi mərhələdə formalaşırdı. Elə o zamanda Sovet İttifaqı tənəzzülə uğradı. Dünya səhnəsində radikal olaraq qüvvələr münasibəti yerini dəyişdi. Yeni dünya qaydasının möhkəmlənməsinin əsas vasitəsi qloballaşma oldu. Ona əlavə olaraq «insan hüquqları müdafiəsi» şüarı özünü göstərdi. Dünya qaydası problemi politologiyanın, sosiologiyanın, eləcə də digər beynəlxalq münasibətlərin mühüm elementi sayılır. Buradan dünya birliyinin (və ya-xud «beynəlxalq cəmiyyətin») mümkün perspektivləri, funksiya mexanizmləri, strukturu, subyektləri haqqında təsəvvürləri mərkəzləşir. Bu «cəmiyyətdə» mərkəzi hakimiyyət yoxdur. Müstəqillik pluralizmi mövcuddur. Ərazi cəhətdən bölünmüş məkan və s. hökm sürürdü. Hal-hazırda da «güclü hüququ» keçmişdə qalmayıb. Münaqişələr və müharibələr hələ mövcuddur. Lakin beynəlxalq münasibətlər artan «təbii vəziyyət» kimi təqdim oluna bilməz. Çünki bu zaman güclü nə istəsə onu edə bilir, zəif isə nəyi bacarırsa onu da edir. Dünya birliyi vahid siyasi təşkilat kimi mövcuddur və ümumi qanunlar əsasında vahid hökumət tərəfindən idarə oluna bilər. (Bu perspektiv yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulur). Hazırda bizim planetin dövləti və xalqları ümumi problemlərlə əlaqədardır. Ümumi siyasi və digər strukturlar ideal dəyərlər ümidilə vahid dünya iqtisadiyyatı ilə nəzərdə qalar. Bu mənada beynəlxalq qayda obyektiv fenomen kimi öyrənilməyə layiqdir. Beynəlxalq münasibətlər haqqında elmdə müəyyən solumun təşkilatı və onun müəyyən əsasda nizamlanması (məs: hüquqi dövlət əsasında) normalar ümumi dəyərlər (məs: milli, mədəni, əxlaqi, etik və s.) səviyyəsində nəzərdən keçirilir. «Beynəlxalq qaydalar» anlayışı qlobal sosial birliyə aiddir. Dünya arenasında fəaliyyət göstərən, müxtəlif ictimai subyektlərin məcmuu sayəsində yaranmışdır. Bunu nəzərə alaraq məlum olur ki, o xüsusi spesifikasiyaya malikdir. Deməli, beynəlxalq qaydalar belə bir ümumbəşəri (hər şeydən əvvəl, dövlətlərarası) münasibətlər quruluşunu müəyyən edir

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə.Tağıyev və fəlsəfə elmləri doktoru, professor A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

ki, burada dövlətin və digər institutların əsas tələbatlarını tələb edən və bununla da onların mövcudluğu şəraitinin təhlükəsizliyi və inkişafı təmin edilmiş olur.¹

Müxtəlif nəzəri məktəblər siyasi istiqamətləri nümayəndələri beynəlxalq münasibətlərin əsas məzmununun müxtəlif şəkildə başa düşür. Bu da beynəlxalq qaydanın dərkini mürəkkəbləşdirir. «beynəlxalq qayda» anlayışının məzmunu dövlətlərarası münasibətlərlə əlaqəlidir. Lakin dünya qaydasından fərqlənir. Çox vaxt hamının tərəfindən qəbul edilmiş quruluş kimi nəzərdən keçirilir. Bunun nəticəsində hər bir dövlətin öz suverenliyinin hissəcikdən imtinaya ümumbəşəri maraqlar və dəyərlərin nəzərə alınması məqsədilə başa düşülür. Bu da dünyanın hüququ quruluşunu bütün etnosları əlaqələndirən siyasi formaları vasitəsilə aydın olur.²

Dünya tarixi elə bir quruluş tanımır ki, orada dünya qaydası ancaq imkanlar daxilində mövcud olur. Beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif anlayışlar və müxtəlif normalar mövcuddur. Bu normalar içərisində ekoloji mənaəviyyətin qorunmasına xidmət edən beynəlxalq münasibətlər hökm sürür.

Ümumiyyətlə, XX əsrin sonunda cəmiyyətin elmi-texniki vasitələrin köməyi ilə təbiətə göstərdiyi təsir nəticəsində bəşəriyyət aşağıdakı kompleks global problemlərlə qarşılaşmışdır. Havanın, suyun, torpağın və s. çirklənməsi, bərpa olunan və oluna bilməyən mineral xammal və enerji ehtiyatlarının tükənməsi, meşələrin azalması, səhralaşma, heyvan və bitki aləminin yoxsullaşması, flora və faunanın bir çox növlərinin məhv edilməsi, təbiətdə təbii tsikllərin pozulması, maddələr mübadiləsinin dəyişməsi və s. belə problemlərə daxildir.

Elmin cəmiyyətlə (insanla) təbiət arasındakı qırılmaz dialektik əlaqəsi üzə çıxardı. İnsanların təbiətə «müsbət» və ya «mənfi» reaksiyası əvəzinə təbiət onlara «təşəkkür edir» və ya ondan «intiqa alır». Təbiət üzərindəki qələbələrimizlə çox da öyünməyə, hər bir qələbə üçün təbiət bizdən əvəz çıxır. Qazanılan qələbələrdən hər biri, doğrudur, birinci növbədə biz gözlədiyimiz nəticələri verir, lakin sonrakı növbədə çox zaman birinci nəticələrin əhəmiyyətini puça çıxaran başqa, gözlənilməz nəticələr üzə çıxarır. Təbiətin özülünü, əsasını dağıdan insan öz bünövrəsini dağıdır. Bu zaman təbiidir ki, ortaya suallar çıxır; təbiət və bəşəriyyətin yaşayan məkanın çirklənməsinin, zəifləməsinin, pozulmasının qarşısını almaq lazımdır. Onun qorunmasını, bərpa edilməsini, yaxşılaşdırılmasını təmin etmək lazımdır. Cəmiyyət və təbiətin daha harmonik koevolusiyası üçün mühüm şərtlər mövcud olur. Ən qədim dövrlərdən bəşəriyyət təbiətə münasibətdə ekoloji etika və

ekoloji mədəniyyət haqqında düşünmüşdür. Bəzi alimlərə görə xüsusilə, R.Atfildin yaratdığı nəzəriyyədə qeyd edildiyi kimi bütün ekoloji problemlərin mənbəyi iudey- xristian etiqadı ilə əlaqədardır. Bəşəriyyət təbiət üzərində ağalığ etmək üçün yaradılmışdır. Həmin təlimə görə insanlar onu əhatə edən təbii mühitlə istədiyi şəkildə rəftar edə bilər.³ Haqqında söhbət gedən təlim müəyyən modeldən,- paradigmadan istifadə edir.

Paradiqma (yun. Paradeiqma - misal, nümunə) - məlum mərhələdə elmi praktikada təcəssüm edən, konkret elmi tədqiqatı müəyyənləşdirən nəzəri və metodoloji ilkin şərtlərin məcmusu hesab olunur. Paradiqma problemləri seçməyin əsasıdır, eyni zamanda tədqiqat vəzifələrini həll etməyin modeli, nümunəsidir. «Paradiqma» anlayışı Amerika alimi T.Kun tərəfindən elmə gətirilmişdir. (1992-ci ildə anadan olmuşdur). Kuna görə («Elmi inqilabların strukturu», 1962).⁴ Paradiqma tədqiqat işində meydana gələn çətinliklərin həllinə kömək edir, elmi inqilab nəticəsi biliyin strukturunda meydana gələn və yeni empirik məlumatların mənimsənilməsi ilə bağlı olan dəyişiklikləri təsbit etməyə imkan verir. Lakin «paradiqma» anlayışında elmin inkişafının dünyagörüşü və sosial parametrləri kifayət qədər əks olunmamışdır.

Elm qarşısında böhranlı ekoloji problemlərin həll edilməsi yollarını tapmaq və göstərmək kimi təxirəsalınmaz bir vəzifə durur. Ekoloji problemlərin kəskinləşməsinin 3 əsas «səbəbkarını» (cəmiyyət, elmi texniki inqilab, insan) göstərmək olar:⁵

1. Sosial-siyasi.
2. Elmi-texniki (texniki inqilab).
3. Əxlaqi-pedaqoji.

Birinci yol, cəmiyyətlə təbiət arasında münasibətlərin harmonikləşməsinə, kompleks ekoloji proqram yaradılmasına yönəldilmiş dövlət və beynəlxalq miqyasda sosial-ekoloji siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

İkinci yol, konkret ekoloji problemlərin həll edilməsində elmi texniki üsulların tapılmasını nəzərdə tutur. Burada ETİ-nin antivalent ziddiyyətli xarakteri üzə çıxır, o, ekoloji problemləri kəskinləşdirir və çox hallarda onları eyni zamanda həll etməli olur. Dövrümüzün elm və texnikası yer üzündə həyatı sözün tam mənasında gözəlləşdirmək şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaratmaq imkanı verir. İnsan zəkasının və əllərinin bu xarəqələri isə insan nəslinin öz varlığı üçün təhlükə yaradır. İndi elə etmək lazımdır ki, elm yalnız həyata xidmət etsin.

Üçüncü yol, ekoloji etikanın, şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyətinin, davranışının və ekoloji şüurunun formalaşmasını nəzərdə tutur. Ekoloji-tərbiyə ümumbəşəri tərbiyənin, ekoloji təhsil isə elmi təhsilin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. Ekoloji kodeks əxlaqi kodeksin tərkib hissəsi olmalıdır.

Buradan çıxan əsas nəticəyə görə ekoloji siyasət, iqtisadiyyat (ekoloji istehsal, ekoloji elm və texnika) və etika, ekoloji mədəniyyəti (ekoloji sivilizasiyanı) təşkil edən və qarşılıqlı əlaqədə olan tərəflərdir. İctimai həyatın bütün sahələrinin insan fəaliyyətinin bütün növlərinin ekolojiləşdirilməsi sivilizasiyanı ekoloji böhrandan xilas etməyin yeganə yoludur.⁶

Müasir elmdə «sivilizasiya» terminin ümumi tərəfindən qəbul edilmiş şərhı mövcud deyildir. «Sivilizasiya» anlayışında tədqiqatın vəzifəsindən asılı olan onun şərhinə verilən müxtəlif məzmun özünü göstərir. Bu cəmiyyətin və yaxud dövlətin keyfiyyət vəziyyətinə daxildir.⁷

Müasir dövrün mövcud olan problemin bəşər mədəniyyətinin, sivilizasiyanın ekolojiləşdirilməsinin həlli qarşılıqlı əlaqədə olan iki mühüm zəruri şərtədən birincisi, ən mühüm global problemin həll edilməsindən- insan qırğını müharibələrin qarşısının alınması, silahlanmanın dayandırılması, tam tərksilah olunma və möhkəm, daimi sülh yaradılmasından, ikincisi isə, ədalətsiz ictimai münasibətlərin aradan qaldırılmasından vacibliyini sübut edir.

Müasir dövrdə mühüm dövlət sənədlərində təbii sərvətlərin qorunub saxlanılması və artırılması onlardan səmərəli istifadə edilməsi, yüksək məsuliyyət hissi tərbiyə etmək kimi mühüm vəzifələr irəli sürülmüşdür. Ekoloji tərbiyə ümumbəşəri tərbiyənin tərkib hissəsi, cəmiyyət və şəxsiyyətin ekoloji mədəniyyətinin ünsürüdür.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanunda deyilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi - ətraf mühitdə təbii mövcud olan maddi varlıqların ilkin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişmələrinə yol verilməməsi, qorunub saxlanması deməkdir.

Təbiətdən istifadə - gələcək nəsillərin ehtiyatını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədi ilə ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi ön plana çıxır.

Ekoloji sistem - qarşılıqlı təsirdə olan ətraf mühitin tərkib hissəsini təşkil edən bitki örtüyü, flora, heyvanlar aləmi, fauna, torpaq, su hövzələri və çaylar, mineral sərvətləri, hava və enerji mənbələrinin vəhdəti deməkdir.

Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının normallaşdırılması - insan yaşayışı üçün ətraf mühitin yararlı olmasını müəyyən edən və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasının, ekoloji sistemlərin sabit istifadəsini təmin edən ətraf mühitin keyfiyyəti göstəricilərinin müəyyən edilməsi və s. məsələlər daxildir.

Ətraf mühitə zərərli təsir - ekoloji sistemin ayrı-ayrı komponentlərini kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan kimyəvi və bioloji, zərərli, fiziki, texniki, dağ-mədən işlərində texnologiyanın pozulması, təbii resurslardan israfçılıqla istifadə edilməsi ilə müşayiət olunan fəaliyyəti ifadə edir.⁸

Elmdə geniş yayılmış ekoloji mədəniyyət anlayışı cəmiyyətin toplanmış olduğu ekoloji biliklərin fəlsəfi konsepsiyaların, ekoloji etikanın mühüm əxlaqi prinsiplərinin təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin və s. məcmusunu əks etdirən nəzəriyyədir. Bu baxımdan ekoloji mədəniyyət həmçinin cəmiyyətdə təşəkkül tapmış insanların ekoloji təhsili və tərbiyəsini də özündə birləşdirir. Deməli, ekoloji mədəniyyət real cəmiyyət tərəfindən layihələndirilən və rəsmən elan edilən (qanunvericilik normaları ilə tətbiq edilən) üsulların, ənənələrin və tənzimləmə formalarının, təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyət və s. sahələrdə təbiətlə özünün bütün qarşılıqlı münasibətlərinin harmonikləşdirilməsi deməkdir. Ekoloji mədəniyyət insanın məhdudluğunu qeyd edir. Lakin o texnikaya əks olaraq ekoloji sivilizasiyanı yaradırsa müəyyən zaman kəsiyində insan özü ilə təbiət arasında harmoniyanı yarada bilir.⁹ Burada əsas cəhd cəmiyyətlə təbiət arasındakı münasibətlərin harmonikləşdirilməsinin üsulları, ənənələri formalarından ibarətdir. Cəmiyyətin humanist quruluşu ilə insanın təbiətdə olan humanist quruluşu ilə insanın təbiətə olan humanist münasibəti arasında əlaqəni vaxtilə utopik sosialistlər qeyd etmişdilər. Cəmiyyətlə təbiət münasibətlərinin harmonikləşdirməsini tədqiqatçılar cəmiyyət inkişafının ən vacib şərtlərindən biri hesab edirdilər. İqtisadi münasibətlərdən bəhs edən alimlər göstərirdi ki, yeni cəmiyyət bəhs edən alimlər göstərirdi ki, yeni cəmiyyət əvvəlki inkişafın bütün sərvətlərinin saxlanılması, insanın öz-özünə ictimai insan kimi, yəni humanizm mənasında qayıtmalıdır. Bu cür cəmiyyət bitmiş naturalizm deyil bitmiş humanizm- naturalizmdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Цыганов П.А. Теория международных отношений. М., 2002, с.472.
2. Бах: Цыганов П.А. Göstərilən əsəri, səh.473.

3. Атфилд Р. Этика экологической ответственности //Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М., 1990, с.203-257.
4. Кун Томас. Структура научных революций, М., 2002, с.73.
5. Ağayar Şükürov. Sosial ekologiya. B., 1992, s.102.
6. Yenə orada. s.102-103.
7. Костин А.И. Экополитология и глобалистика. М., 2005, с.124.
8. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu. Bakı, 2002, s.175.
9. Введения в культурологию. М., «Владос», 1996, с.299-300.

Умейра МУСТАФАЕВА

ПЛАНЕТАРНАЯ ПАРАДИГМА МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

В статье отмечается, что основное усилия в решении экологической проблемы должны быть направлены на поиски способов гармонизации взаимоотношений между обществом и природой. Между гуманистическим строением общества и гуманистическим отношением человека к природе существует связь, которую отмечали еще утопические социалисты. Гармонизацию взаимоотношений между обществом и природой исследователи всегда считали одним из важных условий общественного развития. Ученые пишущие от экономических отношениях показывали, что нужно сохранить все ценности предыдущего развития обществ, и вернуть человека общественному к своему исконному гуманизму. Это общество не законченного натурализма, а завершенного гуманизма- натурализма.

Humayra MUSTAFAYEVA

GLOBAL ECOLOGICAL PROBLEMS AND PLANETARYPARADEIGM OF INTERNATIONAL RELATION

Summary

In the article considered that the basic attempt in harmonization of relations between society and nature is to find such a methods, forms and traditions, which supports it. The humanistic relation of man to nature

was underlined by utopian socialists in past. Scientists considered harmonization of society –nature relation as one of main condition of developing. Economists made conclusion, that new society must reserve natural resources of preexisting stage and return man to his initial humanism.

Телман НИФТАЛЫЙЕВ
*Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
dissertantı*

ORDUDA SIYASI İDEOLOJİ VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏNİN SƏMƏRƏLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ*

Ordu daim dövlət siyasətinin ayrılmaz bir hissəsi olub və olmaqdadır. Tarixi təcrübələr də göstərir ki, cəmiyyətin dərin böhran keçirdiyi anlarda o qanuni hakimiyyətin nəzarətindən çıxan bir-biri ilə üz-üzə dayanan birləşmələrə parçalanan, siyasi müstəqilliyə cəhd edən siyasətin və siyasətçilərin taleyini həll edə bilər. Bu siyasi burulğan eyni zamanda ölkənin müqəddəratının necə həll olunmasını da şərtləndirə bilər.

Deməli, müstəqil, azad, qüdrətli bir dövlət olmağı öz qarşısına məqsəd qoyan hər bir ölkə ilk növbədə özünün sağlam, mütəşəkkil, vətənpərvər, cəsur ordusunu yaratmalıdır. Lakin belə bir ordunu təşkil etmək üçün qanunlarla yanaşı siyasi, ideoloji, mənəvi, əxlaqi, humanist özüllərin yaradılması da mütləq vacibdir. Əslində, ordunun uğuru da ilk növbədə bu mənəvi keyfiyyətlərdən asılıdır.

Onu nəzərə almaq vacibdir ki, hər hansı bir qanun qəbul olunduğu andan qüvvəyə mindiyi və icrası məcburi olduğu halda, orduda siyasi, ideoloji, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması heç bir qanunla həyata keçirilə bilməyən, həm də çox uzun sürən bir prosesdir. Həm də bu işə bağca yaşlarından başlamaq və onu ardıcıl, fasiləsiz davam etdirmək lazımdır. Yəni bu, əsl vətəndaş tərbiyəsini öz qarşısına məqsəd qoymuş vətəndaş cəmiyyəti ideologiyasının vəzifəsidir. Bugünkü məğlubiyyətlərimizin bir səbəbi də məhz müstəqil ideologiyanın olmaması ilə bağlıdır. Hətta əsgər və zabitlərin bir çoxu ölkə, vətən, xalq, dövlət məfhumlarını «mənim» ifadəsi ilə birləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Əslində hər bir vətəndaşın, xüsusilə həmin vətəni qorumağa borclu olan əsgərlərin bu müqəddəs mənəvi zənginliklərdən məhrum olmasıdır ki, bir sıra siyasət dəllalları ordunun müəyyən hissələrindən öz məqsədi üçün istifadə etməyə nail olurlar.

Nə qədər ki, orduda sağlam mənəvi mühit yaranmayıb, nə qədər ki, dilindən, dinindən, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün gənclərimizdə

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə.Tağıyev və fəlsəfə elmləri doktoru, professor Z.Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Vətən, xalq, dövlət qarşısında məsuliyyət hissi vahid vətənlə – Azərbaycanla iftixar, qürur, özünü bu ölkənin tam hüquqlu vətəndaşı hesab etmək hissi formalaşmayıb, əsl xalq ordusundan danışmaq mümkün deyil.

Dünyanın hər b tarixləri sübut edir ki, yalnız o, ordu qalib gəlməyə, uğur qazanmağa qadirdir ki, orduda ilk növbədə yüksək vətənpərvərlik hissi hakimdir. Dəqiq, məqsədyönlü ideologiya maşını yorulmadan fəaliyyət göstərir.¹

Azərbaycanın gələcəyini, xüsusilə ölkənin müdafiəsini təmin edəcək qüdrətli ordunun formalaşdırılması üçün vətəndaş cəmiyyəti ideologiyasının yaradılması zərurəti də elə bundan irəli gəlir.

Müasir şəraitdə ordunun şəxsi heyətinin hazırlığında siyasi, ideoloji tərbiyə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir amildir. Ordunun şəxsi heyətinin döyüş hazırlığı ilə yanaşı onun siyasi ideoloji tərbiyəsi də elə şəkildə qurulmalıdır ki, onlar bir-birini tamamlasın. Çünki siyasi cəhətdən yetkin olan əsgər və zabit dünyada, eləcə də ölkədə gedən siyasi prosesləri dərk etməklə hadisələrə şüurlu münasibət bəsləyir, ən başlıcası isə hansı dəyərlərə xidmət etdiyini yüksək səviyyədə anlayır. Bu baxımdan müasir siyasi mədəniyyət dəyərlərinin şəxsi heyətə izahı günümüz üçün aktuallıq kəsb edir.

Beləliklə, biz yenə insan, şəxsiyyət, ləyaqətli vətəndaş amilinin üzərinə gəlib çıxırıq. Silahlı Qüvvələri müəyyən siyasi meyillərdən təcrid etmək üçün burada siyasət meydanı açmaq mümkün deyildir. Orduda yalnız siyasi, ideoloji işi gücləndirməklə, milli dövrətçiliyə sədaqət hissini daha da möhkəmləndirməklə, hərbi təhlükəsizlik sahəsində müvəffəqiyyətlərə nail olmaq mümkündür. Bu aşılmanın sayəsində siyasi cəhətdən kamil əsgər heç vaxt döyüş meydanını tərk etməyəcək, öz vətəni, torpağı, xalqı, milli dövlətçiliyi uğrunda son damla qanına qədər mübarizə aparmaqdır. Bu amili nəzərə alaraq, firkrimizcə, təkcə hərbi vətənpərvərlikdən yox, həmçinin siyasi vətənpərvərlikdən danışmaq lazımdır. Çünki hər hansı əsgər və zabit ilk növbədə insandır. Əgər bu və ya digər hərbi ən yüksək səviyyədə peşəkar olsa la, nəyin, hansı dəyərin uğrunda mübarizə apardığını dərinlən dərk etmirsə, onun mübarizəsi heç vaxt səmərəli nəticə verməyəcəkdir. Buna görə də şəxsi heyətin siyasi, ideoloji tərbiyəsi problemi həmişə aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Siyasi cəhətdən yüksək hazırlığa malik ordu öz funksiyasını yaxşı bilir və öz təyinatına uyğun olmayan heç bir fəaliyyət göstərmir. Disfunksional fəaliyyət ölkənin konstitusiyaya quruluşunu təhlükə altında qoyaraq siyasi hakimiyyəti qeyri-sivil, zorakı yolla dəyişdirmək

təhlükəsini yaradır. Konstitusiya və qanunlar ilə tənzimlənən ordunun funksiyalarını şəxsi heyyyətə lazımi şəkildə çatdırmaq üçün ideya-siyasi tərbiyə işini gücləndirmək səmərəli nəticə verə bilər. Siyasi, ideoloji tərbiyə işində demokratiyaya, azad seçki, tolerantlıq, milli maraqlar kimi anlayışların məzmununun kifayət qədər izah olunması son dərəcə vacibdir. Bütün bunlar ordunun şəxsi heyyyətində siyasi mədəniyyətin yüksək dünyagörüşü səviyyəsini formalaşdırmağa kömək etməklə, dövlət hakimiyyətinə münasibət və siyasi hadisələri obyektiv qiymətləndirə bilmək keyfiyyətlərinin yaranması üçün zəmindir.

İlk öncə seçki anlayışının üzərində dayanaq. Azad seçki anlayışının izahının məqsədi şəxsi heyyyətə hakimiyyətin yalnız sivil yolla dəyişdirilməsi prinsipinin aşılmasıdır. Həm də onu nəzərə çatdırmaqdır ki, siyasi hakimiyyəti qeyri sivil yollarla dəyişdirmək qeyri-mümkündür və bunu yalnız demokratik seçkilər vasitəsi ilə həyata keçirmək lazımdır.² Seçki anlayışının izahında şəxsi heyyyətdə seçki prosesi zamanı cəmiyyətin ən yaxşı nümayəndələrinin siyasi hakimiyyətə gəlməsinə inamın yaradılması ilkin faktorlardan biridir.

Məqsəd ondan ibarətdir ki, xalqını və dövlətini müxtəlif təhlükələrdən qoruyan orduda siyasi hakimiyyətin xalqın iradəsi ilə formalaşdırılması haqqında sabit fikir yaradıla bilsin, seçkilərin ədalətliyi ön plana çəkilsin. Təbii ki, ilk baxışda belə bir fikir yarana bilər ki, ordu təmənilə cəmiyyətdənkənər götürülə bilməz. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, ordu spesifik bir mühitə malikdir, və o, mühitin formalaşdırılmasında qeyd etdiyimiz siyasətin yürüdülməsi çox aktualdır. Məhz qeyd olunan istiqamətlərdə ordunun şəxsi heyyyəti arasında işin gücləndirilməsi silahlı qüvvələrin siyasətə qarışmamasını təmin etmək üçün həyata keçirilən tədbirlər sisteminin mühüm bir amili kimi çıxış edə bilər. Sözügedən yönümdə reallaşdırılan iş ordunun siyasətdə iştirakını istisna etməklə onu yalnız vəzifələrini icra etməyə istiqamətləndirir.

Orduda tolerantlıq (dözümlülük) anlayışının izahı günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Bu anlayışın məzmunu elə izah edilməlidir ki, onun nəticəsi orduda qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına kömək edə bilsin. Ordu ölkə vətəndaşlarının səfərbər edilməsi ilə formalaşdırılan və daim dəyişən kontingentə malik güc strukturudur. Əhalinin tərkibi, təbii ki, müxtəlif xalq, etnik azlıq və dini etiqada mənsub, müxtəlif sosial mənşəyə, bilik səviyyəsinə və xarakterə malik vətəndaşlardan ibarətdir.

20 fevral 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının əbədiyaşar prezidenti müdrik rəhbərimiz Heydər Əliyev respublikamızın ləzgi ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşərkən söylədiyi bir fikiri ilə bu

məsələyə tam aydınlıq gətirmişdir: «Bizim Azərbaycanın müsbət xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, respublikamız çoxmillətli, beynəlmiləl dövlətdir. Mən öz rəsmi bəyanatlarımda, nitqlərimdə dəfələrlə qeyd etmişəm ki, bu respublikamızın üstünlüyüdür, milli sərvətidir, ümumi sərvətidir. Biz bununla fəxr edirik və bu tərkibi qoruyub saxlamalıyıq.³

Respublikamızın əhalisinin tam əksəriyyəti azərbaycanlıdır. «Azərbaycanlı» məfumu çox genişdir. Düzdür, azərbaycanlıların min illik kökünə baxsan bir qismi o, kökdən, bir qismi isə bu kökdən gəlib. Amma onlar hamısı əsrlər boyu azərbaycanlı kimi formalaşib. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin də, kumik də, başqası da bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu «Azərbaycanlı» sözü bizi həmişə birləşdirib.

Yaxud ordumuzda xidmət edən adamları götürək. Keçmişə nəzər salsaq, Azərbaycanın elə bir nöqtəsi yox idi ki, orada ləzgilər xidmət etməsinlər. Bu gündə belədir».

Bu baxımdan məsələnin ciddiliyi özünü göstərir.

Unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dünya deməkdir. Bu cür dərk etməkdən çıxış edərək demək olar ki, tarixi məkan kimi Azərbaycanın əsas ideoloji müddəası da elə onun mənəvi mahiyyəti ilə müəyyənləşir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövr, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycanda böyük quruculuq və yaradıcılıq epoxası, həyatın bütün sahələrində güclü inkişaf və tərəqqi dövrü olmuşdur. Müstəqil daxili siyasətin yeridilməsi nəticəsində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və milli-mədəni inkişafı üçün son dərəcə böyük işlər görülmüşdür. Ən başlıcası xalqın milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirilməsində, tarixi ənənələrin qorunmasında, dilin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın tərəqqisində milli özünəməxsusluğun yaradılmasında Heydər Əliyev hadisələri düzgün qiymətləndirmə metodunun səmərəli tətbiqinə nail olmuşdur. Dövlətçiliyin, o cümlədən ordu quruculuğunun möhkəmləndirilməsi, gücləndirilməsi üçün əbədi yaşar Ali Baş Komandan Heydər Əliyevin çıxışlarında həmişə aktual elmi-nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür. Ordu quruculuğunda təlim-tərbiyə problemlərini ön plana çəkərək insan amilinin yeni prinsip və metodlarla, ənənə və novatorluqla zənginləşdirməyi tövsiyə və tələb etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək, vahid vətən, dövlətçilik ruhunda tərbiyə etmək bir dəyər kimi tolerantlığın köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Ordunun şəxsi heyəti arasında bu sahədə aparılan iş ona istiqamətləndirilməlidir ki, şəxsi heyət arasında dini əqidəyə, bilik səviyyəsinə, milli mənsubiyyətə görə

heç bir konflikt şəraiti yaranmasın, çünki son nəticədə belə təzadlı vəziyyət ordunun daxili birliyini təhlükə altına ala bilər, ardıcıl prosesə çevrilə bilər. Bu simptomların qarşısını almaqda tolerantlıq tərbiyəsi ilə yanaşı, şəxsi heyətin idarəçilik üsullarının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu sahədə konstitusiyaya istinad edərək, xalqın vahidliyi prinsipinin qeyd edilməsi mühüm təsir gücünə malik ola bilər.

«Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının beşinci maddəsində deyilir. I. Azərbaycan xalqı vahiddir. II. Azərbaycan xalqının vahidliyi Azərbaycan dövlətinin təməlini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətəndir».⁴

Hərbi qulluqçular arasında aparılan iş prosesində demokratiyanın mənəvi-siyasi dəyər kimi dərindən izahı, siyasi dünyagörüşü səviyyəsinin formalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xalq hakimiyyəti ideyasına ümumi inam, demokratik təsisatların fəaliyyətlərinə, vətəndaş hüquqlarına, qanunların aliliyinə hörmət, çoxluğun iradəsinə tabe olmaq və s. mənəvi-siyasi keyfiyyətlər demokratiya dəyərlərinin blokunu təşkil edir. Demokratiya anlayışına bəzən cəmiyyətdə olduğundan fərqli yanaşılması, ordu kimi ciddi bir qurumda bu anlayışın düzgün qavranılması üçün müəyyən məqsədyönlü işin aparılmasını tələb edir.

Demokratiyanın bəzən anarxiya kimi başa düşməsi bu günümüz üçün də mövcud olan ciddi problemlərdən hesab oluna bilər. Məhz bu baxımdan gənc əsgərlərin dünyagörüşünün düzgün formalaşdırılması, demokratik prinsiplərin təbliği cəmiyyətin siyasi əsasları haqqında hərbiçilərdə sabit fikir yaradır, onların siyasi cəhətdən mariflənməsində mühüm rol oynayır.

Demokratiyanın əsas prinsiplərindən biri sayılan azadlıq prinsipinin hərbi qulluqçular arasında təbliğinin əhəmiyyətini aşağıdakı fikirlərlə ifadə etmək olar.

Azadlıq bütöv ölkəyə məxsus dəyərdir. Bu dəyər heç bir kənar təsir olmadan ölkənin özü tərəfindən taleyinin müəyyənləşdirildiyini özündə ehtiva edir. Azad ölkə, azad xalq ideyasının bu səpgidə təbliği ordunun şəxsi heyəti arasında vətənpərvərlik hisslərinin daha da gücləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azadlıq ideyası həmçinin şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində başa düşülür. Lakin bir təkmil struktura malik, müəyyən xüsusi təyinatə sahib olan ordu haqqında danışırıqsa, bu sahədə təbliğat hər bir vətəndaşın azadlıqlarının məcmusu kimi ölkənin, vətənin və xalqın azadlığı istiqamətində getməlidir. Ordu azad ölkənin azad vətəndaşlarından

yaradılmış bir birlik olduğunu dərk edərək sona qədər azad ölkə uğrunda mübarizə aparmalıdır.

Bu azadlığa qarşı yönəldilən hər bir qəsd onun tərəfindən layiqli dəf edilməlidir.

Hərbi qulluqçuların siyasi-ideoloji tərbiyəsində milli maraqlar anlayışının izahı da mühüm yer tutur.

«Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının milli maraqları öz əksini belə tapmışdır. «Azərbaycan Respublikasının milli maraqları, Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusudur».⁵

Milli maraqlar ölkənin vacib həyati maraqlarını özündə birləşdirir. Onların qorunması və təmin edilməsində ordunun müstəsna rolu vardır. Əgər milli maraqlar siyasi yollarla təmin edilmirsə və digər vasitələr təməmlə tükənibsə, bu zaman dövlət özünün silahlı qüvvələri vasitəsi ilə milli maraqları qorumalı və təmin etməlidir. Başlıca milli maraqlar kimi ölkənin təhlükəsizliyinin, ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin, iqtisadi həyat birliyinin qorunmasında ordunun rolu tarixən əvəzsiz olmuşdur və bu gün də öz aktuallığını itirmir. Müasir şəraitdə dövlətlərarası əlaqələrdə əxlaqi prinsiplərdən nə qədər danışılsa da, güclü ordu amili həmişə mühüm, hətta həlledici amil kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, hər bir ordunun gücü onun döyüş qabiliyyəti ilə mənəvi gücünün vəhdətində reallaşır və qarşısızalmaz bir qüvvəyə çevrilir. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində, eləcə də orduda ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və elmi-nəzəri prinsipləri zamanın sınağından çıxmış mükəmməl hərbi vətənpərvərlik konsepsiyası mövcudur.

Çıxışlarının birində Heydər Əliyev demişdir: «Milli vətənpərvərlik prinsipi gərək körpədən başlayaraq hər bir vətəndaşın həyat prinsipi, həyat qanunu olsun». Ümummilli liderimizin çıxışlarından daha bir sitat: «Hər bir zabiti bütün peşə sahiblərindən fərqləndirən o olubdur, o olmalıdır ki, o, mənəviyyatca təmizdir, safdır. Saf mənəviyyatla xalqına, millətinə, dövlətinə, xidmət edir və bütün başqa peşə sahiblərinə nümunə göstərir».⁶

Bizi qələbələrə aparan yollar ulu öndər Heydər Əliyevin verdiyi bu saflıqdan keçib gedir.

İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə hərbi qulluqçularda Vətənə, Xalqa, dövlətçiliyimizə sədaqət və məhəbbət hisslərinin möhkəmləndirilməsi, insanlarda öz daxili potensialına inamın

artırılması, onların ümumdövlət mənafeləri ətrafında səfərbər edilməsi bu istiqamətdə aparılan fəaliyyətin əsas məqsədləridir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən orduda mənəvi amilin möhkəmləndirilməsinin ayrıca, əlahiddə bir problem kimi yox, bütün cəmiyyət miqyasında aparılan vətənpərvərlik tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi irəli sürülməsi həmin konsepsiyanın baza prinsiplərindən biridir. Məsələnin bu cür qoyuluşu orduda mənəvi-psixoloji tərbiyəni həm də dövlət siyasətinin bir qolu kimi başa düşməyə imkan verir.

Çıxışlarının birində dünya şöhrətli milli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: «Gənclərimiz milli rühdə tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz». ⁶

Hərbi qulluqçularla aparılan mənəvi tərbiyəvi işində keçmişlə bu günün, tarixlə müasirliyin vəhdətinə, xalqın qəhrəmanlıq ənənələrinin roluna, onun şanlı keçmişinə böyük əhəmiyyət verdiyindən, ötən illərin plakatçılıq, şüarçılıq kimi artıq tarixin arxivinə verilmiş metodlarından yan keçildiyindən ki, hal-hazırda yeni məzmun və formaya malik olan «ordu mədəniyyəti» deyilən bir mədəniyyətin mövcudluğunun şahidiyik. Onun həm yaradıcı, həm də daşıyıcı olan hərbi qulluqçular öz hərbi xidmətini başa vurub ailəyə, cəmiyyətdə daha bitkin zövqə, yüksək davranış mədəniyyətinə, yenilməz, möhkəm xarakterə malik kamil vətəndaş kimi qayıdırlar. Silahlı qüvvələrdə şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji tərbiyəsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilərkən mədəni irsimizin tarixi nailiyyətlərinə, onun qurucu, yaradıcı enerjisinə, milli əxlaq və davranış kodeksinə daha çox istinad edilməsi nəticəsində hər bir hərbi qulluqçu, hərbi kollektiv daxilində öz yerini doğma evindəki yer kimi başa düşür, bu ailənin möhkəmləndirilməsi, şərəf və ləyaqətinin uca tutulması üçün cavabdehlik hissi daşıyır.

Sosial və dövlət təsisatı kimi orduda hərbi xidmətin yeri, çətin və mürəkkəb olan bu günkü gündə dəyərlərin qiymətləndirilməsində və müasir Azərbaycan cəmiyyətinin sosial təşkilatının əsasında, hərbi xidmətin perspektivlərində, xalqın mənəvi özünüdərkətməsində, onun rolu kordinat dəyişikliklər edir.

2002-2003-cü illərdə aparılan sosioloji tədqiqatlar gənclərin hərbi xidmətdən hansı şəxsi istəkləri, həmçinin digər aktual problemlərin qaldırılmasında zabıt peşəsinin nüfuzunun səviyyəsini və yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın nəticəsi gənclərin dəyərlər orientasiyasının sistemində zabit peşəsinin nüfuzunun təhlili əhəmiyyətli yer tutur. Tədqiqatda bütün fəaliyyət mühitini əhatə edən bir neçə peşə əsasında sorğu aparılıb.

Hərbçi sənəti haqqında yaranan rəy gənclər arasında yüksək mövqe tutur. Orduda, vahid rəhbərlik prinsipinin bərqərar edilməsi, hərbi intizamının möhkəmləndirilməsi, hərbi hissələrin siyasiləşmiş qüvvələrdən, qeyri-peşəkar ünsürlərdən təmizlənməsi istiqamətində uğurlu addımlar atıldı və nəticədə ordu nizamı quruma çevrildi. Bu baxımdan yüzlərlə azərbaycan gəncləri həm Silahlı Qüvvələrdə, həm də Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəblərinə daxil olmaq üçün böyük ruh yüksəkliyi ilə xidmətə gedirlər.

Tədqiqatın gedişində orduda hərbi xidmətdə olan gənclərin şəxsi istəklərindən bir neçə göstəricilər müəyyən edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- fiziki inkişafın təkmilləşməsi;
- sağlam olmaları;
- intellektual inkişafın nəticələrini istiqamətləndirmək;
- kollektivdə yaşamaq bacarığını formalaşdırmaq;
- özünəhörmət və cəmiyyət tərəfindən hörmətə layiq olmaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Piriyev. Siyasi strategiya və Milli Təhlükəsizlik. Bakı-2005, səh.115.
2. «Hərbi bilik» Bakı 2006, № 2 Ordunun şəxsi Heyyyətinin ideya-siyasi tərbiyəsinin bəzi istiqamətləri. N.Nağıyev.
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
4. «Milli Təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanun. MTN Akademiyasının nəşriyyatı. Bakı, 2004.
5. Heydər Əliyev və Ordu quruculuğu. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müraciətlər. Xanlar Əliyev. Bakı, 2006.
6. «Hərbi bilik» № 2. 2005. Heydər Əliyev metodologiyasının səmərəli təsiri. V.Eyyubov. Ş.Gözəlov.

Тельман НИФТАЛЫЕВ

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОЛИТИКОИДЕОЛОГИЧЕСКОГО И ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В АРМИИ

Резюме

В статье говорится о том, что государство задавшееся целью стать свободным, независимым и могущественным, в первую очередь должно создать сильную и организованную армию.

Но для создания такого рода армии наряду с имеющимися законами очень важное значение имеет создание политической, идеологической, моральной и гуманистической базы, так как успех армии в первую очередь зависит от этих моральных качеств. И только та армия обречена на успех, в которой преобладает чувство патриотизма. Точная, целенаправленная идеологическая машина неустанно продолжает работать. Могущество каждой армии состоит в единстве духовной силы и способности сражаться, что превращает её в неотвратимую силу.

Telman NIFTALIEV

INCREASING OF THE EFFICIENCY OF POLITICAL- IDEOLOGICAL AND MORAL FORMATION IN THE ARMY

Summary

The scientific article enlightens that the country which puts the aim of being freedom, large and non-restricted must first of all create its own well-established, country loved and brave Army.

Along with other qualities to create such kind of Army the necessary ones are also as political, ideological, moral, humanistical basical foundations.

In reality the success of the Army also links with such kinds of qualities.

If the Army has moral feeling of motherland and its freedom it can easily gain victory. Exact, aimful ideology makes the engine to work forever steadily and non-stopping.

Every Army's strength deals with its battle ability and changes into the strongest one.

Ceyhun NƏCƏFOV

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı*

AZƏRBAYCANIN MÜASİR ENERJİ SİYASƏTİNDƏ GEOSİYASİ MƏNAFƏ AMİLİ*

Müasir dünyanın siyasi mənzərəsinin dəyişməsində, eləcə də siyasi münasibətlərin forma və məzmununun beynəlxalq aləmdə qlobal xarakter almasında dövlətlərin enerjiyə olan tələbatı və bu tələbatın müvafiq ölkələrlə siyasi-iqtisadi maraqların qorunması ilə həyata keçirilməsi problemi ön plana keçmişdir. Melumdur ki, enerji ehtiyatları ilə zəngin ölkələrin qarşısında bu ehtiyatların səmərəli istifadə olunması və ölkələrin milli maraqlarının düzgün təminatı mühüm amildir.

Odur ki, dünyanın müasir sənaye sivilizasiyasının tələbləri sırasında neft məhsulları – yanacaq-sürtgü materialları, istilik, elektrik enerjisi, plastmas, asfalt, neft emalı məhsulları və s. birinci yerdə dayanır. Yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı (ərazi mənsubiyyəti) müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli-dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın neft ehtiyatları bəzi mənbələrin verdiyi təxmini məlumata görə 140-200 milyard ton arasındadır. Bunun təxminən 3 milyardı ABŞ-da, 8 milyardı Venesuelada, 6 milyardı Meksikada, 35 milyardı Səudiyyə Ərəbistanında, 13 milyardı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 5 milyardı Azərbaycanda, 4 milyardı Liviyada, 2 milyardı Nigeriyada, 3 milyardı Çində, 17 milyardı Rusiyada, 9 milyardı Qazaxıstanda və 30 milyarddan bir qədər çoxu qalan bütün dünya ölkələrindədir.

Cöründüyü kimi, Azərbaycanın 5 milyarda yaxın neft və 5-6 trilyon m³ qaz ehtiyatları dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ni təşkil edir. Qlobal anlamda bu, kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə (ölkənin əhalisinin sayı, ərazisi və daxili tələbatı nöqtəyi-nəzərindən) bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir.

Neft istehlakına görə ABŞ başda olmaqla Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada öncül yerləri tuturlar. Hesablamalara görə dünyada insanlar neftlə tanış olduqları dövrdən bu günə qədər təxminən 100 milyard ton neft istehsal etmişlər. Bu gün dünyanın təxminən 80 ölkəsində 2,8-3,2 milyard ton neft istehsal olunur

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

(təxminən ümumi ehtiyatın 2% həcmində). Ən çox istehsal edən ölkələr «böyük beşlik» adlanan Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, İran, Küveyt, BƏƏ, bundan başqa Venesuela, Meksika və Rusiyadır (bütün istehsal olunan dünya neftinin 90-95% - bu ölkələrin payına düşür).

Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər hövzəsi ölkələri (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan) yanacaq enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur (ABŞ ekspertlərinin hesablamalarına Xəzərin dörd dövlətinin (İrandan başqa)) birgə yanacaq və energetika ehtiyatları 51-57 milyard tona yaxındır). ABŞ ekspertlərinin fikrinə görə, bu hövzədə yalnız neft resurslarının miqdarı 35-37 milyard tona bərabərdir.

Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır. Odur ki, ABŞ bu bölgəni özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə regionda təmsil olunmaq üçün ciddi səylər göstərirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud şəraitə görə Azərbaycan əlbəttə, bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri üzündən, əsasən xam neft satır. Xəzər dənizindəki ehtiyatlarının isə hasilatını da bəzən təkbaşına deyil, xarici şirkətlərlə şərikli həyata keçirir, deməli öz gəlirlərinin böyük qismini itirir. Gələcəkdə neftin hasilatını və emalını yüksək texnologiya əsasında, müstəqil təşkil edə bilsə, onda ölkəmiz hazır neft məhsullarını dünya bazarlarına çıxararaq daha çox gəlir əldə edə bilər. Bu gün isə hələ ki, Azərbaycan yaxşı halda xam neft ixrac edir, yaxud da zəngin neft yataqlarını xarici şirkətlərlə birgə istifadə edir.

Dünya enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur. Bu yanacaq neftdən həm ucuzdur, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur (təxminən 120-150 trilyon ton). Bunun üçün qaz əslində ehtiyat yanacaq növü kimi dəyərləndirilir. Mütəxəssislərin fikrinə görə yer kürəsindəki neft ehtiyatları 50-100 il, qaz ehtiyatları isə 100-150 il insanların ehtiyacını tam ödəmək iqtidarındadır.

Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycan qazı nəzərdə tutulur). Bakı-Tiflis-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, ABŞ və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam hegemonluğuna bir qədər son qoya bilər. Odur ki, Rusiya uzun müddət bu layihənin perspektivsizliyi haqqında ciddi təbliğat apararaq Qərb şirkətlərini onun maliyyələşdirilməsindən çəkəndirməyə, Türkmənistan və Qazaxıstanın bu layihəyə qoşulmasının qarşısını almağa

çalışır. Lakin buna nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu hiss edəndən sonra Türkiyə ilə «mavi axın» qaz kəməri çəkmək və rus qazını Türkiyə vasitəsilə bəhs olunan bazarlara çıxarmaq razılığına gəldi. Lakin Avropa ölkələri alternativ qaz və qaz kəmərləri layihəsinə üstünlük verərək Bakı-Tiflis-Ərzurum kəməri, Xəzərin Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan ərazisindəki perspektivi qaz yataqlarının istismarını bir qədər qə sürətləndirdi. Hazırda təxminən 1-2 trilyon m³ qaz ehtiyatı proqnozlaşdırılan bu üç Xəzəryanı ölkədə ciddi işlər həyata keçirilir ki, bu da Avropanı müəyyən qədər Rusiyanın qaz asılılığından xilas etməyə yönəlib.

Xəzər dənizinin Enerji resursları və Azərbaycanın milli mənafə problemi sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqeyi, onun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarlarına sərbəst nəqli bu gün təkcə ölkəmizin xarici siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sektorunun neft və qaz ehtiyatları hazırda təkcə regionun Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi dövlətlərini deyil, həmçinin dünya enerjisinin çoxunu istehlak edən ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Çin və bir çox digər Qərb və Şərq dövlətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır. Bunun əsas səbəblərindən biri də mərhum Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi yeni neft strategiyasıdır.

Əsası 1994-cü ilin 20 sentyabrında «Əsrin müqaviləsi» adlanan neft müqaviləsinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqələrinin möhkəmlənməsinə, Avropa Birliyinə inteqrasiya genişlənməsinə və beynəlxalq mövqələrinin möhkəmlənməsinə, Avropa Birliyinə inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından 10 il keçir. Bu illərdə bütün təzyiq və təqiblərə baxmayaraq Azərbaycan öz müstəqil neft siyasətini ardıcıl və qətiyyətlə həyata keçirmiş, malik olduğu təbii sərvətlərə milli hüquqlarını reallaşdırmış, dünyanın ən inkişaf etmiş və qabaqcıl texnoloji imkanı olan dövlətləri ilə bərabərhüquqlu partyorluq münasibətləri yarada bilmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin uzaqgörən siyasəti, ölkənin iqtisadi potensialını, perspektiv imkanlarını və ən əsası neft amilinin

müasir dünyanın enerji siyasətində oynadığı rolu düzgün qiymətləndirməsi qazanılmış müvəffəqiyyətlərin əsasını təşkil etmişdir. Şərq və Qərbi, Orta Asiya-Qafqaz və Avropanı birləşdirən neft, qaz, nəqliyyat-kommunikasiya transmilli layihələrinin mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycan bu gün nəinki təkcə öz ölkəsinin və xalqının problemlərinin həllinə çalışır, eyni zamanda Avrasiya regionunun, bütün dünya xalqlarının qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığının, regional integrasiyasının, dünya qlobal enerji təminatının mühüm faktorlarından biri hesab olunur.

Azərbaycanın daxili həyatında və xarici əlaqələrində neftin rolu mövzusu bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Dövlətin milli stratejiyasının yaradılmasında neft faktorunun rolu, ölkənin, eləcə də Xəzər dənizinin neft-qaz ehtiyatlarının mənimsənilməsi, enerji daşıyıcılarının dünya bazarlarına sərbəst çıxarılması, əldə olunan vəsaitin səmərəli istifadəsi, Xəzərin milli sektorlarının bazarlarına sərbəst çıxarılması, əldə olunan vəsaitin səmərəli istifadəsi, Xəzərin milli sektorlarının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və sahil dövlətlərinin suveren hüquqlarının qorunması, regional sülhün, sabitliyin təmin edilməsində beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə edilməsi və s. məsələlər müasir beynəlxalq və regional münasibətlərin aktual problemləri hesab olunur.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildikdən sonra Azərbaycana, onun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə Amerika, Avropa və Asiya aparıcı dövlətlərinin marağı bir qədər də artdı. Xəzər dənizi və bütövlükdə Xəzər hövzəsi rayonu Rusiya və İran kimi dövlətlərlə yanaşı digər ölkələrin də maraq obyektinə çevrildi. Buna səbəb ilk növbədə bölgənin geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və digər sərvətləri idi. İstər ABŞ-ın, Avropa və Asiya böyük dövlətlərinin, istərsə də Rusiyanın nəzərində Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikası regionda əsas dövlət hesab olunurdu ki, bu da ilk növbədə onun əhəmiyyətli geosiyasi vəziyyəti, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması ilə bağlı idi.

Azərbaycan dövlətinin 1993-cü ildən bəri yürütdüyü xarici siyasətdə region ölkələri, Avropa dövlətləri və ABŞ ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edir. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqlarını və xarici dövlətlərin qarşılıqlı mənafeələrini nəzərə almaqla, Azərbaycanın

neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi.

Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz yataqlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Azərbaycan Prezidenti ölkənin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə daha çox ölkəni, xüsusən Qərb dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyanı, regionda xüsusi rolu olan Rusiyanı, Türkiyə və İranı cəlb etmək istəyirdi. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi.

Əvvəla, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, ciddi iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən, neft-qaz yataqlarının istismarı, ümumiyyətlə iqtisadi inkişaf üçün heç bir daxili resursu olmayan Azərbaycan üçün hansı sahəyə yönəlməsindən asılı olmayaraq, xarici investisiya qoyuluşu və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi hava və su kimi lazım idi.

İkincisi, hələ müstəqil dövlətçilik ənənələri və reputasiyası zəif olan, dövlət atributları tam formalaşmamış və möhkəmlənməmiş, bütün ölkə ərazisində suveren hüquqları təmin olunmamış, torpaqları işğala məruz qalmış Azərbaycanın xarici dövlətlərlə müstəqil tərəfdaş (partnyor) rolunda çıxış etməsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövlətlə iqtisadi əlaqələrə daxil olacaq, onunla birgə iş haqqında müqavilə bağlayaraq hər bir xarici ölkə, xüsusən nüfuzlu Qərb dövlətləri əslində Azərbaycanın suveren hüquqları və dövlət müstəqilliyi üçün əlavə qarant rolu oynamalı idi.

Üçüncüsü, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen yataqlarına və ümumiyyətlə, dənizin sektor bölgüsünə Rusiya və İran kimi dövlətlər özünəməxsus mövqe nümayiş etdirirdi. Azərbaycan xarici dövlətləri öz tərəfindən Xəzərdə neft-qaz layihələrinin işlənməsinə cəlb etməklə, əslində onların dəstəyini qazanmaq, Rusiya və İranın təzyiqlərinin bitərəfləndirilməsində onların da gücündən istifadə etməyə çalışırdı.

Dördüncüsü, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycan özünə beynəlxalq tərəfdaş axtarırdı. Xəzər nefti Qərb ölkələri ilə Azərbaycanın maraqlarını uyğunlaşdırmaq, partnyorluq münasibətləri yaratmaq üçün çox əhəmiyyətli bir faktor ola bilərdi.

Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək verən, eləcə də Xəzər regionunun neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən dünyanın aparıcı ölkələri – Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra bütün dünyada aparıcı iqtisadi-siyasi nüfuza malik olan ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri müttəfiqləri ilə birlikdə Cənub Qafqaza, Xəzər

ölkələrinə, o cümlədən regionun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycana maraq göstərməyə başlayır. Azərbaycan Qərbin bu marağından öz dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, daxildə sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqe tutması üçün istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycan Respublikası eyni zamanda, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi region dövlətlərini də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrinə cəlb etmək istəyirdi. Çünki bu dövlətlərin hər biri ölkənin yeni neft siyasətində öz mövqeləri və maraqları ilə çıxış edərək mühüm rol oynayırdılar. Onların bəzilərini bitərəfləşdirmək, digərlərinin maraqlarını isə Azərbaycanın maraqları ilə daha sıx bağlamaq lazım idi.

20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda «Əsrin müqaviləsi» kimi tarixi ad almış ilk neft müqaviləsi imzalandı. «Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda «Azəri», «Çıraq» yataqlarının və «Günəşli» yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi haqqında sazişin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı. Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Fransa, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə dəyəri 50 milyard dollara bərabər olan 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərb şirkətləri qoymalı idi.

«Əsrin müqaviləsi» sazişində Rusiyanın «LUKoyl» neft şirkətinə ayrılan 10 faizlik pay bu dövlətdə bəzi dairələri narazı salmışdı. Ona görə də həmin ərəfədə müəyyən qüvvələr İranda da özlərinə həmfikir tapmağa, bu müqavilənin bağlanmasına və həyata keçirilməsinə mane olmağa ciddi cəhd edirdilər. Onlar tərəfindən «Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı dövlətlər üçün ümumdür və onu milli sektorlara bölmək olmaz», Azərbaycanın bitərəfli qaydada neft müqavilələri bağlamaq və «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından neft çıxarmaq hüququ yoxdur» və s. kimi bəyanatlar verilməyə başlandı.

Prezident Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, o dövrdə respublikanın real müstəqilliyi, eləcə də onun bir çox dövlətçilik problemlərinin həlli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi əsasən aparıcı Qərb dövlətlərinin səyi ilə reallaşa bilər. Lakin Rusiya və İran kimi böyük region dövlətlərini də narazı salmaq yolverilməz idi. Məsələni kəskinləşdirmədən bu işləri addım-

addım həyata keçirmək lazım idi. Əsas məsələ indiki halda Azərbaycan iqtisadiyyatına daha çox sərmayə qoyulması, onun inkişafının təmin edilməsi iqtisadi böhrandan çıxarılması və ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi idi.

Hazırda Rusiya və İranın Azərbaycana ciddi təzyiqləri də geridə qalıb. Xəzər dənizinin sektor bölgüsünün sona qədər həll edilməməsi də (İran və Türkmənistan bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş etdirdiyinə görə) «Əsrin müqaviləsi»nin reallaşmasına heç bir maneçilik törətmir. Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri ilə yanaşı, Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixrac neft və Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəmərləri çəkilir. Azərbaycan bölgənin və dünyanın əsas enerji mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmuşdur. Bütün bu müvəffəqiyyətlərin – xüsusən Azərbaycanın xarici aləmlər hərtərəfli qarşılıqlı-faydalı əlaqələrinin yaranmasının əsasında Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen yataqlarının mövcudluğu və ondan düzgün istifadəni şərtləndirən Azərbaycanın yeni neft strategiyası durur.

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən bəri yeritdiyi yeni neft və enerji siyasəti ölkənin xarici əlaqələrini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli gücləndirmişdir. Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan «Əsrin müqaviləsi»nin uğurla həyata keçirilməsi ötən on ildə dünyanın ən inkişaf etmiş şirkətləri ilə əlavə olaraq 20 yeni neft müqavilələrinin imzalanmasına imkan vermişdir. Bu neft müqavilələrinin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarında ölkənin gələcəyi, onun iqtisadi, siyasi, sosial perspektivləri haqqında nikbin əhval-ruhiyyə yaratmış, hazırkı bir çox iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni problemlərin həllinə dəstək olmuşdur. Xüsusilə, sosial vəziyyəti ağır olan və bazar iqtisadiyyatına çətin uyğunlaşan qaçqın və köçkünlərin, təqaüdlərin, elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyə işçilərinin problemlərinin həlli üçün etibarlı maliyyə təminatı almışdır. «Əsrin müqaviləsi»nin 5 illiyi tədbirlərində çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «1 sentyabr 1999-cu ilədək təkə bonuslar, vergi və digər ödənişlər şəklində neft müqavilələrindən Azərbaycana 3 trilyon 400 milyard manat vəsait daxil olmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, ölkənin illik büdcəsi 3 trilyon 900 milyard manata bərabərdir».

Neft müqavilələri bağlandıqdan sonra dünya siyasətçilərinin, transmilli korporasiyaların, iş adamlarının, beynəlxalq təşkilatların, politoloqlarının nəzər diqqəti daha sıx-sıx yönəlmişdir. Dünya enerji siyasətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanla bağlı yeni

prioritetlər, dövlətlərarası və beynəlxalq əlaqələrdə yeni istiqamətlər yaradılmışdır.

Bu müqavilələrin bağlanması və ötən müddətdə aparılan uğurlu enerji siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi daha da möhkəmlənmiş, respublikanın təhlükəsizliyinin və gələcək tərəqqisinin əlavə təminatları yaradılmış, Qərbi dünyasının Azərbaycana olan etimadı artmış, onlarla mövcud olan qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və əlaqələr dərinləşmişdir.

Yeni neft strategiyası ilk öncə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə ciddi müsbət təsir göstərdi. ABŞ hökuməti birmənalı şəkildə Azərbaycanın enerji siyasətini, eləcə də Şərqi-Qərbi enerji-nəqliyyat dəhlizi layihələrini dəstəklədi və bu işlərin Azərbaycana və bütün regiona inkişaf və sabit həyat gətirəcəyinə inam nümayiş etdirdi. ABŞ administrasiyası bu gün də Azərbaycanın, Xəzəryanı bölgənin və Cənubi Qafqazın iqtisadi cəhətdən güclənməsində, region dövlətlərinin sabit inkişafının və suverenliyinin möhkəmlənməsində Xəzər dənizində aparılan işləri, Bakı-Tiflis-Ceyhan layihəsini mühüm vasitə kimi qiymətləndirir və onun həyata keçirilməsinə hər vasitə ilə dəstək verir.

Prezident C.Buş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti mərhum Heydər Əliyevə ünvanladığı 14 iyun 2001-ci il tarixli məktubunda yazırdı: «Həyata keçirilən neft-qaz layihələrinin Azərbaycanı tezliklə güclü, sabit və dinamik inkişaf edən iqtisadiyyata malik dövlət edəcəyinə qəti əminəm».

ABŞ hökumətinin, Konqress və Senatının, o cümlədən Avropa İttifaqının, Cənub-Şərqi Asiyaın inkişaf etmiş ölkələrinin, transmilli korporasiyaların və dünya siyasətinə mühüm təsiri olan başqa qurumların Azərbaycanın enerji siyasətinə münasibətdə dəyişməz müsbət mövqe nümayiş etdirməsi bu siyasətin gələcək uğurlarına tam inam yaradır.

Hazırda ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Belçika, Türkiyə, Yaponiya, Norveç, Almaniya, Çin və digər nüfuzlu dövlətlər Azərbaycana neft və qeyri-neft sahəsində mühüm iqtisadi layihələrdə iştirak edirlər. Onlar son dövrlər ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi sahəsində yürüdülmən iqtisadi, o cümlədən enerji siyasətinə yüksək qiymət verir, həyata keçirilən transmilli layihələrin təşəkkül tapmasına və ölkəmizin beynəlxalq integrasiyasına hərtərəfli dəstək verirlər.

Beləliklə, coğrafi mövqeyinə, təbii sərvətlərə və milli-mənəvi dəyərlərinə görə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Azərbaycan dövləti artıq beynəlxalq aləmdə də geosiyasi və geoiqtisadi mənafeələrinin qorunmasına nail olmuşdur. Əlbəttə beynəlxalq münasibətlər tarixinin on

ildən artıq bir dövrü ərəfəsində müharibə getməsinə, iqtisadi tənəzzülə uğramasına baxmyaraq Azərbaycanın enerji siyasətindəki uzaqgörən siyasi kursu onlar tərəfindən qiymətləndirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti (Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998. səh.18-43.
2. Həsənov Ə. Dünya ölkələrinin enerji siyasəti və Azərbaycanın yeni neft strategiyası (Azərbaycanda milli siyasət və strateji inkişaf XXI əsrin astanasında). Xüsusi buraxılış. Bakı, 2005 səh 3-11.
3. Respublika. Bakı, 2000.
4. Novruzov R. Azərbaycanın neft strategiyası xarici kəşfiyyatın maraq dairəsində və milli təhlükəsizlik. Bakı, 2001.səh 32-44.
5. Həsənov S. Dövlətlərarası münasibətlərdə Xəzərin statusu məsələsi. Bakı, 2002. səh 22-91.
6. Bəşirov A., Həmdov H. Azərbaycanın xarici əlaqələrinə sosial-siyasi münasibətlər. Bakı, 2003. səh 66-67.

Джейхун НАДЖАФОВ

ФАКТОР ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ИНТЕРЕСА В СОВРЕМЕННОЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Сотрудничество Азербайджанской Республики в годы независимости в области экономики и других отношениях идет по возрастающей линии. В этом процессе проводимая в жизнь нефтяная дипломатия и энергетические ресурсы очень актуальны по своему геополитическому значению.

Раскрытие этой темы, а также изучение как политических, так и современных геополитических интересов стали целью данного исследования.

Jeyhun NAJAFOV

THE FACTOR OF GEOPOLITICAL INTEREST IN MODERN ENERGETIC POLICY OF AZERBAIJAN

Summary

The collaboration of Azerbaijan Republic in the economical and other spheres has been increasing after obtaining its independence. In this process the oil diplomacy conducted and energetic resources are rather actual due to their geopolitical meaning.

Bringing light on this theme as well a study of both the political and the current geopolitical interests have become the aim of this research.

DAVUDİ-TƏQİ Əli Reza

İRAN - AZƏRBAYCAN ARASINDA HÜMANİTAR ƏMƏKDAŞLIQ*

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı apardığı müharibənin qızğın çağında kütləvi informasiya vasitələrində görülən və eşidilən xəbərlər çox ürəküzücü və narahat edici idi. Müsəlman Azərbaycan xalqının əleyhinə olan bu müharibə illərlədir ki, bitmir. Bu torpağın bir milyona yaxın inasanı öz ev-eşiklərindən didərgin düşübdür. Azərbaycanın torpaqlarının böyük bir hissəsi ermənilərin işğalı altındadır. Bir çox müqəddəs və tarixi yerlər təhqir olunub və dağıdılıb. Bu diyarın sakinləri məcburi surətdə öz ev-eşiklərini tərk edərək Araz çayı və Xudafərin körpüsü vasitəsilə çox acınacaqlı vəziyyətdə İrana pənah apardılar. Bu acı tarixi hadisələr hər bir vicdanlı şəxsin qəlbini ağrıdaraq təsirləndirdi. İran Azərbaycanının sərhəd regionlarında yaşayan əhalisi qapılarını həmməsləklərinin üzünə açdılar. Belə ki, Azərbaycanlılar millətə türk, dincə müsəlman və sivilizasiya baxımından şərqlidir. Arazın şimal və cənub tərəfi tarix və mədəniyyət baxımından bir çox şeylərdə şərikdirlər. (1)

İndi isə o zaman Qarabağ müharibəsi xəbərlərini çap edən İran mətbuatına nəzər salaq: Ola bilsin ki, bu vasitə ilə zahirdə insan hüquqlarının tərəfdarları, o cümlədən dünya hegemonu və onun tərəfdarları bu faciə qarşısında baş əysinlər. 1993-ci il oktyabrın 26-da minlərlə azərbaycanlı mülki şəxs İrana qaçdı. Ermənilər Araz çayı boyunca 40 km sahəni işğal etdikdən sonra Zəngilanla Azərbaycanın digər əraziləri arasında olan əlaqə kəsildi. Ermənistan artilleriyasının hücumları və erməni ordularının Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbinə irəliləməsi nəticəsində on mindən çox qaçqın Aslandüz vasitəsilə İrana qovuldular. Ərdəbil xəbər agentliyinin verdiyi xəbərə görə müxtəlif məzhəbdən olan bu insanlar çox sürətlə İran sərhədlərinə tərəf qovulurlar. Onlar İran Qırmızı Aypara Cəmiyyətinin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki çadırlarında yerləşdirilirlər. Yerli inanılmış mənbənin qaçqınlara istinadən yaydığı xəbərdə qaçqınların bir çoxunun Araz çayından keçən zaman suda boğulmaları deyilir. (2)

Rusiya televiziyası erməni qoşunlarının İran İslam Respublikasının sərhədlərinə yaxınlaşmasına işarə edərək Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin global müharibəyə çevrilə biləcəyi barədə xəbərdarlıq etdi. Bu televiziyanın yaydığı məlumata əsasən o dövrdə 15000 azərbaycanlı qaçqın İran sərhədləri boyunca yerləşiblər. Rusiya televiziyası ötən gün ər-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

zində 5000 azərbaycanlı qaçqının sərhəddən keçərək İran İslam Respublikasına daxil olmasına işarə edərək məlumat verib ki, hal hazırda erməni orduları İran-Azərbaycan sərhəddinin 45km-ni əldə saxlayıblar. (3)

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qaçqımlar üzrə ali komissarlığının İrana azərbaycanlı qaçqınlara humanitar yardımlar göstərməsinə görə təşəkkürü:

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qaçqınlar üzrə ali komissarlığı İran İslam Respublikasına yüz minlərlə azərbaycanlı qaçqına yardım etdiyinə və bu yolda göstərdiyi səylərə görə təşəkkür etmişdir. Bu təşkilat cümə günü Birləşmiş Millətlər Təşkilatının iqamətgahında bəyanat yayaraq azərbaycan qaçqınlarının sayını 900.000 nəfər olduğunu elan etmiş və bildirmişdir: Təkcə son həftə ərzində erməni qüvvələrinin hücumları və Horadiz məntəqəsini işğal etmələri və Azərbaycanın cənub qərb regionunun digər regionlarla əlaqəsinin kəsilməsi 36000-dən çox azərbaycanlının İran sərhəddinə, Araz sahillərinə tərəf qovulmasına səbəb olmuşdur. Bu komissarlıq Aslandüz körpüsü ilə Arazdan keçib İran İslam Respublikasına pənah gətirənlərin sayının cümə axşamına qədər 28.000 nəfərə yaxın olduğunu elan edərək bildirmişdir: Hal hazırda 8000-lik Azərbaycan qaçqın ordusu İran sərhədlərinə doğru irəliləməkdədir. İran İslam Respublikası azərbaycanlı qaçqınların soyuq və təlatümlü Araz sularından keçmələrinin asanlaşması üçün Araz səddindən çıxan suyun həcmi azaltmışdır. Lakin yağmur fəslinin başlanması ilə bu işi davam etdirmək mümkün deyildir. (4)

İran İslam Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin nümayəndəsi Mehdi Abbasi Paydar Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevlə görüşündə belə demişdi: "İran xalqı və rəsmiləri Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə də Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin çətin vəziyyətdə yaşamaqlarından xəbərdardır. O İranın öz din və dil qardaşlarına hər cür yardımları davam etdirməyə hazır olduğunu bildirmişdi. "O iki ölkə xalqı və hakimiyyətinin dostluğunun möhkəmlənməsinə toxunaraq Zəncan zəlzələsini xatırlatdı və dedi: "Zəncan və Qəzvin vilayətlərində baş verən təbii hadisələr zamanı bizim azəri qardaşlarımız iranlıların köməyinə tələsdi. Biz də çətin günlərdə sizi tənha qoymayacaq, əlimizdən gələn köməyi əsirgəməyəcəyik." (5)

Naxçıvan Ali Məclisinin mətbuat xidməti xəbər verir: "Bildiyimiz kimi son həftə ərzində iqtisadi çətinliklərdən əziyyət çəkən Naxçıvan İran İslam Respublikasından çoxlu miqdarda ərzaq məhsulları, o cümlədən qızdırıcı vasitələr və hətta 4 ədəd elektrik istehsal edən böyük generatorlar almışdır. (6)

Bu mətbuat xidməti yenə bu barədə yazır: 24 yanvar tarixində Heydər Əliyev İran nümayəndə heyətini qəbul edərkən nümayəndə heyətinin rəhbəri və İran İslam Respublikasının Qırmızı Aypara Komitəsinin nümayəndəsi Əhməd Rəfi bu görüşdə demişdir: "Komitəmiz Naxçıvanlı müsəlman qardaşlarımızın çətinliklərinə biganə qala bilməz. Qırmızı Aypara Komitəsinin sədri Vəhid Dəstçerdi çətinliklərinizi öyrənib lazım olan köməyi tezliklə sizə çatdırmağı bizə tövsiyə etmişdir". (7)

Naxçıvan Ali Məclisinin mətbuat xidməti o zaman belə xəbər vermişdi: 27 yanvar 1992-ci il tarixində Qərbi Azərbaycan vilayətindən Naxçıvana un, qənd, uşaq yeməkləri və s. humanitar yardım gətirildi. O gün Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan vilayətinin başçısının müşaviri və siyasi idarənin rəisi Siyavuş Qəhvəçini və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdi. Müzakirələr zamanı Siyavuş Qəhvəçi demişdi: Urimiyədə hər həftə Naxçıvana yardım etmək məsələləri üzrə bir dəfə iclas keçirilir. (8)

Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar Komitəsinin sədri:

Həmşəhri qəzetinin Təbriz və Ərdəbil üzrə müxbiri yazırdı: "İran Azərbaycan qaçqınlarına ən böyük köməyi göstərməklə bütün dünyaya bu ölkənin məzlum müsəlmanlarının tənha himayəçisi olduğunu göstərdi". Azərbaycan Respublikası Qaçqınlar Komitəsinin sədri İrşad Əliyev bu mətləbi deməklə İranı Azərbaycan qaçqınlarına ən böyük mənəvi və maddi yardım edən bir ölkə kimi xatırlamışdı.

Digər tərəfdən İran Daxili İşlər nazirliyinin xarici vətəndaşlarla iş üzrə idarəsinin rəisi Hüseyni İran yardım qüvvələri tərəfindən İmişliyə köçürülən azərbaycanlı qaçqınlarının sayının 50 mindən artıq olduğunu bildirərək demişdir: "Bundan başqa Zəngilanda çoxlu qaçqın İran İslam Respublikasına daxil olub və hal-hazırda onlar Azərbaycannın təhlükəsiz məntəqələrinə köçmələrini gözləyirlər. (9)

"Azərbaycan Respublikası" kitabı iki ölkə arasındakı humanitar yardımlar barəsində yazır: "Bakıda çap olunan "Respublika" qəzeti özünün 26 mart 1994-cü il tarixli buraxılışında bir səhifəni tamamilə İrana aid etmişdir. Bu nömrədə bir tərəfdə İran İslam Respublikasının prezidenti Əkbər Haşimi Rəfsəncaninin, digər tərəfdə isə Təbriz meriyasının və Təbriz saatının şəkillərini çap etməklə iki sənədli xəbər dərc etmişdir. İran İslam Respublikasının prezidentinin Azərbaycan Respublikası barəsində baxışları məqaləsində belə yazılır: "İran İslam Respublikasının prezidenti Azərbaycan Respublikasındakı hadisələrə xüsusi diqqət göstərir və bu da təsadüfi deyildir. Çünki Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikasını çoxlu dostluq və qardaşlıq əlaqələri bir-birinə birləşdirir. İki ölkə münasibətləri çox qədim tarixə malikdir. Bu mövzu

barəsində İranda azərbaycanlıların ən böyük milli azlıq olmasını söyləmək kifayətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarix boyunca azərbaycanlılar İran dövlətində çox mühüm rola malik olmuşlar".

Prezident Rəfsəncani Azərbaycan Respublikasındakı müsəlman qardaşlara yardım göstərilməsi barədə İran rəsmilərinə lazımi göstərişlər vermişdir. Nümunə üçün Onun Azərbaycan və Naxçıvan əhalisinə yaşamaq üçün zəruri sayılan malların və avadanlıqların göndərilməsinə aid imzaladığı fərmanlara işarə etmək olar. Azərbaycanın Respublikasının müharibədə yaralananları İran xəstəxanalarında müalicə olunurlar. Bundan başqa Prezident Rəfsəncani Azərbaycan Respublikasının müharibədə yaralananlarının əksəriyyətinin İran xəstəxanalarında müalicə olunmasına dair tapşırıq vermişdir". (10)

Prezident Rəfsəncani Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevə göndərdiyi məktubda ermənilərin Ağdama hücumundan özünün nararazılığını bildirmişdi. O, İranın Azərbaycan Respublikasına hərtərəfli yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirməklə ermənilərin Qarabağ torpagına təcavüzünü pisləmişdir. İki ölkə prezidentlərinin telefon danışığı zamanı prezident Rəfsəncani ermənilərin işğal etdikləri ərazilərin boşaldılmasını vurğulayaraq demişdir: "Biz həmişə azərbaycanlı qardaşlarımızın qəm-qüssəsini öz qəm-qüssəmiz bilirik. Sizin çətinlikləriniz bizim çətinliyimizdir. Buna görə də heç bir köməyi sizdən əsirgəməyəcəyik". (11)

Xatırlatmaq lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində çoxlu döyüşçü Tehranın 15 xordad xəstəxanasında pulsuz müalicə olunub və iranlı həkimlərin azərbaycanlı qardaşlarına göstərdikləri qayğı nəticəsində onlar sağalaraq öz vətənlərinə dönmüşlər. (12)

İranın Azərbaycana humanitar yardımları barəsində "Heydər Əliyev və Şərq" kitabında belə yazılmışdır: İran İslam Respublikası Qarabağ münaqişəsi başlanan andan bizim ölkəmizə yardım etmişdir. Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının başçısı olduğu zaman bu yardımlar Naxçıvanı fəlakətdən qurtarmışdır. Naxçıvanın bir çox problemləri, o cümlədən rabitə, gediş-gəliş, yük daşınması, qaz yanacağı və elektrik enerjisi İran İslam Respublikasının ölkəmizə göstərdiyi humanitar yardımlar nəticəsində həll olunmuşdur. Bu yardımlar adətən İran İslam Respublikasının Qırmızı Aypara Cəmiyyəti və İmdad Xomeyni (r) komitəsi vasitəsilə göndərilmişdir. İran İslam Respublikasının Qırmızı Aypara Cəmiyyəti 1993 -cü ildə 100 min qaçqın üçün çadır şəhərciyi qurmağı və orada yaşayan əhəlinin yaşayışını təmin etməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Bu yardımlar bu günə qədər davam edir.

İmam Xomeyni İmdad Komitəsinin sədri Seyyid Rza Nəyyiri 23 dekabr 1993-cü ildə Azərbaycana səfər edərək ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu müzakirələrdə əldə olunan razılığa əsasən komitənin Bakıda nümayəndəliyi açılmışdır. İmdad komitəsinin sonrakı illərdə fəaliyyəti daha da genişlənmişdir. (13)

Azərbaycan baş nazirinin müavini və humanitar komitənin sədri 1381\10\2 tarixində başçılıq etdiyi nümayəndə heyətilə İmam Xomeyni İmdad Komitəsinin sədri Nəyyirinin dəvətilə Tehrana səfər etmişdir. İran İslam Respublikasının ali rütbəli dövlət xadimlərilə görüşlərdən əlavə Nəyyirilə dörd görüş keçirilmişdir. Sonra Azərbaycan Respublikası humanitar komitəsi ilə İran İslam Respublikasının İmam Xomeyni İmdad komitəsi arasında əməkdaşlıq barəsində protokol imzalanmışdır. (14)

19-24 fevral 2001-ci il tarixində İmam Xomeyni İmdad komitəsinin sədri Seyyid Rza Nəyyirinin başçılıq ilə İran İslam Respublikasının nümayəndə heyəti Azərbaycana səfər etmişdir. İran nümayəndə heyəti səfər zamanı Milli Məclisin sədri Ələsgərov, baş nazir Rəsizadə, baş nazirin müavini Ə.Həsənov və Səhiyyə naziri Ə.İnsanovla görüşmüşlər. Onlar həmçinin Gəncə, Biləsuvar və Göyçayda qaçqınlarla səmimi görüşlər keçirmişlər. (15)

İmam Xomeyni İmdad komitəsi 30795 nəfər üzvünə, 105 ailəyə, 22 himayə mərkəzinə, 8 mindən çox şagird və tələbəyə yardım etmişdir. Ehtiyacı olan ailələrə ildə 200 min tondan çox müxtəlif yeyinti məhsulları paylanılır. Bu komitə indiyə qədər qaçqınlara və az təminatlı ailələrə 18 milyon dollar həcmində humanitar yardım etmişdir. Komitənin 1995-2000-ci illərdə yardımlarının həcmi 9 milyon dollar olmuşdur. İmam Xomeyni İmdad komitəsinin 2003-cü ilin fevralında göndərdiyi axırncı humanitar yardımın təxmini dəyəri 800 min dollar həcmində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, deyilən şəxslərdən başqa 30 mindən artıq insan bu komitənin yardımlarından istifadə etmişlər. Müxtəlif məntəqələrdə 1000 dən çox yetim uşaqlar bu komitənin maddi yardımından, 1600 nəfər daimi üzv isə pulsuz tibbi xidmətlərdən və 7720 nəfər şagird bu komitənin himayəsindən faydalanmışlar. (16)

İndiyə qədər Azərbaycanın müxtəlif peşə sahibləri, o cümlədən müəllim, jurnalist və müxtəlif təbəqələrdən olan insanlar müqəddəs məkanları ziyarət etmək üçün İran İslam Respublikasına yola salınmışlar. Bu komitə öz himayəsində olan insanların rifahının yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində 221 başsız ailənin evini təmir etdirmişdir. Komitənin göstərdiyi xidmətlərdən biri də gənclərin evlənməsi və onların cəhizlərinin hazırlanmasıdır. Komitənin himayəsi

sayəsində indiyə qədər 460 toy mərasimi keçirilmişdir. Komitə tərəfindən qurulmuş toy mərasimlərində bəzi İran rəsmiləri o cümlədən İran parlamentinin keçmiş sədri Natiq Nuri, İmdad komitəsinin sədri Nəyyiri və İran İslam Respublikasının Azərbaycandakı sabiq səfiri Əhəd Qəzayi də iştirak ediblər. (17)

Komitə öz üzvlərinin özlərini təmin etmələri üçün də fəaliyyət göstərir. İndiyə qədər müxtəlif şəhərlərdə əkinçilik, heyvandarlıq və xalçaçılıq sahələrində 200 kredit ayırmışdır. İran İslam Respublikasının ictimai təşkilatlarının təcrübələrini Azərbaycan Respublikası xalqına və rəsmilərinə ötürülməsi İmam Xomeyni İmdad komitəsinin proqramlarından sayılır.

Azərbaycan Respublikasının baş nazirinin müavini İzzət Rüstəmov 1996-cı ildə mərhəmət bayramında iştirak etmək və komitənin fəaliyyətləri ilə daha da yaxından tanış olmaq üçün İmam Xomeyni İmdad komitəsinin dəvətilə İran İslam Respublikasına səfər etmişdir. Bu səfərdə Rüstəmov müqəddəs Məşhəd, Tehran və Təbriz şəhərlərində İran İslam Respublikasının görkəmli şəxsiyyətləri ilə müzakirələr aparmışdır. Müzakirə apardığı şəxslərin arasında İranın vitse prezidenti Həbib, Xarici İşlər naziri Vilayəti və Xarici İşlər nazirinin Amerika və Avropa məsələləri üzrə müavini Vaizi və başqaları da olmuşdur.

İmam Xomeyni İmdad komitəsinin fəaliyyətlərinin bir hissəsi də Azərbaycan Respublikasının siyasi-ictimai xadimləri və universitet müəllimləri üçün İrana səfərlərin təşkil olunmasıdır. İndiyə qədər 1999 və 2001-2003 cü illər ərzində 30-35 nəfərlik bir çox qruplar İrana səfər ediblər. Qonaqlar İmam Rzai(ə) müqəddəs qəbrini ziyarət etməklə yanaşı Tehran, Təbriz və başqa şəhərlərdə yerləşən universitetlərə baş çəkiblər. Onlar Məsləhət Şurasının sədri Haşimi Rəfsəncani, Şərqi Azərbaycan və Qum vilayətlərinin başçıları ilə görüşdən əlavə İranın elmi, mədəni, ictimai və siyasi mərkəzlərinə də olmuşlar.

İran İslam Respublikasının Azərbaycana olan humanitar yardımları davam edir. Bu yardımlar həm də tibb və təhsil sahələrində əhatə etmişdir. Misal üçün əhaliyə tibbi xidmət göstərmək üçün İran İslam Respublikasının Qırmızı Aypara Cəmiyyəti Bakıda klinika açmışdır. (18)

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı öz çətinliklərinə baxmayaraq İran xalqının çətin günlərində bacardığı qədər yardım edərək iranlı dostlara yardım əlini uzatmışlar. Heydər Əliyev və bu ölkənin digər yüksək rütbəli şəxsləri İranda zəlzələ və sel kimi təbii hadisələr zamanı Azərbaycan Respublikası xalqı adından İrana və onun rəhbərlərinə başsağlığı verərək zərər çəkənlərə dərman və tibb ləvazimatları göndərmək üçün lazımı tapşırıqlar vermişlər. İki ölkənin müsəlman xalqının

humanitar yardımları kəmiyyətinə baxmayaraq qarşılıqlı şəkildə olduğu üçün xalqlarımızın yaxınlığının göstəricisidir. Bu qardaşlıq yardımları qarşılıqlı münasibətlərdə unudulmayacaq. (19)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məhəmməd Hafizzadə, Qarabağ, birinci çap, Nəvide-İslam nəşriyyatı, Tehran 1381, səh.196-197.
2. Resalət qəzeti, 2254 cü nömrə (çərşənbə axşamı 4 aban 1372), səh.16.
3. İslam dünyası qəzeti, 700-cü nömrə (çərşənbə axşamı 4 aban 1372), səh. 12.
4. Resalət qəzeti 2257-ci nömrəsi (Çərşənbə axşamı 8 aban 1372), səh.16.
5. «Heydər Əliyev və Şərq», birinci çap, Çasıoğlu nəşriyyatı, Bakı 2003, səh.161.
6. Yenə orada, səh.162.
7. Yenə orada, səh.162.
8. Yenə orada, səh.170.
9. Həmsəhri qəzeti 251 ci nömrə (çərşənbə 12 aban 1372), səh.13.
10. Həmid Mollazadə, Azərbaycan Respublikası, birinci çap, Ərək nəşriyyatı, Təbriz 1373, səh.30-31.
11. Yenə orada, səh.31.
12. Pr. Əlyar Səfərli, Pr. Həsən Əlibəyli, Tarixin dörd günü, birinci nəşr, Beynəlxalq Əl-Huda nəşriyyatı, Tehran, 1993, səh.38-39.
13. «Heydər Əliyev və Şərq», səh.508-509.
14. Bəhram Əmirəhmədyan, İran – Azərbaycan Respublikası münasibətləri, birinci çap, İİR-nın Xarici İşlər nazirliyinin nəşriyyatı, Tehran 1384, səh.161.
15. Yenə orada, səh.456-457.
16. Yenə orada, səh.457-458; Simayi-imdad jurnalı 5, Parlamentin statistika və planlaşdırma idarəsinin mətbəəsi, Tehran 1384 səh.43; «Heydər Əliyev və Şərq», səh.509.
17. Yenə orada, səh.509.
18. Yenə orada, səh.510.
19. Yenə orada, səh.511.

ДАВУДИ-ТАГИ Али Реза

ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ ИРАНОМ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ

Резюме

В это время Армения оккупировала землю Азербайджана. Жители оккупированных территорий Азербайджана вынуждены были покинуть свои дома и имущества, эмигрировать в Иран. Живущие на границе с Азербайджаном население Ирана открыла двери для соотечественников. Они были размещены в палатках Общества Красного Полумесяца Ирана.

Руководители Государственного Комитета по делам беженцев Азербайджанской Республики вспомнили Иран как страну, оказавшую большую моральную и материальную помощь азербайджанским беженцам.

Азербайджан в меру сил будет помогать Ирану в трудные дни.

DAVUDI-TAGHI Ali Reza

HUMANITARIAN COOPERATION BETWEEN IRAN AND AZERBAIJAN

Summary

At this time Armenians occupied Azerbaijan lands. Inhabitants of the occupied territory of Azerbaijan had to leave their home and properties, and immigrated to Iran. Inhabitants of Iran living in the border opened the door to their compatriots. They were accommodated in tents of the Red Cross Society of Iran.

Chairman of the committee on the work of refugees of Azerbaijan republic recalled Iran as country that helped to its refugees morally and financially.

Azerbaijan will help Iran in its difficult times as it can.

Xatirə HACIYEVA
*AMEA-nın İnsan Hüquqları
İnstitutunun dissertantı*

ÇOXPARTİYALI SİSTEMİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Siyasi partiyalar siyasi sistemin vacib ünsürü olaraq cəmiyyətin həyatında son dərəcə mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin müxtəlif sosial, siyasi, milli və ya dini təbəqələrinin ümumi qrup maraqlarını, dəyər və ideallarını ifadə edən siyasi partiyalar vasitəsilə insanlar öz tələblərini dövlətə çatdırır və ondan bu və ya digər siyasi məsələnin həllinə dəstək almağa nail olur. Bu mənada partiya cəmiyyət və dövlətlə birbaşa və qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Partiyalar cəmiyyətlə dövlət arasında münasibətlərin nizamlanmasında, onların qarşılıqlı münasibətlərinin konstruktiv çərçivədə inkişafında həlledici təsirə malikdir.

Partiyaların formalaşması proesi müxtəlif amillərin təsiri altında baş verə bilər. Siyasi elmdə liderlərin xarizması ətrafında, konkret dövrdə konkret məqsədlər ətrafında, habelə siyasi ideologiyalar əsasında formalaşmış siyasi partiyaların mövcudluğu öz təsdiqini tapmışdır. (1, s.198) Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, konkret siyasi ideologiya əsasında yaranan və inkişaf edən partiyalar daha uzunömürlü və davamlı olurlar.

Siyasi partiyalar konkret siyasi ideologiyanın reallaşdırılmasına xidmət edir. İdeologiya bu və ya digər insan qrupunun hakimiyyət iddialarını əsaslandırان və buna müvafiq olaraq ictimai fikri həmin qrupun mənafeələrinə tabe etdirməyə çalışan müəyyən doktrinadır. (5, s.292) İdeologiya anlayışı politologiyada bu və ya digər siyasi qüvvə üzərində təsir imkanlarına malik olan siyasi şüurun rasionallaşmış elementi kimi də təqdim olunur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, ideologiya siyasi proseslərdə çox mühüm rol oynayır, lakin bu siyasətin ideologiyaya nisbətə avtonom xarakter daşdığını inkar etmir. (8, s.165) Onlar ideologiyanın məhz rasional xarakter daşdığını təsdiqləməklə, onun ictimai şüuru əslində real olmayan ideyalara yönəltmək funksiyası yerinə yetirdiyini inkar edirlər.

Məhz bu prinsipdən yanaşdıqda ideologiyanın fəlsəfi-siyasi məzmununa görə tamamilə fərqli bir tərifi meydana çıxır: İdeologiya ictimai şüur hadisəsi olub, insanların gələcək haqqında təsəvvürlərindən və ideallarından doğan, ictimai mənafeələri özündə əks etdirən ideya və

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

fikirlerin sistemləşdirilmiş məcmuusudur. (2, s.298) Doğrudur, bu tərif daha çox idealist xarakter daşıyır. Ancaq hər halda onun ideologiya anlayışının həqiqi mahiyyətinə daha çox yaxın olduğuna dair mübahisə etmək mümkündür. Ən azı ona görə ki, müasir dünyanın insanları düşüncə tərzinə görə daha pragmatikdir və indi onları, əvvəllər olduğu kimi, yalançı ideyalar, utopik nəzəriyyələr, nasizm kimi konsepsiyalarla aldatmaq daha çətinidir.

Əlbəttə ki, biz ideologiyaların formalaşmasında inam və etiqad kimi faktorların kifayət qədər mühüm rol oynadığını inkar etmək fikrindən tamamilə uzağıq. Çünki ideologiya anlayışının kökündə məhz inam amili dayanır. Ancaq onu da inkar etmək olmaz ki, müasir dünyamızda, cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin getdikcə yüksəldiyi və bu prosesin daha geniş bir vüsət aldığı vaxtda hamını hər şeyə inandırmağın mümkün olduğunu da sübut etmək mümkün deyildir. İndi insanlar onlara təklif edilən ideya və nəzəriyyələrə daha diqqətlə yanaşır, şəxsi mənafeirlirinin ictimai mənafeirlərin hansı səviyyədə təmin olunmasından çox asılı olduğunu daha aydın dərk edir. (10, s.175)

Təsədüfə deyil ki, bu gün yüzlərlə siyasi cərəyanın və ideologiyanın mövcud olduğu bir vaxtda inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində iki, ən çox halda isə üç siyasi partiya cəmiyyətin əksəriyyətinin rəyini ifadə edir və hakimiyyətdə təmsil olunur. Bu faktın özü bir tərəfdən zaman keçdikdə ideologiyaların daha da təkmilləşdiyini sübut edirsə, digər tərəfdən bu təkmilləşmə prosesinin məhz cəmiyyətin tələbləri ilə ortaya çıxdığını göstərir. Deməli insanlar artıq on illər bundan əvvəl olduğu kimi, öz mənafeirlərini xırda birliklərdə, kiçik siyasi cərəyanlarda axtarmır, onların siyasətə və ictimai münasibətlər sisteminə baxışları daha çox ümumiləşir. Bu baxımdan təbii ki, ideologiyanın əvvəlki siyasi məzmunu da deformasiyaya uğrayır. Çünki indi populist ideyalar əvvəlki cəlbədiciliyini itirmişdir, insanlar arxasında real gücün və imkanların, pragmatik baxışların dayandığı ideyalara inanırlar. Ən əsası odur ki, real olanla real olmayanı daha yaxşı seçə bilirlər.

Partiyaların cəmiyyətin həyatında oynadığı rol onların funksiyaları ilə müəyyən olunur. Siyasi partiyalar ilk növbədə siyasi liderlərin və elitaların yaranmasında və inkişafında rolu böyükdür. Cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatının idarə olunmasını həyata keçirən liderlərin və elitaların yetişdirilməsi siyasi partiyaların başlıca funksiyalarından biridir. Siyasi partiyaların digər funksiyası isə hakimiyyətin müxtəlif qolları, yerli və mərkəzi dövlət idarəetmə orqanları, müxtəlif siyasi institutular arasında əlaqə və münasibətlərin dərinləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu siyasi proseslərin inkişafı zamanı bir-birilə rəqabətdə olan siyasi partiyaların irəli sürdüyü

proqram və konmepsiyalarda öz əksini tapır. Vətəndaşların siyasi sosiallaşdırılması, onlarda hakimiyyətdə iştirakçılıq meylinin formalaşdırılması siyasi partiyaların növbəti funksiyasıdır. (7, s.264)

Bütün bunlar göstərir ki, müxəlif funksiyaları həyata keçirən siyasi partiyalar, bununla da ictimai münasibətlər sisteminin vacib ünsürünə çevrilirlər. Siyasi partiyalar cəmiyyətin inkişafı üçün yeni ideyalar. Konsepsiya və proqramlarla çıxış edir, vətəndaşla dövlət arasındakı münasibətlərin ümumi mənafeələr kontekstində inkişafı üçün ideoloji zəmin yaradır, dövlətin fəaliyyətinin siyasi və ictimai əhəmiyyətini cəmiyyətə izah edir və s. Siyasi partiyalar insanları vahid bir lider, yaxud ideologiya ətrafında toplamaqla onlarda təşkilatlanmaya meyl aşılıyır, müxtəlif birliklərin formalaşması üçün zəmin yaradır.

Siyasi partiyaların cəmiyyətin həyatında oynadığı rol haqqında danışarkən əlbəttə ki, mühüm bir faktı da nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, onlar ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunmasında və qorunub saxlanılmasında da iştirak edir. Çünki siyasi partiyaların mövcud olması faktı cəmiyyətdə daxili ideoloji-siyasi parçalanmalar və toqquşmalar üçün yer qoymur. Müəyyən siyasi ideya və cərəyanları müdafiə edən insanlar vahid bir təşkilatda birləşirlər və bu siyasi təşkilatlar hakimiyyətin siyasətini bu və ya digər formada tənqid etməklə, mövcud nöqsanların üzə çıxmasına səbəb olur, hakimiyyətin buraxdığı səhvləri aradan qaldırmasına şərait yaradır, bununla da cəmiyyətdə müxtəlif siyasi ideologiyalar arasında konstruktiv əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır.

Siyasi partiyalar cəmiyyətin siyasi inkişafının əsas şərtlərindən birini təşkil edir. Siyasi partiyalar – müəyyən sosial təbəqələrin və cəmiyyət qruplarının, bəzi hallarda əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsini özündə birləşdirən eynifikirilərin təşkilatlanmış qrupu olub onların siyasi maraq və tələblərini dövlət hakimiyyətini əldə etmək və ya onun həyata keçirilməsində iştirak etmək yolu ilə reallaşdırmağı nəzərdə tutur.

Siyasi partiyaların təsnifatı haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, burada partiyaların təsnifatı müxtəlif prinsiplər əsasında aparılır. Belə ki, partiyalar sinfi təbiətinə görə fəhlə, burjuaziya, orta təbəqə, kəndli və siniflərarası partiyalara bölünür. Siyasi fəaliyyət üsullarına görə parlament fəaliyyəti üstün olan və parlamentdənəkar fəaliyyəti üstün olan partiyalar fərqləndirilir. Cəmiyyət quruculuğuna münasibətinə görə isə inqilabçı, islahatçı, liberal və mühafizəkar partiyalar mövcuddur. Təşkilati strukturuna görə kadr və kütləvi partiyalar var. Cəmiyyətin siyasi sistemindəki yerinə və roluna görə dominant və aznüfuzlu, sağ, mərkəzçi və sol, habelə müxalifət partiyaları fərqləndirilir. Dövlət quruluşuna münasibətə görə unitar, federal və separat partiyalar,

ideologiyaya münasibətə görə isə sərt ideologiyalaşmış və pragmatik partiyalar vardır. (4, s.136)

İstənilən ölkədə partiyalar və partiyalararası ittifaqlar, blokların fəaliyyəti onlarla siyasi sistem arasında stabil əlaqələrin mahiyyətindən asılı olur. Bu münasibətlər siyasi partiyalar sisteminin meydana çıxmasını şərtləndirən əsas amil kimi çıxış edir. siyasi partiyalar sistemi cəmiyyətin siyasi sisteminin vacib bir ünsürünü təşkil edir. O, yəni partiya sistemləri cəmiyyətin siyasi sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, onun inkişafının və təkamülünün əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Partiya sistemləri siyasi sistemin mahiyyətinin müəyyən edilməsində, onun demokratikliyin təmin olunmasında həlledici təsirə malik olur. Partiya sistemlərinin üç mühüm növü məlumdur: təkpartiyalı, ikipartiyalı və çoxpartiyalı sistemlər. Təkpartiyalı sistem rəqabətsiz mühitdə alternativ əsaslar olmadığından formalaşır. Təkpartiyalı sistemin mahiyyətində konkret bir siyasi partiyanın və ya ideyanın süni hegomonluğunu özündə əks etdirir. Təkpartiyalı sistemdə hakimiyyətdə olan partiya dövlətin bütün funksiyalarını öz üzərinə götürür, cəmiyyətin həyatının bütün sferalarına ciddi və sərt şəkildə nəzarət edir, insanları konkret bir ideyaya xidmət etməyə təhrik edir.

Partiya sistemlərinin ikinci bir tipi isə ikipartiyalıdır. İkipartiyalı sistem daim bir-birilə rəqabətdə olan iki siyasi partiyanın fəaliyyəti kontekstində formalaşır və inkişaf edir. Bu zaman hakimiyyətdə olan partiya ilə müxalifətdə olan partiya arasında daimi rəqabət prosesi baş verir, onların bir-birinin fəaliyyətinə qarşılıqlı nəzarət sistemi formalaşır. İkipartiyalı sistem partiyaların xarakterindən və fəaliyyət metodlarından asılı olaraq «sərt» və ya «yumşaq» la bilər. (3, s.38)

Çoxpartiyalı sistemin formalaşması isə müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir. Belə ki, politologiyada tarixi, milli, sosial, institusional və ideoloji faktorların təsiri aotında formalaşmış çoxpartiyalı sistemlərin yaranması təsdiq edilmişdir. Çoxpartiyalı sistemin mövcud olması cəmiyyətin demokratik inkişafı üçün əsaslı zəmin yaradır, ictimai münasibətlər sisteminin təkamülünə stimül verir. çoxpartiyalı sistem cəmiyyətdə siyasi inkişafın sağlam rəqabət prinsipləri əsasında təşəkkülünə, alternativ fikirlərin irəli sürülməsinə, ölkənin və ya dövlətin inkişafının müxtəlif konsepsiyalarının meydana çıxmasına əlverişli şərait yaradır. (5, s.280)

Çoxpartiyalı siyasi sistemin bir sıra üstün cəhətləri olsa da, çatışmazlıqları da kifayət qədər çoxdur. Belə ki, sosial bazasının miqyası bərabər, yaxud təxminən bərabər olan siyasi partiyaların təşkil etdiyi sistemlərdə alternativ siyasi ideyalar çoxluq təşkil etdiyindən

onlardan hər hansı birinin vətəndaşların əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmasında müəyyən çətinliklər yaranır. Bu zaman seçkilərdə səsərin kəskin şəkildə parçalanması baş verir, parlamentdə əksəriyyətin bir partiya tərəfindən təşkil olunması mümkün olmur və nəticədə hökumətin koalision əsaslarda təşkil olunması zərurəti yaranır. Siyasi partiyaların koalision hökumətdə birləşməsi prosesi isə olduqca çətin və ziddiyyətli olur. digər tərəfdən hökumət təşkil olunduqdan sonra da onun normal fəaliyyət göstərməsində müəyyən çətinliklər ortaya çıxır.

Görkəmli fransız mütəfəkkiri M.Dyuverje partiyaların sayına görə çoxpartiyalı sistemlərin müxtəlif növlərini müəyyənləşdirmişdir. O, üçpartiyalı, dörd partiyalı və daha çox partiyanın təmsil olunduğu çoxpartiyalı sistemlərin olması fikrini irəli sürmüşdür. Lakin Dyuverje hesab edirdi ki, partiya sistemlərinin bu cür təsnifatı mübahisəlidir. Onun fikrincə partiya sistemlərinin üç, dörd yaxud daha çox partiyadan təşkil olunması partiyaların fəaliyyət istiqamətləri, cəmiyyətin həyatındakı yeri ilə bağlıdır. (6, s.501)

Çoxpartiyalı sistem formalarından asılı olmayaraq, demokratik cəmiyyət quruculuğunun vacib elementlərindən biridir. O, vətəndaşlara ölkənin gələcək inkişafı ilə bağlı seçim imkanı verir, cəmiyyətlə dövlət arasında hər iki tərəfin maraqlarını özündə müxtəlif sosial təbəqələrin və siyasi qüvvələrin maraqlarını ifadə edən ümumi bir harmoniya yaradır.

Çoxpartiyalı sistemin mövcudluğu siyasi plüralizmin inkişafı üçün münbit şərait yaradır, siyasi fəfir ayrılıqlarının adi həyat normasına, ictimai münasibətlərin mühüm bir elementinə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Çoxpartiyalı sistem müəyyən qüsurlardan xali olmasa da, onun üstün cəhətləri kifayət qədər çoxdur. Lakin bu sistemin özünü doğrulması və uğurla tətbiqi üçün ilk növbədə ictimai şəur siyasi plüralizmə, demoqkratiyaya hazır olmalıdır. Başqa cür desək çoxpartiyalı sistemin uğuru cəmiyyətin siyasi şəur səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Görünür bir çox ölkələrdə soxpartiyalı sistemin daxili ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi ortaya çıxan problemlərin kökünü də məhz burada axtarmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. «Politologiya».
2. Rüstəmov Yusif. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2004, - 499 s.
3. Sanisteban S.L. Siyasət elminin əsasları. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1994, 63 s.
4. Siyasi biliklərin əsasları. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1966, 294 s.

5. В.П.Пугачев, А.И.Соловьев «Введение в политология» Москва, 2000.
6. Дюверже М. Политические партии. Москва, 2005.
7. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова В.Л. Политология. Москва, «Юрист», 1999.
8. Краткий политический словарь. Москва. Издательства Политической литературы. 1987, 509 с.
9. Xorpanyuk.V.H. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Tərc: M.Dəmirov. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1998, 172 s.

Хатира ГАДЖИЕВА

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ

Резюме

Политические партии обладают решающим влиянием в регулировании межгосударственных отношений, развитии отношений между ними в конструктивных рамках.

Политические партии служат реализации конкретных политических идеологий. Идеология – это определенная доктрина, обосновывающая господствующую претензию той или иной группы людей и сообразно этому старающаяся подчинить общественную мысль интересам настоящей группы.

Наличие многопартийной системы создают приемлемые условия для развития политического плюрализма, приводит к преобразованию политических различий в обычную жизненную норму, общественных взаимоотношений в насущный элемент.

Khatira HAJIYEVA

THE CHARACTERISTIC FEATURES OF MANY-PARTY SYSTEM

Summary

Political parties play a decisive role on the constructive board of their contrary relations and on the adjusting of their relations between the society and state.

Political parties service in the realizing exact political ideology. An ideology is the applicable doctrine substantiated to the authority claims of any people group and it is a corresponding doctrine trying to subordinate social idea to the benefit of that group.

The existing of the multiparty system makes a fertile term for the developing of the political pluralism, and turns the political ideal differences to the simple life norm and important element of the social relations.

Исрафил МИРЗАИ

*Аспирант Института Философии и
политико-правовых исследований
Национальной Академии Наук
Азербайджанской Республики*

ПРИЧИНЫ РАСПАДА СССР И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ СНГ*

Хорошо известно, что любые перемены в обществе зависят не от случайных причин, а от непосредственно обуславливающих их факторов, определяющих глубинные процессы его развития. Каковы же важные факторы, объясняющие на рубеже последнего десятилетия 20-го века распад Советского государства, и был ли в этих условиях какой-либо шанс сохранить единый Союз?

Для того чтобы попытаться адекватным образом и по возможности в сжатой форме охарактеризовать реальную ситуацию в Советском Союзе накануне его распада и выяснить конкретные причины, лежавшие в основе этого процесса, представляется целесообразным рассмотреть их в контексте таких понятий, как «жизнеспособность» и «выживаемость», которые являются важнейшими компонентами любого государства.

Создание СНГ явилось не причиной распада СССР, единственно возможным способом сохранения единого постсоветского пространства. [1]

На рубеже 90-х годов резко осложнилось финансово-экономическое положение Советского Союза. Международные санкции против Югославии и прекращения из-за этого экспорта нефти, привели к заметному уменьшению возможности экспорта российского топлива. Вследствие этого резко сократились доходы государства. В стране практически закончился запас валюты. На исходе были и продовольственные государственные резервы. В результате страна оказалась на грани физического голода.

В конце 80-х, начале 90-х годов заметно осложнились отношения между центром и бывшими союзными республиками, что привело к серьезной дестабилизации, сложившейся за многие десятилетия системы межреспубликанских экономических связей. В условиях ослабления власти центра и серьезных трудностей в социально-экономическом

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bililib.

развитии полиэтнических регионов страны среди республиканских элит заметно усилились националистические настроения. Ситуация усугублялась территориальными претензиями, возникшими в ряде республик в результате царской и сталинской политики переселения народов.

Отнюдь не испытывая ностальгии по прошлому, а тем более по жизни при тоталитарном режиме, не следует забывать о том, что и в ту пору, при всех теневых сторонах жизни, произошли значительные сдвиги в хозяйственной и культурной жизни, особенно в обеспечении граждан многими социальными и культурными благами, в развитии военного потенциала страны.

Если руководствоваться таким подходом и оставить в стороне политические и идеологические пристрастия, симпатии и антипатии к прежней и нынешней власти, в этом случае ответ на вопрос: можно ли было сохранить Советский Союз, вряд ли будет однозначным. Чисто гипотетически можно представить себе, что при определенных условиях была возможность сохранить единый союз. Однако сделать это было чрезвычайно сложно, к тому же это можно было осуществить, естественно, не в прежней, а значительно обновленной форме. Вероятно, в виде конфедерации, но непременно при своевременном и к тому же консенсусном подходе центра и союзных республик к данному вопросу. Однако сделать это руководители Советского Союза явно запоздали. В результате центр утратил свою реальную власть в республиках, и процесс дальнейшего распада союзного государства приобрел, необратимый характер.

В сложившейся накануне Беловежских соглашений ситуации вопрос практически стоял уже не о возможности сохранения единого Союза, поскольку фактически к тому моменту он уже распался, а о том, в какой форме такой распад произойдет. Возникла реальная дилемма: произойдет ли распад страны по пути вулканизации, по югославскому сценарию, со всеми вытекающими из этого разрушительными последствиями, или же удастся сформировать в какой-то мере адекватную новым реалиям модель обновленного союза, и тем самым сохранить геополитическую стабильность, прежнее единенное социально-политическое пространство и военную безопасность бывших советских республик.

Но если уж развал единого советского государства стал неизбежным независимо от того, произошел ли он вследствие необратимых объективных процессов, в том числе из-за истощенности возможностей

советского социалистического строя, или из-за допущенных подписантами Беловежских соглашений просчетов, то и в этом случае невозможность сохранения единого Союза вряд ли может служить оправданием того, что не был избран более конструктивный вариант решения столь сложного вопроса, определившего дальнейшую судьбу бывших советских республик.

На Беловежских соглашениях лежит печать политической конъюнктуры, спешки и в результате недостаточной продуманности и отсутствия необходимой государственной мудрости.

В Беловежье были подписаны соглашения без их четкой и глубокой стратегической проработки. При более тщательной подготовке к ним необходимо было для их подписания обговорить и урегулировать такие спорные проблемы, как статус Крыма, Севастополя, Черноморского флота, Байконура, бывших граждан СССР, не по своей воле оказавшихся на территории других государств, а также целый ряд иных проблем, которые разрешить в современных условиях, после создания 15 новых независимых государств оказалось намного сложнее.

Если бы были более досконально просчитаны основные социально-экономические, политические, правовые и военно-стратегические последствия распада СССР, это дало бы возможность избежать многих крайне острых противоречий и конфликтных ситуаций во взаимоотношениях экс-республик СССР в постсоветский период, явившихся прямым следствием недостаточной продуманности подписанных в спешке в декабре 1991 года Беловежских соглашений.

Но поскольку, как уже говорилось, история не имеет сослагательного наклонения, сейчас, очевидно, более важно не столько продолжать выяснения причин распада Советского Союза, сколько, руководствуясь здравым смыслом, выработать в рамках СНГ новые принципы цивилизованных взаимоотношений, не утратив в то же время всего позитивного, что было во взаимоотношениях наших стран в прошлом.

Драматизм сегодняшней ситуации состоит в том, что СНГ оказалось во многом искусственной формой государственного устройства без своей концепции, четких функций, с непродуманным механизмом взаимодействия стран-участниц. Почти все подписанные за время существования СНГ договоры и соглашения носят декларативный, а в лучшем случае рекомендательный характер.

Сложилось трудноразрешимое противоречие между суверенностью республик и острой потребностью в тесных экономических и

гуманитарных связях между ними, противоречие между необходимостью той или иной степени реинтеграции и отсутствием необходимых механизмов, способных обеспечить увязку интересов стран.

Политика в отношении СНГ отдельных государств, в первую очередь России, принятые документы, в частности, инициированный ею план развития интеграции, свидетельствуют о попытках интеграции в пределах СНГ все аспекты государственной деятельности образованием в будущем единого государства на примере того, что происходит в Европейском Союзе. Возможность достижения такого уровня интеграции зависит от присутствия в целом объективных предусловий.

Этап развития СНГ в 1991-1992 гг. характеризовался молниеносным распадом СССР, эйфорией независимости и национализацией республиками бывшего СССР, бывшей союзной собственности. Почти все новые суверенные государства проявили стремление самостоятельно выйти на мировой рынок. Началось соревнование за получение внешних льготных кредитов и международной помощи. Новые суверенные государства стали искать партнеров и доноров в зоне развитых стран и в традиционно близких центрах влияния.

Масштабные реинтеграционные проекты оставались на бумаге. Длительное время в официальных заявлениях по существу желаемое выдавалось за действительное. Нередко договоренности об углублении сотрудничества сопровождались противоречащими им действиями. Так, соглашению о принципах таможенной политики, заключенному в марте 1992 года, сопутствовало введение государствами СНГ таможенных пошлин и нетарифных методов регулирования внешнеэкономических связей. Резко сократились объемы и интенсивность товарного обмена между республиками бывшего СССР. Приоритетными стали бартерные сделки. Некоторые страны попытались закрыть внутренние рынки от соседей. Возник искусственный дефицит жизненно необходимой продукции в одних регионах при избытке других.

На втором этапе (1993 г.) остро проявились последствия разрыва прежних хозяйственных связей, которые стали одной из главных причин резкого спада производства и инвестиционной активности, падения жизненного уровня населения. На втором этапе некоторые суверенные государства в целях облегчения экономического положения попытались продлить роль России как поставщика дешевых энергоресурсов и сырья, как источник дотаций и кредитов. В ответ Россия ужесточила политику отстаивания своих экономических ресурсов, разделив безналичное и наличное денежное обращение, сделала более жестким контроль над

выдачей кредитов, приблизила цены на экспортируемые товары к уровню мировых. Обозначился переход от вялой к активной дезинтеграции, чреватой тяжелыми геополитическими последствиями. В этих условиях пришло понимание необходимости строить экономические отношения в СНГ на рыночной основе, на соблюдении баланса интересов, по принципу экономической целесообразности с учетом того, что политические различия не должны препятствовать реинтеграции.

1994-1995 гг. начался с подписания 24 сентября 1998 года Договора о создании Экономического Союза, провозгласившего в качестве конечной цели добровольное воссоздание на принципиально новых рыночных основах единого экономического пространства, где свободно перемещаются товары, капитал и рабочая сила. Начался интенсивный совместный поиск скорейшего выхода из экономического кризиса. Сначала была предпринята попытка, впрочем, безуспешная, создания единой рублевой зоны. Затем были приняты десятки и сотни других интеграционных документов. Наиболее важные из них - межправительственные соглашения о формировании зоны свободной торговли, о Платежном союзе, поддержке производственной кооперации предприятий и отраслей стран СНГ, создания транснациональных хозяйственных и финансовых структур, о сотрудничестве в области инвестиций и проведения антимонопольной политики. 21 октября 1994 года был учрежден Межгосударственный экономический комитет, впервые в истории СНГ наделенном контрольно-распределительными функциями и обладающим полномочиями для принятия решений, обязательных для исполнения всеми участниками СНГ, и для применения санкций.

1996-1997 год берет свое начало с провозглашенных в марте-апреле 1996 года новых интеграционных инициатив, которые четко обозначили многоярусную структуру взаимодействия суверенных государств, отличающихся друг от друга разными уровнями реформирования экономики и социальной сферы. В эту многоярусную структуру входят:

- структура Россия - Белоруссия как наиболее глубокая форма Сообщества с общими наднациональными, в том числе политическими органами управления;

- структура Россия – Белоруссия – Казахстан - Киргизия, призванная стать углубленной, прежде всего экономической интеграционной формой, базирующейся на Таможенном и Платежном союзах;

- структура стран-участниц СНГ как сложившееся после распада СССР межгосударственное объединение 12 бывших республик СССР; [2]

Эффективная интеграция в СНГ может и должна осуществляться постепенно, поэтапно, одновременно с укреплением рыночных начал и выравниванием условий хозяйственной деятельности в каждой из стран СНГ на основе согласованной концепции выхода из общего экономического кризиса.

В основу реинтеграции бывших республик СССР в условиях рынка и утверждения нового экономического императива должны быть положены следующие принципы:

- обеспечение духовного и нравственного единства народов при максимальном сохранении суверенитета, политической независимости и национальной самобытности каждого государства;

- обеспечение единства гражданского правового, информационного и культурного пространства;

- добровольность участия в интеграционных процессах и полное равноправие стран-участниц СНГ;

- опора на собственный потенциал и внутренние национальные ресурсы, исключение иждивенчества в экономической и социальной сферах;

- взаимовыгодность, взаимопомощь и кооперация в экономике, включая создание совместных финансово-промышленных групп, транснациональных экономических объединений, единой внутренней платежно-расчетной системы;

- объединение национальных ресурсов для реализации совместных экономических и научно-технических программ, непосильных для отдельно взятых стран;

- беспрепятственное движение рабочей силы и капитала;

- выработка гарантий взаимной поддержки соотечественников;

- гибкость формирования наднациональных структур, исключающих давление на страны СНГ или доминирующую роль одной из них;

- объективная обусловленность, согласованная направленность, правовая совместимость проводимых в каждой стране реформ;

- поэтапность, разнорусность и разноскоростной характер реинтеграции, недопустимость ее искусственного формирования;

- абсолютная неприемлемость идеологизации интеграционных проектов. [3]

Политические реалии на постсоветском пространстве настолько пестры, разнолики и контрастны, что трудно, да и невозможно предложить какую-то устраивающую всех концепцию, модель или схему реинтеграции.

У каждого нового независимого государства своя модель политической системы и интеграции, свой уровень понимания демократии и экономических свобод, свой собственный путь к рынку и вхождения в мировое сообщество. Требуется найти механизм межгосударственного взаимодействия, прежде всего в экономической политике. В противном случае разрыв между суверенными странами будет увеличиваться, что чревато непредсказуемыми геополитическими последствиями.

Очевидно, что ближайшая задача - это восстановление жизненно необходимых разрушенных межгосударственных связей в сфере экономики для выхода из кризиса и экономической стабилизации, т.к. эти связи являются одним из самых важных факторов роста эффективности и благосостояния народа. Далее могут последовать различные сценарии и варианты экономической и политической интеграции. Готовых рецептов нет. Но сегодня видны некоторые пути будущего обустройства Содружества:

- экономическое развитие при взаимодействии с другими странами СНГ преимущественно на двусторонней основе. Наиболее четко такого подхода придерживается Туркменистан, который не подписал Договор об экономическом союзе, но в то же время активно развивает двусторонние отношения. К примеру, заключено и успешно осуществляется стратегическое Соглашение РФ о принципах торгово-экономического сотрудничества до 2000 года;

- создание региональных интеграционных блоков в рамках СНГ. Это прежде всего касается трех (национал) центрально-азиатских государств - Узбекистана, Казахстана и Киргизии, принявших и реализующих ряд важных субинтеграционных соглашений;

Какой из этих вариантов окажется более реализуемым, зависит от того, насколько возобладают соображения экономической целесообразности. Оптимальное сочетание этих направлений в различных конфигурациях экономической интеграции при укреплении политической независимости и сохранении этнической уникальности новых суверенных государств - единственно разумная и цивилизованная формула дальнейшего постсоветского пространства.

Несмотря на расхождение в национальных законодательных системах и разный уровень экономик и политических ориентиров, интеграционные ресурсы сохраняются, имеются возможности для их решения и углубления. Разноскоростное развитие государств вовсе не является непреодолимым препятствием для их тесного взаимодействия, поскольку поле интеграционных процессов и выбор инструментов очень широк.

Жизнь показала бессмысленность объединений без учета региональной, национальной, экономической и социальной специфики каждого участника Содружества. Поэтому все более предметно обсуждается предложение реорганизовать Исполнительный Секретариат СНГ в своеобразный орган Совета глав государств, имея в виду оставить за ним проработку главным образом политических вопросов Содружества. Экономические же проблемы возложить на МЭК (Межгосударственный экономический комитет), сделав его инструментом Совета глав правительств и наделив его большими, чем сейчас полномочиями.

Обостренная социально-экономическая ситуация во всех странах Содружества, угроза дальнейшего скатывания вниз, как это ни парадоксально, имеют свою позитивную сторону. Это заставляет задумываться об отказе от политизированных приоритетов, подталкивает к шагам, поиску более эффективных форм сотрудничества. [4]

В последнее время ряд государств-участников СНГ и Европейский Союз расширили взаимодействие путем развития и повышения уровня политического диалога, экономических, культурных и других связей. Какие-либо многосторонние интеграционные проекты пока что не имеют под собой реальных политико-экономических основ и их реализация в ближайшей перспективе невозможна. Поэтому СНГ нужно сохранить как структуру, в рамках которой есть возможность совершать необходимую координацию экономической политики стран СНГ, обеспечивать подходящие условия товарообмена, цивилизованным путем решать спорные проблемы и разрешать конфликтные ситуации.

Список использованной литературы

1. Независимая газета 1997 г. 15 января, с.5
2. Резникова О. Модернизация России и взаимодействие в СНГ //Мировая экономика и международные отношения.

3. Зиядуллаев Н. СНГ: Дезинтеграция и реинтеграция //Общество и экономика 1998 г. № 2.

4. Зиядуллаев Н. СНГ - современное состояние и перспективы //Экономист 1998 г., с.90.

İsrafil MIRZAI

SSRİ-NİN DAĞILMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ MDB-NİN FORMALAŞMA VƏ İNKİŞAFININ ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Sovetlər Birliyinin dağılması nəticəsində yaranmış çətinliklərə baxmayaraq MDB keçmiş sovet dövlətlərin sivil ayrılımlarını həyata keçirə bilmişdir və bununla da hadisələrin ən dəhşətli ssenaridə – Yuqoslaviya ssenarisi ilə inkişaf edilməsinin qarşısını almışdır.

MDB ölkələri arasında əldə edilmiş çoxtərəfli və ikitərəfli razılaşmalar sayəsində keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında dəmiryolu, hava, dəniz və çay nəqliyyatı işləri qaydaya salınmışdır, eləcə də xeyli çətinliklərlə ordunun, hərbi əmlakın və Sovetlər Birliyinin borclarının bölüşdürülməsi üzrə işlər həyata keçirilmişdir.

MDB dövlətlərinin dövlətlər arası münasibətlərinin yeni formada inkişafı prosesində ön plana iqtisadi faktor irəli gəldi. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra demək olar ki bütün keçmiş sovet dövlətləri iqtisadi böhran yaşadı. Onlardan bir neçəsi indiyədək bu böhranı aradan qaldıra bilməyiblər.

MDB fəaliyyəti zamanı 800-dən çox razılaşmaların imzalanmasına baxmayaraq, onların icrası üçün müvafiq mexanizmlərin olmaması ilə əlaqədar bu razılaşmaların çox hissəsi həyata keçirilməyib.

İsrafil MIRZAI

THE CAUSES OF A BREAK OF USSR AND THE MAIN PROBLEMS OF FORMING AND PROGRESS OF CIS

Summary

Despite the difficulties emerged as a result of a break of Soviet Union, CIS has managed to realize a civilized disintegration of the former Soviet states and by this prevented developing the events according to the terrible scienario – Yugoslavia scienario.

Due to the obtained multilateral and bilateral negotiations on the territory of former Soviet Union the work of railway, air, sea and river transport

has been put in order, as well with many difficulties the affairs dealt with sharing army property and debts of Soviet Union have been realized. In the process of developing interstate relations of CIS states in a new form the economic factor war brought forth on the first plan. It may be noted that afterwards the break of the Soviet Union all the former Soviet States have suffered an economic decay. Some of them have not yet overcome this decay. Despite that during CIS functioning more than 800 negotiations have been signed because of lack of the proper mechanism for their work, most part of them has not been realized.

Кенан МУСТАФАЕВ

*Аспирант Института Философии и
Политико-Правовых Исследований,
НАН Азербайджана*

ВОПРОС СУВЕРЕНИТЕТА В НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА*

В Азербайджане процесс формирования национальной стратегии развития, начавшийся в первые годы независимости, продолжается в настоящее время. Все еще принимаются программы, регулирующие различные сферы общественной и политической жизни. Одновременно, в зависимости от процессов, происходящих в международной арене, корректируются уже существующие планы.

Глобализация – являющаяся фактором определяющей стратегию мирового развития, конечно же, серьезным образом влияет на внутреннюю и внешнюю политику Азербайджана.

Ясно, что с течением времени воздействие данного процесса на наше государство будет только усиливаться. В этих условиях для Азербайджана возникает несколько вариантов ответа на глобализацию.

Впервые вопрос тесного взаимодействия между цивилизациями был рассмотрен в начале 20-го века Тойнби. В качестве ответов на влияние более агрессивной культуры он предлагал два классических варианта - «зелотизм» и «иродианство», которые восходят к историческому опыту древнесирийского мира, столкнувшегося с экспансией эллинизма.

Зелотизм, берущий начало от политики племени зелотов, означает полное отрицание чужой культуры. Она предполагает отказ от взаимодействия с внешним миром, с целью сохранения собственной самобытности, как в сфере культуры, так и сфере политики и экономики. В истории есть много примеров, когда народы пытались защититься путем изоляции себя от внешнего мира. Политика Китая и Японии 19 века, а также современной Кубы, Северной Кореи, Бирмы, и в какой то степени, Ирана являются примерами зелотизма.

Иродианство, которое получило название от политики племени Иродов, означает искусство учиться воевать с противником его же оружием, овладев его тактикой. Она предполагает признание

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

превосходящей силы противника и умение учиться от него всему, что может быть полезно для развития.

В то время, как зелотизм отбрасывает назад народы в своем развитии, иродианство, в силу своей гибкости, открывает возможности для маневра, и является несравненно более эффективным ответом на вызов превосходящего по силе противника. Данный ответ, являющийся достаточно сложным для реализации, требует тонкого балансирования между заимствованием чужих форм и сохранением национальной культуры. Одним из удачных примеров тактики иродианства, мы считаем, реформы, осуществляемые в 1918-1923 гг. в Турции, выведшие эту страну в один ряд с развитыми государствами мира.

Считаем, что Азербайджан уже сделал выбор между двумя этими вариантами. Наилучшим образом данный выбор характеризуют слова проф. Р. Мехтиева: «Азербайджан, как новое, но в то же время транзитарное государство, избрал стратегический путь интеграции в мировое сообщество с пониманием судьбоносных перспектив всемирной интеграции. Вполне очевидно, что глобализация не бесконфликтный и линейный процесс. Несмотря на это, не учитывать реалий современного миропорядка и не стараться извлечь из этого процесса максимум позитивного не отвечало бы целям стратегии национального развития Азербайджана в долгосрочной перспективе»(1).

Мы также считаем, что тактика иродианства, который сразу был выбран в качестве ответа на глобализацию, является наиболее оптимальной стратегией развития для Азербайджана в современных международных отношениях. В силу возможностей наша страна должна пытаться использовать все новейшие достижения Запада.

Вопрос суверенитета является одним из самых важных компонентов современной стратегии развития Азербайджана. Цели, поставленные перед нашей страной, так или иначе, связаны с различными аспектами суверенитета.

Реализация международно-правового суверенитета для достижения национально-государственных интересов является частью внешней политики Азербайджана. Профессор Р. Мехтиев в книге «Азербайджан: вызовы эпохи глобализации» отмечает три основы внешней политики нашей страны.

Во-первых, это «евроцентризм», который предполагает активное участие Азербайджана в процессах на Европейском пространстве. Стремление, нашей страны интегрироваться в Европейские институты,

отражено в речи Президента Азербайджана И. Алиева, произнесенной 19 марта 2004 года в Братиславе на международной конференции «К расширенной Европе: новая повестка дня». Он сказал следующее: «Энергетические проекты, стоимость которых измеряется миллиардами долларов, создадут условия для интеграции наших независимых стран как друг в друга, так и в евроатлантическое пространство. Это - наше истинное желание и стратегическая цель. Азербайджан видит свое будущее в более широкой интеграции в евроатлантическое пространство. Мы предпринимаем решительные шаги в этом направлении, и я уверен в дальнейшем укреплении связей с европейскими и международными структурами» (1).

Следует отметить, что интеграция Азербайджана в Европейские институты не ограничиваются исключительно проектами в экономической сфере, а охватывает широкий спектр актуальных в современное время вопросов. Так, Азербайджан сотрудничает с Советом Европы и ОБСЕ в вопросах развития демократии, защиты прав человека и обеспечения безопасности.

Второй аспект данной стратегии – это «атлантизм». Прежде всего, он ориентирован на сотрудничество с Соединенными Штатами Америки в вопросах обеспечения безопасности: сотрудничества в сфере борьбы с терроризмом и в миротворческих операциях.

В то же время, поддержка со стороны США в вопросах развития демократии, образования, медицины, сельского хозяйства, независимой прессы, гражданского общества, обеспечения охраны окружающей среды и т.д. является актуальным для Азербайджана.

Третий компонент данной стратегии - это «региональный периметр». Известно, что Азербайджан обладает большим экономическим потенциалом, чем Грузия и Армения, и в дальнейшем в отношениях между этими странами вектор зависимости будет развиваться в пользу Азербайджана. Наша страна постепенно превращается в лидирующее государство Южного Кавказа.

Азербайджан больше вовлечен в процесс глобализации, чем соседние страны. В отчете Комиссии ООН по Экономическому и Социальному развитию Азиатского и Тихоокеанского региона «Управление глобализацией в некоторых странах с переходной экономикой» для измерения глобализированности использованы следующие индикаторы: открытость торговли, капитала, информации и грузовые перевозки. По многим параметрам Азербайджан оставляет позади Армению и Грузию. Так, например, количество иностранных

прямых инвестиций в Азербайджан на 2002 г составляло 4,35 миллиарда долларов США, тогда как для Армении эта цифра равнялась 0,59 - миллиарда долларов США, Грузии - 0,55 миллиарда долларов США. Торговля в Азербайджане по данным на 2001 г. составляла 63 % ВВП, в Армении - 57,4 %, в Грузии - всего 32,2 % ВВП (2).

Взаимозависимый суверенитет Азербайджана, как было указано в предыдущем параграфе, будет испытывать трудности. Усиление позиций национального производителя и наращивание общей экономической мощи – необходимое условие сохранения данного компонента суверенитета.

Выход энергетических проектов на полную мощность даст Азербайджану новые возможности для развития экономики. Прогнозируется, что осуществляемая стратегия в сфере использования нефтяных доходов позволит Азербайджану развить прочие отрасли.

Азербайджан активно сотрудничает с международными экономическими институтами. С 1992 г. Азербайджан является членом Международного Валютного Фонда и Мирового Банка. Вероятно, в ближайшем будущем положительно решится вопрос о членстве Азербайджана во Всемирной Торговой Организации. Все эти экономические институты выводят вопрос о взаимозависимости на новый уровень, ограничивая возможности взаимозависимого суверенитета.

Стратегия национального развития Азербайджана в данной сфере, по нашему мнению, должна быть направлена на тесное взаимодействие с международными экономическими институтами. В поддержку данному тезису можно привести следующие аргументы:

- Экономическое развитие в автономных системах уже не представляется возможным. Государства стремятся все более тесно взаимодействовать с международными институтами экономического характера. Во всех регионах мира увеличивается стремление к экономической интеграции, возникают интеграционные единицы.

- Азербайджан в силу обладания специфичной структурой экономики не может серьезно ограничить свое взаимодействие с внешней средой. Необходимость сотрудничества в процессе добычи транспортировки нефти, а также в вопросах развития прочих отраслей экономики делают данное взаимодействие необходимым условием экономического прогресса.

- В силу сложившейся геополитической обстановки в Каспийском регионе, экономические рычаги используются Азербайджаном для достижения политических целей.

Азербайджан последовательно использует экономические рычаги для решения Нагорно-Карабахского конфликта. Политика отказа от сотрудничества с государством агрессором, которое Азербайджан имеет возможность проводить в силу своих экономических возможностей, является одним из эффективных инструментов в вопросе положительного для нашего государства урегулирования данного вопроса.

Прежде всего, гарантом внутреннего суверенитета каждого государства является армия. Именно поэтому в Азербайджане большое внимание уделяется вопросу усиления Вооруженных сил. Ежегодно увеличивается средства, выделяемые из государственного бюджета, для её обеспечения. В 2006 году правительство Азербайджана выполнило обещание, данное в 2003 г. об уравнивании военного бюджета нашей страны с общим бюджетом Армении. Так в настоящее время благодаря 600 млн. долларов, (3) заложенным в бюджете на военные нужды, Азербайджан получил дополнительные возможности для оказания давления на Армению.

Вопрос защиты территориальной целостности постоянно находится в спектре внимания Президента Азербайджана И. Алиева. В своих выступлениях он неоднократно повторял, что вопрос территориальной целостности нашей страны не может быть предметом торга и Азербайджан готов использовать все имеющиеся возможности для освобождения оккупированных территорий.

Это очень важный сигнал для политической элиты и общественности Азербайджана и Армении, а также прочим заинтересованным силам в данном конфликте. Данная позиция, предполагающая готовность нашей страны использовать силу в случае исчерпания возможностей переговорного процесса, заставляет власти Армении лишний раз проанализировать достаточно пессимистические для неё перспективы развития ситуации, а сопредседателей Минской группы более настойчивыми в стремлении разрешить данный спор.

Избежание таких проблем для внутреннего суверенитета как этнический сепаратизм, религиозный экстремизм, агрессивный национализм и ксенофобия, которые сопровождают глобализацию, также являются проблемами, стоящими перед руководством республики в настоящее время.

Равномерное развитие регионов, внимательное отношение к проблемам национальных меньшинств, проживающих на территории государства, недопустимость дискриминации по этническому и религиозному признаку являются необходимыми условиями для предотвращения возникновения проблемы сепаратизма.

Отсутствие проблем на этнической почве, толерантность к другим религиям и культурам – это черты, которые характеризуют современный Азербайджан. Поэтому, проблема этнического сепаратизма, как следствие роста агрессивного национального самосознания национальных меньшинств, компактно проживающих на Севере и Юге страны в результате воздействия глобализации, не представляется актуальной в настоящее время.

Если глобализация и способна создать культурный дискомфорт в Азербайджане, то, по нашему мнению, он будет отражаться на настроениях всей нации, а не отдельных этнических меньшинств.

Иродианство – путь, выбранный Азербайджаном в качестве ответа на глобализацию, предполагает тесное соприкосновение с чужой, в данной случае, Западной культурой. Для общества с патриархальной культурой и восточной ментальностью такое соприкосновение может привести к пагубным последствиям. С одной стороны - это угроза утраты национальной идентичности. С другой - опасность роста антизападных настроений, радикализма, и, как следствие, ксенофобии, в консервативных кругах общества.

Постсоветское Азербайджанское общество все еще кажется монолитным и целостным, но это хрупкое равновесие легко может быть нарушено силами глобализации в течение нескольких лет, когда мечети радикально-религиозного толка и дискотеки для сексуальных меньшинств, станут соревноваться между собой, рекрутируя все больше молодых людей в свою социальную базу. Избежание такой картины является одной из задач, стоящих перед современной Азербайджанской политической элитой и интеллигенцией.

Воспитание молодежи в национальном духе, преподнесение истинно традиционных ценностей в правильном свете и укрепление т.н. «национального иммунитета» поможет нашему народу противостоять силам глобализации и сохранить себя в сложные времена.

Ясно, что находящийся на перепутье между Азией и Европой в географической и политической и культурной карте мира, Азербайджан вынужден проводить тонко сбалансированную политику во всех сферах.

Азербайджан, контролирующий столь важные артерии Восток-Запад и Север-Юг и имеющий богатые природные ресурсы, при рациональном использовании имеющегося у него капитала может превратиться в одного из ключевых игроков уже на всем Каспийском регионе. Профессор И. Гусейнова по данному поводу отмечает: «Азербайджан сегодня - это своего рода «локомотив», при существующих реалиях его геостратегического преимущества, способный вывести этот регион из тупика конфликтов»(4).

Важным показателем эффективности суверенитета каждого государства в эпоху глобализации является вопрос развития информационной инфраструктуры и обеспечения информационной безопасности. Не случайно, что этому вопросу в Азербайджане уделяется особое внимание. Так, 17 февраля 2003 г. Президентом была утверждена «Национальная стратегия развития информационных технологий Азербайджанской Республики».

Тенденция ограничения Вестфальского суверенитета как следствие глобализации, конечно, затронет и Азербайджан. Следует отметить, что подход политической элиты нашей страны в данном вопросе отличается конструктивностью. Азербайджан не делает из своего Вестфальского суверенитета того сакраментального фетиша, который присущ народам, недавно приобретшим независимость.

Как член Совета Европы Азербайджан принял на себя ряд обязательств в сфере защиты прав человека и развития демократии. Одновременно, Азербайджан обозначил желание вступления в Европейский Союз. Следует также отметить, что в вопросе приемлемости членства в ЕС, которая имеет явные наднациональные черты, в Азербайджане отсутствует тот жесткий спор, которые имеет место, например, в Турции.

Считаем, что участие нашей страны в Международных Конвенциях экологического характера, направленных, в том числе, на ограничение суверенитета, будет продолжаться. Это вытекает из стратегии национального развития в данной сфере, базисной основой которого можно считать принятый в 1998 г. «Национальный План Действий в Отношении Охраны Окружающей Среды».

19 февраля 2003 г. по инициативе Президента Азербайджана Г. Алиева была принята «Национальная программа о переходе к экологически устойчивому социально-экономическому развитию» (5). Это еще раз подтвердило стремление Азербайджана соответствовать прогрессивным изменениям, имеющим место в современном мире.

Азербайджан не может и не должен выпадать из общих тенденций, имеющих место в вопросе взаимоотношений между политическими институтами. Ограничение Вестфальского суверенитета нашего государства, как и прочих наций-государств, является следствием трансформирующейся под влиянием глобализации архитектуры мирового порядка. Важно понять, что ограничение Вестфальского суверенитета – это необходимый и неизбежный процесс. В столь сложные времена для политических институтов помощь Азербайджану в процессе сохранения устойчивости государственности окажет достаточная подготовленность к новым реалиям.

Четкая национальная стратегия развития с учетом всех тенденций международного развития должна стать надежным путеводителем Азербайджана. Избежание негативных тенденций, представляющих угрозу национально-государственному суверенитету, должно стать ключевым элементом стратегии национального развития Азербайджана. Важнейшим задачами в процессе укрепления суверенитета мы считаем следующие шаги:

- Дальнейшее развитие демократии и приобщение к прогрессивным ценностям современности может поставить нашу страну в один ряд с развитыми государствами мира. Негативный имидж, создаваемый в результате отчетов международных организаций, а также Государственного Департамента США в вопросах оценки уровня демократии и защиты прав человека в Азербайджане, препятствует достижению национально-государственных интересов нашей страны.

- Вывод экономики на качественно новый уровень. Избежание угрозы «Голландского синдрома», которая серьезным образом нависла над страной. Неверное управление большим количеством финансовых средств может привести к росту инфляции, увеличить и без того значительный уровень бедности в нашей стране.

- Укрепление среднего класса в азербайджанском обществе. В развитых государствах именно средний класс, не позволяющий соприкасаться бедным и богатым классам, является гарантом политической и экономической стабильности в государстве.

- Подготовка конкурентоспособных кадров в сфере управления отвечающих западным стандартам. Рекрутирование в политическую элиту на всех уровнях профессиональных менеджеров, которые

постепенно полностью возьмут на себя бремя управления государственным аппаратом.

Глобализация – диктует новые правила в мире. Азербайджан, будучи неотъемлемой частью этого мира, должен научиться жить по этим правилам. Но участие в данных процессах не может быть спонтанным и бессистемным. Политика республики в столь сложные времена должна базироваться на Общенациональную программу, выработанную согласно воле народа, которая поможет Азербайджану сохранить национальную независимость, укрепить государственность, в полной мере реализовать национально-государственный суверенитет.

Список использованной литературы

1. Мехтиев Р. Э. Азербайджан в эпоху глобализации: стратегия развития «зелот или иродианин //Бакинский Рабочий, 20 мая 2004, s.4.
2. United Nations Economic Commission for Asia and the Pacific. Managing Globalization in Selected Countries with Economies in Transition. New York: UN Publications: 2003, 50 p.
3. Azerbaijan's Military Budget to double in 2006. Army Times Publishing Company.<http://www.defensenews.com/story.php?F=1089440&C=mi-deast>
4. Гусейнова И.К. Интеграция в Европу и региональная безопасность /Материалы научной конференции, посвященной 80-летию президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева, Баку: 2003, 13 с.
5. Hüseynov S.Y. Qloballaşma və Azərbaycanla insan inkişafının perspektivləri // Qloballaşma və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı -2004, s.28.

Kənan MUSTAFAYEV

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyası-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı*

AZƏRBAYCANIN İNKİŞAFI MİLLİ STRATEGİYASINDA SUVERENLİK MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın inkişafı strategiyasında suverenlik məsələsi analiz edilir. Qloballaşma dövründə alternativ davranış modelləri təhlil edilir və Azərbaycan üçün ən optimal variantlar təklif edilir. Azərbaycan-

nın regionda tutduğu mövqe, iqtisadi göstəricilər və bu resursdan istifadə edərək ölkəmizin daxili suverenliyi üçün yaranmış problemlərin həlli yolları araşdırılır.

Azərbaycanda milli strategiyanın əsasını təşkil edən proqram sənədlərinin qəbulu məsələsinə diqqət ayrılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan yalnız dünyada gedən proseslərdə fəal iştirak etməklə milli maraqlarını təmin edə bilər.

Kanan MUSTAFAYEV
*post-graduate student of Institute
of Philosophy and Political-Law
Research, ANAS*

ISSUE OF SOVEREIGNTY IN NATIONAL STRATEGY OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN

Summary

The issue of sovereignty in national strategy of development of Azerbaijan is analyzed in the article. The alternative models of behavior are investigated and the best options for Azerbaijan are suggested. The position of Azerbaijan in the region, economic indexes and the ways of solving problems for domestic sovereignty are researched.

The attention is paid for adoption of programmatic documents which are basis for National Strategy of Development of Azerbaijan. It is mentioned that Azerbaijan needs to actively participate in the processes taking place in the world to provide its national interests.

Алмаз-Ханум МЕДЖИДОВА,
к.п.н., доцент, зав.кафедрой
«Профессионального образования»
Ташкентского государственного
авиационного института

ЭКОАНТРОПОКОСМИЗМ

Экологические проблемы современности все настойчивее привлекают внимание ученых, философов, политиков, медиков, юристов. Актуальность их предопределена и в педагогической практике. Это говорит как о важности самих проблем и комплексного характера их изучения, так и о необходимости совместных и четко координируемых усилий, направленных на экологическое образование молодежи. Взаимодействие природы и человека давно вышло за национальные и региональные рамки.

Анализ современного состояния проблемы экологии показывает, что характерными станут исследования процессов, охватывающих не только био-, но и ноосферу. В свою очередь, это требует пристального внимания к изучению ее фундамента – антропокосмизма и в основной школе, и во внешкольных учреждениях. Все это предопределяет его приоритетность как базы экологического образования в процессе творческой деятельности. Оно должно быть нацелено на выяснение сущностных характеристик экологических явлений, которые в итоге выступают как важные обобщения международных конвенций не только по охране окружающей природы, но и Космоса. Особое внимание к проблеме антропокосмизма в экологическом образовании подростков определяется возросшими требованиями нашего общества к экологическому воспитанию, охране окружающей среды и Космоса в условиях ноосферы.

Отличительная черта этого процесса состоит в том, что у руководителя кружка учреждения дополнительного образования часто отсутствуют алгоритмические предписания, последовательное выполнение которых гарантирует успешный результат. Не всегда научная литература дает ответ на интересующую нас проблемную экологическую ситуацию.

Методика организации работы кружков экологической направленности, содержание авторских программ мониторинга окружающей среды, наблюдения за состоянием водных объектов и атмосферного

воздуха представляют удачный симбиоз экологических знаний и разработанных на их основе практических действий подростков исследовательского характера. Критерии эффективности формирования экологической культуры, нравственности и антропокосмизма использованы нами при составлении учебных планов и программ, научно-методических разработок, а также на курсах повышения квалификации руководящих работников внешкольных учреждений. На наш взгляд, молодежь, активно общаясь с окружающей средой, наблюдая ее ответные реакции, на пороге взрослой жизни совершенно органично ощущает себя **уникальной, неповторимой и весьма значимой** частью космоса, Вселенной и так же естественно воспринимают связанную с этим ответственность.

Создание истории и теории экологического образования в процессе творческой деятельности молодежи в Узбекистане – очень сложная и объемная задача. Для ее решения предметом дальнейшего изучения могут стать: 1) философия эоантропокосмизма в образовании (статус, проблемы, перспективы); 2) методологические проблемы развития педагогического прогнозирования и науковедения в области антропокосмизма; 3) методология и методика педагогических и междисциплинарных исследований в сфере эоантропокосмизма; 4) проблемы дидактики и теории экологического воспитания в новых социально-экономических условиях; 5) теоретические и прикладные проблемы взаимодействия наук об эоантропокосмизме и социально-педагогической практики; 6) концептуально-критериальные основы оценки эффективности влияния международных экологических проектов и программы (в рамках программ «Чистый воздух», «Вода», «Арал», «АСПЕРА», «ГЛОУБ-ЭКОСАН» и др.) на образование молодежи; 7) история развития эоантропокосмизма и наук об экологии в Узбекистане; 8) экологический анализ и оценка инновационных процессов развития эоантропокосмизма в странах ближнего и дальнего зарубежья с использованием ресурсов Интернет, развития международного экологического движения «Экофорум»; 9) интегративные процессы формирования эоантропокосмизма на основе реализации международных экологических программ; 10) проблемы экологизации технических средств обучения и современные педагогические технологии; 11) вопросы эоантропокосмизма в трудовом и профессиональном обучении.

В соответствии с рекомендуемыми направлениями исследований целесообразно создать сеть научных институтов либо институтов по

повышению квалификации работников народного образования, имеющую подвижный характер и ориентируемую на формирование не только стабильных, но и временных творческих коллективов для изучения наиболее актуальных проблем развития экологического образования в Узбекистане. Кроме того, предлагаем предусмотреть создание при необходимости следующих отделов: философии экологического образования и теоретической педагогики; истории развития экологического образования и экологии, экологизации технических средств обучения (который объединит усилия ученых разных дисциплин для координации деятельности по экологизации и созданию современных экологически чистых технологий, применяемых в педагогической практике); сравнительной педагогики и международных исследований в экологическом образовании.

Расширение сети внешкольных учреждений будет способствовать созданию новой, отвечающей современным требованиям, законодательной и нормативно-правовой базы организационно-управленческих механизмов функционирования системы экологического образования.

Развитие у подростка как субъекта деятельности творческой активности, формирование экологической нравственности, мышления антропокосмизма - важнейшая цель любой образовательной системы мира, и мы ее (цель) рассматриваем в диссертации в качестве системообразующего фактора.

Характерной чертой современной экологии является исследование процессов, охватывающих всю биосферу, что требует особенно пристального внимания к изучению ее основ как в обычной школе, так и во внешкольных учреждениях, воскресных школах и т.п. Это предопределяет приоритетность педагогического процесса по экологическому образованию, одновременно налагая серьезную ответственность на его подвижников. В своей основе экологическое образование должно быть нацелено на выяснение сущностных характеристик экологических явлений, которые в итоге выступают как важные обобщения международных конвенций по охране окружающей среды. Особое внимание к проблеме экологического образования подростков определяется возросшими требованиями нашего времени к экологическому воспитанию, охране природы.

Однако анализ литературных источников и результатов исследований свидетельствует о том, что до сих пор еще не стал предметом специального изучения такой важный вопрос, как

творческая деятельность подростков в процессе экологического образования, формирование интереса к экологии, несмотря на то, что в настоящее время глобальность экологических процессов становится распространенным явлением.

Теория экологического образования отводит ведущую роль в формировании человеческой личности социальной среде, исходя из обоснования материалистического понимания сущности человека, которая не есть абстракт, характерный для отдельного индивида, а в своей деятельности выступает как совокупность всех общественных отношений. Мы полагаем, что личность нельзя рассматривать изолированно от социальных и экологических условий того общества, в котором она существует, ибо в ее свойствах отражаются свойства социальной среды. При этом под социальной средой мы подразумеваем не только общество в целом, но и классы, профессиональные, возрастные и прочие социальные группы, в состав которых входит данная личность, где экологическое образование выступает не только как важный фактор гуманизации личности, но и способствует развитию антропокосмизма.

Список использованной литературы

1. Каримов Ислам. Узбекистан: свой путь обновления и прогресса. 1992. // Каримов И.. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Ташкент: Узбекистон. 1996. Т.1. - С.76.
2. Каримов Ислам. Правовая гарантия нашего великого будущего. 7 декабря 1993 г. // Каримов И.. Наша цель: свободная и процветающая Родина. Ташкент: Узбекистан. 1996. Т.2. - С.91-109.
3. Каримов Ислам. Высококвалифицированные специалисты – стимул прогресса. Речь на открытии Академии Государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан 3 октября 1995 г. // Ислам Каримов. По пути созидания. – Ташкент, Узбекистон. 1996. – Т.4. - С. 39 – 56.
4. Каримов Ислам. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса 1997г. // Каримов И.. По пути безопасности и стабильного развития. Ташкент: Узбекистон. Т.6. - С.101.
5. Каримов Ислам. Выступление на заключительном заседании 155-й сессии исполнительного совета ЮНЕСКО. 6 ноября 1998г. //

Каримов И.. Свое будущее мы строим своими руками. Ташкент: Узбекистон.1999г. Т.7. - С.200.

6.Каримов Ислам. За процветание Родины – каждый из нас в ответе.16 февраля 2001г.Ташкент: Узбекистан. 2001г. Т.9. - С.206 – 242.

7.Каримов Ислам. Наша главная цель – воспитать подрастающее поколение физически и духовно совершенным. 9 января 2004г. // Каримов И.. Мир и безопасность страны зависят от единства и воли народа. Ташкент: Узбекистон. 2004г. Т.12.- С. 100–102, 192 - 221.

8.Меджидова А.С. Экоантропокосмизм: антропокосмизм как основа экологического образования и воспитания в процессе творческой деятельности подростков. – Уч.издание. Монография. – Т.: Фан. 2006. – 220 с.

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mayis ƏLİYEV

*Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-
Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun mülki
hüquq və mülki proses şöbəsinin müdiri,
hüquq elmləri doktoru*

SOSIAL XİDMƏT ÜZRƏ MÜNASİBƏTLƏRİ TƏNZİMLƏYƏN HÜQUQİ MƏNBƏLƏR*

Hüququn mənbələri həm ümumi hüquq nəzəriyyəsinin, həm də istənilən sahəvi hüquq elminin fundamental tədqiqatlarının predmetini təşkil edir. Ona görə də sosial təminat hüquq elminin aktual problemləri içərisində hüquq mənbələrin anlayışının və xüsusiyyətlərinin göstərilməsi mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə hüquq sahələrinin ümumi sistemində hüquq sahəsinin yerinin və rolunun müəyyən edilməsi hüququn mənbələrinin araşdırılması səviyyəsindən aydınlaşdırılmasından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüququn mənbələri anlayışının maddi obyektindən daha çox onun hüquqi aspektinin tədqiqi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Prof. A.M.Qasımov hüququn mənbəyini cəmiyyətin maddə həyat şəraiti ilə əlaqələndirir (2, s.35).

Hesab edirik ki, hüququn sahəsinin mənbələrinin anlayışı verilən ümumhüquq nəzəriyyəsində göstərilən müddəaların heç də həmişə rəhbər tutulması metodoloji cəhətdən düzgün hesab oluna bilməz. Bu fikirlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, nəzəriyyəçi alimlər təhlil olunan kateqoriyanı xarakterizə edərkən yalnız «hüququn mənbəyi» terminindən istifadə etmir. Bəzən onun yerinə «normativ akt», «hüququn forması» «hüququn xarici forması» terminləri işlədilir (13, s.11). Bu zaman «hüququn mənbəyi» başlıca olaraq formal mənada hüququn mənbəyi başa düşülür. Hüquq ədəbiyyatında alimlər faktiki olaraq bu məsələdə hüququn mənbəyi anlayışının hüquqi aspektinin dövlətin normayaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı olması fikrini yürüdürlər. Buna görə də, göstərilən fikir ayrılığı ilə əlaqədar Z.S. Belyayeva haqlı olaraq qeyd edir ki, bunun məsələnin mahiyyətinə deyil, yalnız terminlərə aidiyyəti vardır (6, s.18).

* Məqalə hüquq elmləri doktoru, prof. A.M.Qasımov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Ümumiyyətlə, hüquqi termin və anlayışlarda ziddiyyətlərin olması arzuolunmazdır və hər bir halda bu məsələdə vahid fikrə gəlmək lazımdır. Prof. Z.A.Əsgərov hüququn mənbəyinə qısa və yığcam anlayış verərək onu hüquq normalarının təsbiti üsulları, ifadə formaları kimi göstərir.

Başqa sözlə desək, hüququn mənbələri dövlətin normayaradıcılıq fəaliyyəti prosesində formalaşır. Bununla əlaqədar V.İ. Smirnova ilə razılaşıırıq ki, formalaşmış ənənəyə görə hüququn mənbələri səlahiyyətli dövlət orqanlarının normayaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsidir (6, s.11). Ona görə də hüququn mənbəyi anlayışının normativ hüquqi akt kimi göstərilməsi tamamilə qanuna uyğundur və təbii ki, bu anlayışlar eyni mənada işlədilməlidir.

Sosial xidmət hüquq institutu kimi sosial təminat hüququnun tərkibinə daxil olduğu üçün bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən hüquqi mənbələr həm də sosial təminat hüququnun mənbəyi kimi çıxış edir.

Sosial təminat hüququnun mənbələri anlayışının verilməsi üçün ilk növbədə onun predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin dairəsinin dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi olduqca mühümdür. Digər tərəfdən, hüququn mənbələri həmişə səlahiyyətli dövlət orqanlarının ümumməcburi davranış qaydalarının normalarının yaradılmasına yönələn hüquq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir. Gənc tədqiqatçı R.H.Sadıqov sosial təminat hüququnun mənbələrinə dövlətin vətəndaşlara sosial təminat sistemi üzrə pensiyaların, müavinətlərin, sosial xidmətlərin və digər təminat növlərinin təqdim edilməsi ilə bağlı olan ictimai münasibətlərin tənzim olunmasına yönəldilmiş iradəsinin ifadə formaları və üsulları kimi ümumi anlayış verir (3, s.177).

Sosial təminat hüququnun və ayrılıqda sosial xidmətin mənbələri kimi müvafiq maliyyə vasitələri hesabına vətəndaşların maddi təminatı ilə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn, dövlətin iradəsini ifadə edən səlahiyyətli orqanların hüquqyaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan normativ aktları hesab etmək lazımdır.

Hüquq nəzəriyyəsində normativ aktları onları qəbul edən orqanlardan, həm də onların hüquqi qüvvəsindən asılı olaraq növlərə bölmək qəbul olunmuşdur (14, s.455). Normativ aktların belə təsnifat meyarının sosial xidmət institutunun mənbələrinə bütünlüklə şamil etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq, sosial xidmət institutunun mənbələrini aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

a) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası b) Azərbaycan Respublikasının qanunları; c) AR Prezidentinin normativ aktları ç) AR

Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları; d) Azərbaycan Respublikasının mərkəzi dövlət idarəçilik orqanlarının, normativ aktları. Onların arasında Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin aktları mühüm əhəmiyyət kəsb edir; e) yerli özünüidarəetmə orqanlarının normativ aktları ə) müəssisə, idarə və təşkilatların daxilində qəbul edilən normativ aktları (kollektiv müqavilələr, işəgötürənin əmrləri).

Sosial təminat hüququnun mənbələrinin iyerarxiya sistemində respublika, regional, sahəvi, sahələrarası və ərazi səviyyəsində işçilərin nümayəndələri və işəgötürənlər arasında onların səlahiyyətləri çərçivəsində bağlanan sosial tərəfdaşlıq sazişləri xüsusi yer tutur.

Məzmununa və məqsədli təyinatına görə sosial xidmət institutunun mənbələrini, birincisi, vətəndaşlara sosial xidmətin ümumi məsələlərini, ikincisi, sosial xidmətin ayrı-ayrı növlərini, üçüncüsü, ayrı-ayrı kateqoriya vətəndaşlara sosial xidməti tənzimləyən normativ aktlara bölmək olar.

Azərbaycan Respublikasının bütün hüquq sistemi üçün baza rolunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası oynayır. Z.A. Əsgərov göstərir ki, Konstitusiya əsas münasibətləri tənzimləyir və orada bütün digər münasibətlərin əsasları və bu və ya digər dərəcədə əks olunmuşdur (1, s.21). AR Konstitusiyasında təsbit edilən normalar bütün hüquq sahələrinin, o cümlədən sosial təminat hüququnun (sosial xidmət də daxil olmaqla) əsas mənbəyi kimi çıxış edir.

Hüquq ədəbiyyatında artıq konstitusiya hüquq normalarının malik olduqları və onları hüququn digər qüvvədə olan mənbələrindən fərqləndirən xüsusi hüquqi xarakterik xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr irəli sürülmüşdür. Belə ki, İ.Y.Farber və V.A.Rcevski onların üç xarakterik normativlik, təsisədiçi və proqram xarakteri, ali hüquqi qüvvəyə malik olma xüsusiyyətini göstərmişdir (15, s.36). V.A.Partsik konstitusiya hüquq normalarının yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərinə daha üçünü – dayanıqlıq, alilik, bütün ictimai münasibətlərə ideya-siyasi təsir kimi xüsusiyyətləri əlavə etmişdir (12, s.114). A.A.Şinkaryov göstərilən əlamətlərlə yanaşı, konstitusiyanın və onun ayrı-ayrı normalarının qəbul edilməsinin və dəyişdirilməsinin xüsusi qaydası kimi əlaməti də fərqləndirir (16, s.116). Z.A. Əsgərov isə konstitusiya hüquq normalarının definitiv və prinsip müəyyən edilməsi xüsusiyyətini göstərmişdir (1, s.30).

V.S. Osnovin də konstitusion normaların özünəməxsus əlamətləri kimi özünəməxsus tənzim etmə predmetinin olması; ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olmasını; sabilliyi; dövlət tərəfindən mühafizənin yüksək səviyyəyə malik olması göstərilir (11, s.16).

Qeyd edilən əlamətlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, bir çox hallarda onlar oxşardılar. Əslində, Konstitusiya normalarının ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olması həmin normaların dövlət tərəfindən daha yüksək səviyyədə qorunmasını nəzərdə tutur. Konstitusiya normalarının sabilliyi və sabitliyi anlayışları demək olar ki, eynimənalıdır. Bu normaların belə əlaməti özünəməxsus tənzim etmə predmeti kimi bütün ictimai münasibətlərə ideya-siyasi təsiri nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, V.S. Osnovin tamamilə düzgün olaraq konstitusiya normalarının xarakterik əlaməti kimi normativliyi göstərir. Ona görə ki, bu əlamət təkcə Konstitusiya normaları üçün deyil, həm də digər hüquq mənbələri üçün xarakterikdir. Bununla belə həmin əlamətlər sırasından onun təsisədi və proqram xarakter daşımaq əlamətini göstərməmək məqsədəmüvafiq hesab edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanunu məlum olduğu kimi, hər hansı on il müddətinə qəbul edilmir. Burada təkcə artıq hüquqi dövlət quruculuğunda əldə olunmuş nailiyyətlər təsbit olunmur, həm də ictimai münasibətlərin, mövcud qanunvericiliyin sonrakı inkişaf perspektivləri göstərilir. Bunu tamamilə sosial təminat o cümlədən xidmət sahəsindəki qanunvericiliyə şamil etmək olar.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, Konstitusiya normaları digər (qeyri-konstitusiya) normalarla müqayisədə aşağıdakı özünəməxsus əlamətlərə malikdir: 1) bütün ictimai münasibətlərə ideya-siyasi təsir etməsi; 2) uzunmüddətli, sabit olması; 3) ali hüquqi qüvvəyə malik olması; 4) qəbul olunmasının və dəyişdirilməsinin xüsusi qaydada həyata keçirilməsi; 5) təsisədi və proqram xarakteri; 6) normaların spesifikliyi (norma prinsiplərin, norma məqsədlərin, birbaşa və dolay qüvvəyə malik normaların, statut normaların və onlara müvafiq olaraq norma təminatların mövcud olması).

Sosial xidmət institutunun aid olan konstitusiya normalarının (12, 16, 38, 41, 73, 78 və sair maddələrin) təhlili göstərir ki, onlar ictimai münasibətlərin iştirakçılarının hüquqi vəziyyətini (statusunu) müəyyən etməklə və müstəsna olaraq birbaşa tətbiq olunur. Göstərilən normaların belə xarakteri mövcud qanunvericilik aktlarına məcburi şəkildə müraciəti nəzərdə tutmur. N.V.Vitruk haqlı olaraq qeyd edir ki, şəxsin əsas hüquqlarını, azadlıqlarını, vəzifələrini və qanuni maraqlarını nəzərdə tutan konstitusiya normaları mövcud sahəvi qanunvericilikdə konkretləşdirilib – konkretləşdirilməməsindən asılı olmayaraq, birbaşa tətbiq olunur (8, s.14). Ancaq onların əksər hissəsinin daha effektiv şəkildə praktiki həyata keçirilməsi üçün mövcud qanunvericilikdə konkretləşdirilməsi tələb olunur. Göstərmək lazımdır ki, sosial xidmət sferasında status hüquqları barəsində AR Konstitusiyasının birbaşa tətbiqi o demək

deyil ki, həmin hüquqlar mövcud qanunvericilikdən kənar olaraq reallaşdırılır. E.Q.Azarova göstərir ki, sosial təminat sferasında konstitusion hüquqların mövcud qanunvericilik olmadan birbaşa həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Onun fikrincə, konkret sosial təminat hüquqlarından istifadə edərək, vətəndaş həmçinin bu sferada konstitusion hüquqlarını həyata keçirir. Bununla belə, subyektiv konstitusion hüquq bununla bitir, lakin qismən realizə olunur (4, s.18). E.İ.Azarovanın bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Hesab edirik ki, Konstitusiyanın birbaşa tətbiqi digər hüquqlarla yanaşı, sosial təminat hüququnun müdafiəsində məhkəmə hakimiyyətinə əməli köməklik göstərir və bu məsələdə məhkəmə hakimiyyətinin rolu çox yüksəkdir.

Beləliklə, göstərmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının birbaşa tətbiq olunması imkanı mütərəqqi xarakter daşısa da birbaşa tətbiq edilən müddəalar mövcud qanunvericilikdə daha da konkretləşdirilməli və aydınlaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan konstitusiyasının əsas müddəalarını inkişaf etdirən və konkretləşdirən qanunları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstələndikdə, əlil olduqda, ailə başçısını itirdikdə, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə hər kəsin maddi təminat hüququnu təsbit edən 1995-cü il AR Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin inkişafı ilə, vətəndaşların pensiya təminatına dair (məsələn, «Əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu), onların müxtəlif növ müavinətlərlə təminatına dair (məsələn, «Sosial müavinətləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının 07 fevral 2006-cı il tarixli Qanunu) və sosial xidmətə dair («Ahıllara sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu) qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir.

Sosial təminat hüququnun konstitusion mənbələrinin yuxarıda geniş şərh edilməsini AR Konstitusiyasının respublikamızın Əsas Qanunu olması fikrinə tamamilə müvafiq hesab edirik, çünki hüquq təkcə mövcud deyil, həm də tənzim olunan ictimai münasibətlərdə özünü göstərir. Hüquq ədəbiyyatında qanunların dinamikasının zəruri hallarda konstitusiyadan əvvəlki və konstitusiyadan sonrakı inkişaf dövrləri göstərilir və bu dövlətlərdən kənarda nəzərdən keçirilən hüququn mənbələrinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinin çətin olması qeyd olunur. Konstitusiya ən mühüm hüquq normalarının dinamik sistemi olmaqla dövlətin bütöv hüquq yaradıcılıq fəaliyyətinə stimullaşdırıcı təsir göstərir (9, s.11).

Hüquq mənbələrinin formalaşmasına bilavasitə təsiri Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət sahəsində vahid dövlət siyasətinin aparılmasının təmin edilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunları, AR Prezidentinin normativ aktları əsasında və onların icrası üçün AR Nazirlər Kabinetinin normativ aktlar qəbul etmək səlahiyyətlərini təsbit edən AR Konstitusiyasının 114 və 115-ci maddələrinin məzmunu göstərir. AR Konstitusiyasının göstərilən bütün müddəaları respublikamızda hüququn bütün sahələri üçün, o cümlədən sosial təminat hüququ üçün hüququn mənbələrinin yaradılmasında əsas rolunu oynayır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bilavasitə sosial təminat hüququna, onun mənbələrinin formalaşması üçün bir sıra müddəalar təsbit edilmişdir. Belə ki, burada sosial təminat hüququnun əsas prinsipləri öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 38-ci maddəsində sosial təminatın ümumiliyi prinsipi, 16-cı maddəsində sosial təminatın insanın layiqli həyat şəraitini təmin edəcək səviyyədə təqdim edilməsi prinsipi, 17, 38 və 41-ci maddələrində sosial təminat növlərinin hərtərəfliyi və müxtəlifliyi prinsipi təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunan vətəndaşların sosial xidmət sahəsində hüquqlarının həyata keçirilməsi qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra siyasi (12; 24; 26; 27; 60; 71-ci maddələr), iqtisadi (15-ci, 29-cu maddələr) və hüquqi (12, 24; 25; 27-ci maddələr) təminatların həyata keçirilməsi ilə təmin olunur.

Vətəndaşların sosial xidmət sahəsində əsas hüquq mənbələrin (AR qanunlarının) sistemi respublikamızın ali dövlət hakimiyyəti orqanının – AR Milli Məclisinin hüquq yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. AR Milli Məclisinin respublikamızın ali nümayəndələri və qanunvericilik orqanı kimi spesifikliyi həmçinin onun tərəfindən qəbul edilən aktların xüsusiyyətlərini şərtləndirir onun qəbul etdiyi qanunlar bütün xalqın iradəsini ifadə edir və bütün digər dövlət orqanlarının aktlarına münasibətdə yüksək hüquqi qüvvəyə malik olur.

Göstərmək lazımdır ki, vətəndaşların sosial xidmətlə bağlı qəbul edilmiş qanunlar Azərbaycan Respublikası əhalisinə göstərilən sosial xidmətin başlıca müddəalarını tənzimləyir, lakin onlara müəyyən düzəlişlərin edilməsi zərurəti vardır. Belə ki, 2001-ci il 22 iyun tarixli «Ahıllara sosial xidmət haqqında» qanun sosial xidmət təqdim edilməli olan subyektlərin tam siyahısını, sosial xidmətin növlərini özündə əks etdirmir. Qanunda «reabilitasiya xidmətləri», «müvəqqəti sığınacaq» kimi anlayışlar müəyyən edilmir, vətəndaşların sosial xidmətə olan hüquqlarının məzmununu açıqlamır. Eyni zamanda digər kateqoriya şəxslərə (əlillərə, uşaqlara) sosial xidmətin göstərilməsi ilə bağlı məsələlər müxtəlif aktlarla

tənzimlənir. Bu baxımdan sosial xidmətlə bağlı qanunvericilik aktlar sistemsizliyi ilə xarakterizə olunur və onların sistemləşdirilməsinə ciddi zərurət vardır.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanun əlillərin reabilitasiyası üzrə dövlət xidmətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Ancaq belə xidmət üçün qanunvericilik bazası isə yalnız 1997-ci ildən sonra formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasında tibbi-sosial ekspertizası üzrə dövlət xidmətinin və əlillərin reabilitasiyası üzrə dövlət xidmətinin təşkili və fəaliyyətinə dair bir sıra normativ hüquqi aktlar və metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır.

Hazırkı dövrdə respublikamızda zonalar üzrə tibbi-sosial ekspertiza üzrə dövlət xidməti yaradılmışdır ki, onlar əsasən vətəndaşların əlillik qrupunu müəyyən etmək funksiyasını həyata keçirilər. Hesab edirik ki, bu xidmətə həm də əlillər üçün lazımi reabilitasiya tədbirlərini hazırlamaq və həyata keçirmək funksiyası həvalə edilməlidir.

Ancaq zonalar üzrə yaradılmış yaradılmış tibbi-sosial ekspert komissiyası əlillərin tibbi, peşə-əmək və sosial reabilitasiyası baxımından «Rusiya Federasiyasında əlillərin sosial müdafiəsi haqqında» Federal qanunda təsbit edilmiş vəzifələrə hələ tam həcmdə cavab vermir. Hazırkı dövrə qədər bütün müəssisə, idarə və təşkilatların fəaliyyətini birləşdirən vahid reabilitasiya sistemi mövcud deyil, yaşlılar və uşaqlar üçün kifayət qədər reabilitasiya təşkilatları yoxdur, onların hüquqi statusu müəyyən edilməmiş, ev şəraitində reabilitasiya üçün imkanlar məhdudlaşdırılıb, kadrların hazırlıq və yenidən hazırlıq sistemi formalaşmamışdır. Bundan başqa, reabilitasiyanın təşkili və aparılmasına və ayrı-ayrı reabilitasiya mərhələlərinin azad inkişafına sistemli yanaşma mövcud deyildir.

Tibbi, peşə-əmək və sosial reabilitasiyanın təşkilində çoxlu həll olunmuş məsələlər qalmaqdadır. Belə ki, hələ də reabilitasiyanın peşə-əmək, tibbi və sosial aspektləri nəzəri və praktiki istiqamətlərin xüsusi olaraq işlənib hazırlanmamışdır.

Əsasən də tibbi reabilitasiyanın inkişaf strategiyası, o cümlədən onun fəaliyyət sferası, mahiyyəti, məzmunu və bu parametrlərin ilə müalicədən fərqləri dəqiq şəkildə müəyyən olunmamışdır. Hesab edirik ki, hazırda reabilitasiyanın tibbi aspektlərinin həllinə yönələn reabilitasiya müəssisələrinin hüquqi statusu haqqında məsələnin operativ olaraq həll edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı. Eyni zamanda respublikamızda əlillərin təhsili və peşə hazırlığı sistemi köklü surətdə yenidən qurulmalı,

ümumi təhsil sistemində inkişafdan geri qalan uşaqların təhsili üçün lazımi şərait yaradılmalıdır.

Beləliklə, əlillərin onların spesifik tələblərinə cavab verən maksimum dərəcədə layiqli olan peşə təhsili almaları üçün şəraitin yaradılması məsələsi hazırkı dövrdə ümumdövlət problemi kimi çıxış edir: bir çox onilliklər ərzində peşə təhsilinə integrasiyalı yanaşma prinsipi lazımi dəstək qazanmamışdır. Bu ona gətirib çıxartmışdır ki, əlillərin əksəriyyətinin adi peşə təhsili müəssisələrinə daxil olması mümkün olmamış, onların hazırlıq keçə biləcəyi peşələrin dairəsi qeyri məhdud olmuşdur.

Əlillərin cəmiyyətə integrasiyası prosesində vacib məsələlərdən biri onlar üçün layiqli həyat və fəaliyyət mühitinin yaradılmasından ibarətdir. Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, memarlıq və şəhərsalma elmi və təcrübəsi davamlı olaraq əlillərin spesifik tələblərini nəzərə almamış və əlillərin məişət, sosial və istehsal infrastrukturuna münasibliyini təmin etməmişdir (5, s.154).

M.O.Buyanova isə hazırkı dövrdə əlillərin reabilitasiyası haqqında xüsusi bir qanunun qəbul edilməsini zəruri hesab edir. O, həmin qanunun layihəsinin hazırlanmasına olan tələbi ilk növbədə əlillərlə bağlı problemlərin geniş miqyaslı olması, ictimai sağlamlığın ən mühüm sosial-gigiyenik və sosial-iqtisadi göstəricilərin pisləşməsi ilə əlaqələndirir (7, s.115).

Beynəlxalq və milli nəzəriyyə və təcrübədə əlillik və əlillər probleminin həllinə prinsipial yanaşmalar arasında ziddiyyətin olması ilə əlaqələndirilir.

Hazırkı dövrə qədər əlillərə münasibətdə dövlət siyasəti əlillərin cəmiyyətə integrasiyası prinsiplərinə deyil, onların istisnalığı nəzəriyyəsinə əsaslanmışdır. Bu zaman nəzərdə tutulurdu ki, əlil cəmiyyət üzvü kimi müstəqil həyat fəaliyyətinə malik ola bilməz və nəticə etibarı ilə onun sosial vəziyyətinin optimal səviyyəsi xüsusi olaraq sosial baxımdan yaradılmış ictimai mühitdir. Buna görə də əlillərin sosial müdafiəsi mexanizmi onlara pensiya təminatı və müavinətlər formasında maliyyə köməkliyi göstərilməsi prinsipinə əsaslanmışdır və bilavasitə əlilin özünə yönəlmişdir. Əlil problemi fərdi və cəmiyyətin pozulmuş əlaqələri aspektində nəzərdən keçirilməmişdir.

Belə vəziyyət ona gətirib çıxarıb ki, respublikamızda əlillə ictimai mühitin qarşılıqlı təsir vasitələrinin bərpasına yönələn vahid dövlət sistemi, tibbi-sosial reabilitasiya sistemi formalaşmamışdır. Göstərilən sistem çərçivəsində insanın məişət, peşə və sosial fəaliyyət imkanlarının bərpası təmin edilməlidir. Bunun üçün isə əlillər üçün normal sosial-mühitinin yaradılması məqsədmüvafiq olardı.

Hüquq ədəbiyyatında əlillərin reabilitasiya probleminin həlli məqsədilə reabilitasiya prosesinə əlillərin cəmiyyətə integrasiyasının daimiliyini, azadlığını və fasiləsizliyini təmin edən resursbərpaedici və resurs qoruyucu texnologiya kimi kompleks yanaşma və vahid baxışın olması tələbi göstərilir (7, s.117).

Hesab edirik ki, əlillərin reabilitasiyası ilə bağlı qanunvericilik çərçivəsində aşağıdakı məsələlər bunları tənzimlənməlidir: əlillərin reabilitasiyasının mahiyyətinin və məzmununun nəzəri cəhətdən əsaslandırılması; reabilitasiyanın əlillərin obyektiv tələbatlarını əks etdirən elmi-metodoloji və informasiya təminatı; əlillərin cəmiyyətə yenidən integrasiyası ilə bağlı məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması üçün çoxprofilli kompleks tibbi-sosial reabilitasiya sisteminin yaradılması; problemin həlli üçün kadr hazırlığı.

Əlillərin reabilitasiyası ilə bağlı qanunvericiliyin məqsədi əlillərin ictimai, peşə və məişət imkanlarının onların maraqlarına və potensial imkanlarına uyğun olaraq bərpasına və kompensasiyasına imkan verən şərtlərin təmin olunması üçün ictimai sağlamlığın mühafizəsinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasında əlillərin reabilitasiyası sisteminin yaradılması nədən ibarət olmalıdır.

Əlillərin reabilitasiyası sahəsində AR qanunvericiliyin vəzifələri isə aşağıdakıları özündə birləşdirməlidir: əlillərin reabilitasiya sisteminin yaradılması və inkişafı üçün hüquqi təminatların hazırlanması; əlillərin reabilitasiya sahəsində fiziki-hüquqi şəxslərin hüquqlarının vəzifələrinin, səlahiyyətlərinin və məsuliyyətlərinin müəyyən edilməsi üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi; AR vətəndaşlarının tibbi, peşə-əmək və sosial reabilitasiyaya olan hüquqlarının təmin olunması və müdafiəsi; əlillərin reabilitasiyası sahəsində dövlət hakimiyyət orqanları və müxtəlif səviyyəli təşkilatla arasında səlahiyyətlərin dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında əlillərin reabilitasiyasının keyfiyyət və effektivliyinin obyektiv qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən vahid dövlət reabilitasiya standartları yaradılmalıdır.

Göstərmək lazımdır ki, Analoci problemlər həmçinin sosial xidmətin digər subyektlərinin –sosial riskin təsiri altına düşən uşaqların, daimi yaşayış yeri olmayan şəxslərin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, tənha ahıl şəxslərin sosial xidmətlə bağlı qanunvericilik bazasında da meydana çıxır.

Fikrimizcə, sosial xidmət münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar ilk növbədə gərək respublikamızın bütün əhalisinə ünvanlanan qanun qəbul olunmalı, sonra isə sosial xidmətə xüsusi tələbatları olan kate-

qoriyalara aid olan uşaqlara, əlillərə, ahıllara münasibətdə «Sosial xidmət haqqında» vahid qanun qəbul edilməlidir.

Qəbul edilməsi təklif edilən həmin qanunda ahılların, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, daimi yaşayış yeri olmayan digər şəxslərin sosial müdafiəsi ilə yanaşı onlara sosial xidmət və sosial reabilitasiya tədbirlərinin göstərilməsi məsələsi tənzimlənə bilər.

Sosial xidmət hüququnun əhəmiyyətinə və hüquqi qüvvəsinə görə növbəti mənbəyi AR Prezidentinin normativ xarakterli fərmanlarıdır. Bu aktlar mövcud qanunvericiliyə dəyişiklik və əlavələr etmək, onu konkretləşdirmək vəzifəsi daşıyır.

AR Prezidentinin mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər edən normativ xarakterli fərmanlarının hüquqi təbiəti ədəbiyyatda qəti müəyyən edilməmişdir. Gənc tədqiqatçı R.H. Sadıqov sosial təminat hüququ mənbələrinin hüquqi qüvvəsinə görə təsnifatını qanunlar və qanun qüvvəli aktlara bölməklə aparılmış və düzgün olaraq qanun qüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarını, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarını və s. aid etmişdir. Lakin, o, normativ hüquqi aktlar sistemində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını «qanun səviyyəsində olan aktlar» kimi xarakterizə etmişdir (3, s.179). Hesab edirik ki, müəllifin bu fikri bir qədər mübahisə doğurur. Fikrimizcə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində təsbit edilmiş «qanun qüvvəli aktlar» ifadəsi həmin növ aktların mahiyyətini tam ifadə edir. Bu baxımdan onun Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını «qanun səviyyəsində olan aktlar» kimi xarakterizə etməsi məqsədsəməvəfiq deyil.

AR Prezidentinin sosial xidmət sahəsində normativ fərmanlarının spesifikliyi (qanunlarla müqayisədə) ondan ibarətdir ki, sosial xidmətin bu və ya digər konkret məsələlərinin operativ həll etmək lazım olduqda onlar, bir qayda olaraq, köməkli xarakter münasibətləri tənzimləyirlər. Göstərilən mənbələr bu mənbələr dövlətin iradə ifadəsi kimi çıxış edirlər. Nəhayət, Konstitusiyasının əsas qərantı kimi AR Prezidentinin fərmanları AR vətəndaşlarının sosial xidmətə olan əsas hüquqları üçün təminatlar müəyyən edilməsinin təsirli forması kimi siyasi və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, AR Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli fərmanı ilə «Əlil olmuş və digər kateqoriyalardan olan bir qrup vətəndaşa dövlət yardımının artırılması haqqında» fərmanı təsdiq edilmişdir.

Sosial xidmət üzrə münasibətlərin hüquqi tənzimində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı kimi Azərbaycan Respub-

likası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar böyük rol oynayır. Həmin normativ aktlar AR qanunları və AR Prezidentinin fərmanları əsasında qəbul olunur. (AR Konstitusiyasının 115-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 119-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsində daxil edilmişdir. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətlərinə sosial təminat sahəsində vahid siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi daxil edilmişdir. Hazırkı dövrdə bu məsələ prinsipal siyasi-hüquqi əhəmiyyət kəsb etməklə özünün nəzəri və praktiki həllini tələb edir.

Sosial xidmət üzrə ictimai münasibətləri hüquqi tənzimlənməsinin ümumi prinsipal məsələlərinin həlli ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktları həmçinin «cari» nəzarət funksiyası həyata keçirir. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarların həll etdiyi məsələlərin müxtəlifliyinə və ümumi keyfiyyətinə görə bu aktlar sosial xidmətin mənbələri sistemində aparıcı yer tutur. Onlar praktiki olaraq sosial xidmətin həm maddi, həm də bu sahədəki prosedur münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin bütün məsələlərinə toxunurlar. Belə ki, sosial xidmət üzrə həll olunan məsələlərin məzmunundan asılı olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin bütün qərarlarını 3 qrupa bölmək olar: a) qanunla müəyyən olunmuş sosial xidmət normalarını dəqiqləşdirən qərarlar, məsələn Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 11 noyabr 2002-ci il tarixli 178 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Stasionar sosial xidmət müəssisələrində yaşayan ahılların, ahıl əlillərin pensiyalarının verilməsi qaydası»; b) sosial xidmət növlərini və onun təqsdim edilmə qaydalarını nəzərdə tutan qərarlar; c) artıq mövcud olan normaların digər kateqoriya şəxslərə təsir dairəsini genişləndirən qərarlar. Fikrimizcə, bu qərarlar sosial xidmətin mənbələrinin əsas mahiyyətini və məzmununu ifadə edir. Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi göstərilən 3 qrup qərarlara daha birini də sosial xidmət orqanlarının işinin təşkilinə aid qərarları da aid etmək olar. (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 19 sentyabr 1994-cü il tarixli 339 № qərarı ilə təsdiq edilmiş Uşaq evlərinin nümunəvi Əsasnaməsi).

Sosial xidmət institutunun mənbələri içərisində AR Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin aktları xüsusi yer tutur. AR Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin mərkəzi dövlət idarəçilik orqanı olmaqla əmək və sosial təminat sahəsində vahid dövlət siyasətinin həyata

keçirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin ona həvalə olunmuş vəzifəyə uyğun olaraq - sosial xidmət məsələləri üzrə qərarlar, təminatlar və izahatlar qəbul edir, eyni zamanda sosial xidmətin gələcək inkişafına və təkmilləşdirməsinə dair təkliflər hazırlayır. Onun qəbul etdiyi təminatlar, qaydalar və izahatlar qanunların, AR Prezidentinin fərmanlarının və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının ayrı-ayrı müddəalarını konkretləşdirir.

AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin göstərilən aktları, bir qayda olaraq mövcud qanunvericiliyə hər hansı dəyişiklik etmir və həmin aktlar daha yüksək normativ hüquqi aktların tətbiqi üçün icra mexanizmi müəyyən edir.

AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sosial təminat məsələlərinə dair aktları özündə funksional hüquq mənbələrini ifadə edir, çünki indi respublikamızda üzərinə sosial təminat üzrə dövlət idarəetmə funksiyalarının qoyulduğu başqa dövlət orqanı yoxdur.

AR Prezidentinin 11 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş «AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi haqqında» Əsasnaməyə (16.12.2005-ci il redaksiyasında) uyğun olaraq AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi icra hakimiyyəti orqanlarının və AR subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanlarının əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində fəaliyyətini əlaqələndirən orqandır. AR Əmək Nazirliyinin əsas vəzifəsi sosial inkişafın kompleks problemlərinin həlli, pensiya təminatının və sosial xidmətin təşkili, ailələrin, uşaqların, yaşlıların və əlillərin sosial müdafiəsinin təmin olunması üzrə dövlət sosial siyasətinin əsas istiqamətlərinin və prioritetlərinin həyata keçirilməsi təkliflərin işlənilib hazırlanılmasıdır (1-ci maddə).

AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi sosial xidmət müəssisələrinin yaradılmasını və inkişafını, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və metodoloji təminatının həyata keçirilməsini təşkil edir, digər icra hakimiyyəti orqanlarının iştirakı ilə əhaliyə sosial xidmət standartlarını işləyib hazırlayır.

Son illər bu orqan tərəfindən metodiki tövsiyələr kimi normativ aktların qəbulu mütəmadi hal almışdır (10). Bununla belə həmin sənədlərin hüquqi təbiəti hələ də hüquq elmində öyrənilməmiş qalır. Həmin tövsiyələr, bir qayda olaraq, dövlətin məcbureddici qüvvəsi ilə təmin olunmur, buna görə də onların ümumiyyətlə hüququn mənbələrinə aid edilməsi məsələsi hələ də sual işarəsi altındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq sosial təminat hüququnun mənbələri sistemində sosial tərəfdaşlıq sazişləri kimi növlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnən ciddi dəyişikliklər

müşahidə olunur. Sosial tərəfdaşlıq haqqında qanunvericiliyin sürətli inkişafı işçilərin sosial müdafiəsi (sosial təminat da daxil olmaqla) məsələlərinin tənzimlənməsinə işəgötürənlərin, işçilərin (müvafiq həmkarlar ittifaqlarına münasibətdə) aktiv cəlb edilməsində dövlətin maraqlı olduğunu göstərir. Bununla belə, mənbələrin bu növü müasir dövrdə sosial xidmət institutu üçün xarakterik deyildir. M.O.Buyanov haqlı olaraq göstərir ki, sosial xidmət məsələlərinin sazişlərdə (bütün səviyyəli sazişlərdə) nəzərdən keçirilməsi sosial təminatın mənbələri sistemində öz layiqli yerini tutmalıdır (7, s.180).

Sosial xidmət haqqında qanunvericiliyin təhlili belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu gün çoxşaxəli və pərakəndə olduğu üçün onun praktikada tətbiqi olduqca çətinidir. Hesab edirik ki, hazırda sosial xidmət sahəsində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi ilə bağlı vahid aktın qəbul olunması zərurəti yaranmışdır. Həmin qanuna sosial xidmətin bütün formaları və növləri, ona hüquqi olan şəxslərin dairəsi, onların təqdim olunma şərtləri, onları həyata keçirən orqanlar, vətəndaşın hər bir konkret xidmət növünə olan hüquqlarının məzmunu, vətəndaşların sosial xidmətə olan hüquqlarının təminatları, sosial xidmət subyektlərinin öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyəti və s. məsələlər əks olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əsgərov. Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006.
2. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Ümumi hissə: Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2005.
3. Sosial təminat hüququ mənbələrinin anlayışı və təsnifatı // Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. Elmi əsərlər. 2006, № 2(4), s.173-181.
4. Азарова Е.Б. Конституционные права личности в сфере социального обеспечения // Советского государство и право, 1980, № 9, с.18.
5. Антильева И.В. Социальное защита инвалидов в Российской Федерации: Правовые регулирование: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Владос-пресс, 2002.
6. Беляева З.С. источники колхозного права. М., 1972.
7. Буянова М.О. Социальное обслуживание граждан России в условиях рыночной экономики (теоретико-правовой аспект) М.: Проспект, 2002.

8. Витрук Н.В. Теоретические проблемы конституционного положения личности /«Конституция СССР: проблемы государственного и советского строительства». М., 1980, с.14.

9. Меликова М.Ф. Конституция Азербайджанской Республики и права человека // Вестник Бакинского Университета. Серия социально-политические науки, 1995, № 1, с.11.

10. Методические рекомендации по организации деятельности социально-оздоровительных центров граждан пожилого возраста и инвалидов. Утв. Пост. Минтруда РФ от 27 июля 1999г, № 29/ Бюллетень Минтруда РФ, 1999, № 11, ст.15.

11. Основин В.С. Особенности конституционных норм // Советское государство и права, 1979, № 4, с.16.

12. Партцик В.А. Конституция СССР 1977 г. – часть действующего советского права / Конституция СССР и дальнейшее развитие государственного и теории права. М.: Наука, 1979.

13. Смирнова М.О. Источники права социального обеспечения. Автореф. дисс.. канд. юрид. наук. М., 1983.

14. Теория государства и права: Курс лекций. / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М.: Юристъ, 2005.

15. Фарбер И.Е., Ржевский В.А. Вопросы теории советского конституционного права. Саратов: Издательство Саратовского Университета, 1967.

16. Шинкарев А.А. Конституция СССР в системе законодательных актов // Советское государство и право, 1981, № 3, с.116.

Майис АЛИЕВ

доктор юридических наук

ИСТОЧНИКИ ПРАВА РЕГУЛИРУЮЩИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ ПО СОЦИАЛЬНОМУ ОБСЛУЖИВАНИЮ

Резюме

В этой статье исследованы источники права регулирующих правоотношений по социальному обслуживанию. В статье анализированы материальное и формальное понятие источников права, дано определение источникам социального обеспечения в аспекте источников права социального обеспечения, анализированы ее

отдельные источники (Конституция, международно-правовые акты, законы, подзаконные акты). Автор обосновывая бессистемность актов составляющих источников права на социальное обслуживание выдвинул предложение о принятии в этой сфере единого законодательного акта – закона «О социальной обслуживании».

Mayis ALIEV
the doctor of jurisprudence

SOURCES OF THE RIGHT REGULATING LEGAL RELATIONS ON SOCIAL SERVICE

Summary

In this article sources of the right regulating legal relations on social service are investigated. In article have been analyzed the material and formal concept of sources of the right, is given definition to sources of social security in aspect of sources of the right of social security, have been analyzed its separate sources (the Constitution, international legal certificates, laws, by law acts). The author proving unsystematic character of certificates of making sources of the right on social service has brought the offer on acceptance in this sphere of the uniform act – the law «On social service».

Nazim ƏLİYEV

*Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və
Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
«Cinayət hüququ və cinayət prosesi» şöbəsinin
böyük elmi işçisi, hüquq elmləri namizədi*

CINAYƏT MƏSULİYYƏTİNİN DIFFERENSİASIYASININ ƏHATƏ DAİRƏSİ HAQQINDA*

Son dövrlərdə cinayət hüququna dair elmi ədəbiyyatlarda differensiasiya terminindən kifayət qədər çox istifadə olunur. Belə ki, bu terminə təkcə cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası prosesi ilə deyil, digər məsələlərlə də əlaqədar müraciət olunur. Ona görə də cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının əhatə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi mühüm problemlərdən sayılır. Hesab edirik ki, cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası prosesi differensiasiya vasitələrinin tətbiqi çərçivəsi ilə məhdudlaşır.

A.İ.Maqomedov cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının əhatə dairəsinə tövsifedici və imtiyazlı cinayət tərkiblərini aid edərək göstərmişdir ki, cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası bilavasitə cinayətlərin təsnifatında, cinayət tərkiblərinin ayrı-ayrı əlamətlərinin, cəzanın sisteminin, cinayət-hüquqi normaların qurulmasında, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etməni nəzərdə tutan əsasların və şərtlərin müəyyən edilməsində, həmçinin yetkinlik yaşına çatmışlar ilə bu yaşa çatmayanların, qadınların, o cümlədən hamilə qadınların, psixi pozuntuları olan şəxslərin məsuliyyətinin differensiasiyasında və sairədə ifadə olunur (10, s.96-97).

A.V.Vasilyevski cinayət məsuliyyətinin və cəzasının differensiasiyasına cinayətlərin və cəzaların təsnifatını, cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə, habelə cəza təyin etmə proseslərinə təsir edən halları aid etmişdir (1, s.66). M.S.Poroyko cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına cinayətlərin təsnifatını, cinayət məsuliyyətindən azad etməni, habelə amnistiya və əfvl etməni, məhkumluğu, tibbi xarakterli məcburi tədbirləri aid etmişdir (15, s.62-63). L.L.Kruqlikov cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının əhatə dairəsinə cinayət məsuliyyətindən azad etmə institutunu, cinayət tərkiblərinin tövsifedici əlamətlərinin köməyi ilə sanksiyaların müxtəlif ağırlıq dərəcələrinə bölünməsinə, cəzanın şərti tətbiq edilməsini, cəzadan

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

vaxtından əvvəl azad etməni və qanunvericiliyin penallaşdırma sferasını aid etmişdir (7, s.58-59).

A.A.Ter-Akopova görə cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası prosesi aşağıdakılarda öz təzahürünü tapır: 1) əməlin az əhəmiyyətli olmasına görə cinayət sayılmaması və bu əsasla görə cinayət məsuliyyətinin istisna olunması; 2) cinayət qanununda nəzərdə tutulduğundan daha yüngül cəza təyin etmə (17, s.72). T.Q.Ponyatovskaya isə bu prosesə retrospektiv (neqativ) və perspektiv (pozitiv) məsuliyyəti aid etmişdir (14, s.27). İ.Y.Kozaçenko cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasını məsuliyyətin həcmnin artırılması və ya azaldılması, habelə kriminallaşdırma və dekriminallaşdırma ilə əlaqələndirmişdir (4, s.33-34). Fikrimizcə, qanunverici məsuliyyətin əsaslarını differensiyalaşdırarkən mahiyyət etibarı ilə kriminallaşdırma və dekriminallaşdırma prosesini həyata keçirir, məsuliyyətin əsaslarını bloklar üzrə qruplaşdırır. Lakin bu proses əslində cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası deyil, cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi prosesidir.

Q.L.Kriqer «cinayət məsuliyyətinin əsaslarının differensiasiyası» və «cinayət məsuliyyətinin hədlərinin differensiasiyası» anlayışlarını bir-birindən fərqli mənada işlətmişdir (6, s.144). P.V.Korobova görə qanunda cinayətlərin qruplaşdırılması cinayət tərkiblərinin, məsuliyyətin əsaslarının differensiasiyasını ifadə edir (5, s.16). T.A.Lesniyevski-Kostareva göstərmişdir ki, qanunverici yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətini differensiyalaşdırmış, residivliyi və cinayətlərin çoxluğunu nəzərə almışdır. Lakin o, qanunverici tərəfindən müxtəlif növ cinayətlərə görə fərqli məsuliyyətin müəyyən edilməsi prosesinin məsuliyyətin differensiasiyası prosesinə aid edilməsi mülahizəsi ilə razılaşmamış və hesab etmişdir ki, qeyd edilən birinci proses zamanı qanunvericinin artıq müəyyən etmiş olduğu məsuliyyətin differensiasiyası deyil, cinayət məsuliyyətinin əsaslarının differensiasiyası prosesi baş verir (9, s.75).

L.L.Kruqlikov cinayət tərkiblərinin tövsifedici hallarını, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin CM-də nəzərdə tutulmuş bütün növlərini, cəzadan azad etmə institutunu cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına aid etmişdir (8, s.10). Bəzi tədqiqatçılar cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına tibbi və tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri də aid edirlər. İlk baxışdan belə mövqe qəbul edilə bilinən kimi görünür. Çünki əslində yuxarıda qeyd olunan bütün hallarda differensiasiya hadisəsi mövcuddur. Lakin prosesin mükəmməl təhlili başqa nəticəyə gəlməyə əsas verir və hesab edirik ki, tibbi xarakterli məcburi tədbirləri (CM-nin

15-ci fəslə) cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının təzahürləri siyahısına daxil etmək olmaz.

Cinayət hüququ nəzəriyyəsi nöqteyi nəzərdən tibbi xarakterli məcburi tədbirlər cinayət məsuliyyəti deyil, onun alternativini sayılır. Praktiki nöqteyi nəzərdən bu tədbirlər bir qayda olaraq anlaqsız şəxslərə tətbiq edilir. CM-nin 19 və 21-ci maddələrinə əsasən isə anlaqsız şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmirlər. Deməli, bu halda cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasından da söhbət gedə bilməz. Anlaqlı vəziyyətdə cinayət törətmiş, lakin cinayətdən sonra cəzanın təyin edilməsini və ya onun icrasını istisna edən psixi xəstəliyə düçar olmuş şəxslərə (CM-nin 93.1.2-ci maddəsi) tətbiq edilən tibbi xarakterli məcburi tədbirlər sanki məsuliyyət tədbirlərini əvəz edir və şəxs sağaldıqda məcburi müalicədə olma müddəti hesaba alınır (CM-nin 99-cu maddəsi). Beləliklə, burada tibbi xarakterli tədbirlər cinayət məsuliyyətinin alternativini kimi çıxış edir və məsuliyyətin differensiasiyası sayılır.

Cinayət törətmiş və anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan, habelə alkoqolizmdən və ya narkomaniyadan müalicəyə ehtiyacı olan şəxslər barəsində də (CM-nin 93.1.3. və 93.1.4-cü maddələri) oxşar situasiya mövcud olur. Belə ki, həmin şəxslər barəsində tibbi xarakterli tədbirlər müvafiq cəza ilə paralel təyin edilir. Beləliklə, burada cinayət məsuliyyəti cəzada reallaşır, tibbi xarakterli tədbirlər onu əvəz etmir, dəyişdirmir, yəni məsuliyyəti differensiyalaşdırmır. Fikrimizcə, tibbi xarakterli məcburi tədbirləri cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına deyil, cinayətin törədilməsinə görə tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbirlərin differensiasiyasına aid etmək olar.

Burada bir məqama diqqəti cəlb etmək istəyirik. CM-nin 93.1.1. və 93.1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan şəxslərə cinayət cəzası deyil, tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilir. Bəs CM-nin 93.1.3 və 93.1.4-cü maddələrində nəzərdə tutulan şəxslərə, yəni cinayət törətmiş və anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan, habelə alkoqolizmdən və ya narkomaniyadan müalicəyə ehtiyacı olan şəxslərə cinayət cəzası təyin edilirmi, yoxsa onlara yalnız tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilir? Fikrimizcə, qüvvədə olan CM-də bu məsələnin tənzimlənməsi sahəsində müəyyən boşluq mövcuddur. Belə ki, CM-nin 21.2. və 21.3-cü maddələrinə əsasən anlaqsız vəziyyətdə ictimai təhlükəli əməl törətmiş şəxslər, habelə anlaqlı vəziyyətdə cinayət törətmiş, lakin məhkəmə tərəfindən hökm çıxarılanədək psixi xəstəliyə tutulmuş və onun nəticəsində öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəlililiyini dərk etmək və ya həmin əməli idarə etmək imkanından

məhrum olmuş şəxs barəsində məhkəmə tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.

CM-nin 22-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, cinayət törətmiş və anlaqlılığını istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan şəxslər (CM-nin 93.1.3-cü maddəsi) cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Çünki bu şəxslər ümumən anlaqlı sayılırlar. Cinayət törətmiş, alkoqolizmdən və ya narkomaniyadan müalicəyə ehtiyacı olan şəxslər də (CM-nin 93.1.4-cü maddəsi) anlaqlı sayıldıqlarından, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidirlər. Deməli, CM-nin 93.1.3. və 93.1.4-cü maddələrində göstərilən şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edildiklərindən, onlar barəsində cinayət cəzası təyin edilməlidir. CM-nin 93.2-ci maddəsinə əsasən bu şəxslərin psixi pozuntusu özlərinə və ya başqa şəxslərə zərər yetirilməsi təhlükəsi yaratdıqda, onlara tibbi xarakterli məcburi tədbirlər təyin edilir. Belə olan halda həmin şəxslərə cinayət cəzası ilə yanaşı eyni zamanda tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi mümkündürmü? Qeyd etdiyimiz kimi qüvvədə olan cinayət qanununda bu məsələ açıq qalmışdır.

Digər tərəfdən, CM-nin 96-cı maddəsi məhkəmə tərəfindən təyin edilə bilən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin növlərindən birinə – məcburi ambulatoriya müşahidəsi altında olma və psixiatr tərəfindən müalicə edilməyə həsr olunmuşdur. Bu maddənin məzmunundan aydın olur ki, qanunverici qeyd edilən tibbi xarakterli məcburi tədbir növünün tətbiqi üçün iki şərt irəli sürmüşdür: 1) şəxsin stasionar psixiatriya müəssisələrində yerləşdirilməsinə zərurətin olmaması; 2) CM-nin 93.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsasların mövcud olması. Fikrimizcə, bu maddənin mətnində də müəyyən dəqiqləşdirmənin aparılmasına ehtiyac vardır.

Burada diqqəti cəlb edən məqamlardan birini də qeyd etmək istəyirik. Anlaqlılığını istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan şəxslərin müalicəsi həkim psixiatr tərəfindən aparıldığı halda, alkoqolizmdən və narkomaniyadan əziyyət çəkən şəxslərin müalicəsi isə həkim narkoloq tərəfindən aparılır. Lakin qanunverici CM-nin 95.0.1. və 96-cı maddələrində «psixiatr müalicəsi» ifadəsi ilə kifayətlənmişdir. Ona görə də biz 95.0.1-ci maddədə «psixiatr» sözünün çıxarılmasını, əvəzində «müvafiq həkim» sözlərinin işlədilməsini təklif edirik. CM-nin 96-cı maddəsinin isə aşağıdakı məzmununda yeni redaksiyada verilməsini təklif edirik:

«Maddə 96. Məcburi ambulatoriya müşahidəsi altında olma və müvafiq həkim tərəfindən müalicə edilmə.

Cinayət törətmiş və anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan, yaxud alkoqolizmdən və ya narkomaniyadan müalicəyə ehtiyacı olan şəxslərin stasionar müalicə müəssisələrində yerləşdirilməsinə zərurət olmadıqda və bu Məcəllənin 93.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan əsaslar mövcud olduqda barələrində cinayət cəzası ilə yanaşı, eyni zamanda məcburi ambulatoriya müşahidəsi və müvafiq həkim tərəfindən müalicə edilməsi təyin edilir».

Yetkinlik yaşına çatmayanlara təyin edilən cəzanın növlərində və hədlərində müəyyən olunmuş məhdudiyyətlər (CM-nin 85-ci maddəsi), onların cinayət-hüquqi mühafizəsinin gücləndirilməsi halları (məsələn, cinayətdən zərər çəkmiş olduqları hallar – CM-nin 144-1.2.3, 144-2.2.3, 145.2.3, 149.2.3, 149.3.3, 150.2.3, 150.3.3-cü maddələri və s.) cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına aiddir. Yaşlı şəxslərlə müqayisədə onlar üçün cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə, cinayət məsuliyyətindən və cəza çəkməkdən azad etmə və məhkumluğun ödənilməsi müddətlərinin qısaldılması da (CM-nin 90 - 92-ci maddələri) cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının təzahürlərindən hesab olunmalıdır.

Tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər isə cinayət məsuliyyəti çərçivəsində tətbiq edilmədiyindən və cinayət-hüquqi repressiyası xarakterinə malik olmadığından cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasına aid edilə bilməz. Burada bir məqama diqqəti cəlb etmək istəyirik. CM-nin 87-ci maddəsi «tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin məzmunu» adlanır və bu normada yetkinlik yaşına çatmayanlara tətbiq edilə biləcək tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin hər birinin müəyyən dərəcədə izahı verilir və təyini şərtləri göstərilir. CM-nin 88-ci maddəsi isə «tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri tətbiq etmə» adlanır və bu normada tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin növləri və onların tətbiqinin ümumi şərtləri göstərilir. Fikrimizcə, qanunverici burada maddələrin ardıcılıq üzrə sıralanmasında səhvə yol vermişdir. Belə ki, qanunda əvvəlcə hadisənin anlayışı, sonra növ müxtəlifliyi, daha sonra isə hər bir konkret növün izahı verilməlidir. CM-nin 87 və 88-ci maddələrinin müqayisəli təhlili ilə isə burada əksinə prosesinin şahidi oluruq. Odur ki, biz qanunvericlik texnikasına uyğun olaraq CM-nin 87 və 88-ci maddələrinin yerlərinin bir biri ilə dəyişdirilməsini, yəni 88-ci maddənin 87-ci maddə, 87-ci maddənin isə 88-ci maddə kimi adlandırılmasını təklif edirik.

A.S.Molodsov göstərmişdir ki, cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası mövcud olan bütün vasitələrdən: cəza, sair cinayət-hüquqi tədbirlər, o cümlədən digər məsuliyyət növlərindən istifadə

etməni nəzərdə tutur (12, s.51, 55). Fikrimizcə, şərti məhkum etmə və cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması cəzanın icrası ilə bağlı differensiasiya və fərdiləşdirmə prinsipinin təzahürüdür. Cəzadan azad etmə institutunu (CM-nin 12-ci fəslə) də cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının vasitələrinə aid etmək lazım deyildir. Lakin hüquq ədəbiyyatında cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin (CM-nin 76 və 90-cı maddələri) məsuliyyətin differensiasiyası ilə əlaqələndirilməsinə tez-tez rast gəlinir. Hesab edirik ki, cinayət hüququnun bu institutu cinayət məsuliyyətinin fərdiləşdirilməsinin vasitəsidir. Yəni bu zaman cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxs barəsində artıq seçilmiş olan cəza növü fərdiləşdirilir.

Cəza təyin edilərkən müddətinin və həcmnin azaldılmasını və ya artırılmasını nəzərdə tutan normalar (CM-nin 60, 65-ci maddələri) məsuliyyətin differensiasiyasına deyil, fərdiləşdirilməsinə aiddir. Cinayət hüququ üzrə ədəbiyyatlarda əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halların daha müfəssəl tənzimlənməsi yolu ilə də cinayət məsuliyyətinin differensiyalaşdırılması fikirlərinə rast gəlinir. Hesab edirik ki, bu hallar cinayət məsuliyyətini differensiyalaşdırmır, əksinə, cinayət məsuliyyətini istisna edir. Əgər cinayət əməli və deməli məsuliyyət yoxdursa, onun differensiasiyası haqqında da söhbət etmək olmaz.

Cinayət məsuliyyətinin xüsusi cinayət tərkiblərinin fərqləndirilməsi yolu ilə differensiyalaşdırılması vacib əhəmiyyətli məsələlərdən sayılır. Xüsusi normalara cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının mühüm vasitələrindən sayılan tövsifedici və imtiyazlı cinayət tərkibləri də aid edilir. Xüsusi norma (tövsifedici və imtiyazlı cinayət tərkibi) olmadıqda, əməl ümumi norma ilə (əsas cinayət tərkibi ilə) tövsif edilir və cəzalandırılır. Tövsifedici və imtiyazlı cinayət tərkibləri əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə mühüm dəyişikliyi ifadə etdiyindən, müvafiq yeni növ və ya həddə olan cəzaların da müəyyən edilməsini şərtləndirir. T.V.Klenova göstərmişdir: «Ümumi (sadə) cinayət tərkibinin məzmunu onun ictimai təhlükəliliyinin artmasını nəzərdə tutan ağırlaşdırıcı halların və ya ictimai təhlükəliliyinin azalmasını nəzərdə tutan yüngülləşdirici halların müəyyən edilməsi ilə tamamlanır. Eyni cinayətin müxtəlif növləri üstündə məsuliyyət nəzərdə tutan normanın belə variasiyaları cinayət məsuliyyətini differensiyalaşdırır» (3, s.42).

Tövsifedici və imtiyazlı əlamətlərin cinayət məsuliyyətinin differensiasiyasının vasitəsi olmaları mübahisəsiz olsa da, cinayət qanununun sair xüsusi normaları barədə bununla bağlı birmənalı mövqe yoxdur. Məsələn, müəlliflərdən A.V.Naumov, T.V.Klenova hesab edirlər ki, ümumi cinayət-hüquqi normalardan xüsusi normaların ayrılması

cinayət-hüquqi göstərişlərin, eyni zamanda cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası sayılır (13, s.24; 2, s.25). T.A.Lesniyevski-Kostareva hesab etmişdir ki, cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, müəyyən olunmuş məsuliyyətin differensiasiyası və cinayət hüququ çərçivəsindən kənarda qalan məsələlərin differensial tənzimlənməsi proseslərini bir-birinə qarışdırmaq olmaz (9, s.75). Müəllifin bu mövqeyini düzgün hesab edirik.

Cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası həmçinin qanunda cəza və cinayət-hüquqi xarakterli sair tədbirlər sisteminin mükəmməl işlənilib hazırlanmasında və onların tətbiqi əsaslarının dəqiq müəyyən edilməsində öz ifadəsini tapmalıdır.

Yekunda onu da qeyd etməyi vacib sayırıq ki, cinayət məsuliyyəti cinayət tərkiblərinin formulə edilməsi ilə müəyyən olunur, cinayət məsuliyyətinin differensiasiyası isə bundan sonra, lakin hüquqtətbiqetmə orqanının məsuliyyətin və cəzanın fərdiləşdirilməsi üzrə fəaliyyətindən əvvəl gələn mərhələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Васильевский А.В. Условия дифференциации уголовной ответственности и наказания в Общей части уголовного законодательства //Актуальные проблемы правоведение. Ярославль, 1997.
2. Кленова Т.В. Квалификация преступлений при конкретизации законодательства //Реализация уголовной ответственности: материально-правовые и процессуальные аспекты. Куйбышев, 1992.
3. Кленова Т.В. Общие и специальные запреты в уголовно-правовом регулировании //Уголовная политика и совершенствование законодательства. Кемерово, 1992.
4. Козаченко И.Я. Уголовная политика и основание уголовной ответственности //Уголовная политика и совершенствование законодательства. Кемерово, 1992.
5. Коробов П.В. Понятие дифференциации уголовной ответственности //Дифференциация формы и содержания в уголовном судопроизводстве. Ярославль, 1995.
6. Кригер Г.Л. Дифференциация оснований и пределов уголовной ответственности.
7. Кругликов Л.Л. Вопросы дифференциации ответственности в уголовном законодательстве //Реализация принципа справедливости в

правоприменительной деятельности органов уголовной юстиции. Ярославль, 1992.

8. Кругликов Л.Л. Квалифицированные составы: особенности регламентации, влияние на режим законности //Вопросы обеспечения социалистической законности в уголовном судопроизводстве. Тверь, 1991.

9. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. М., 2000.

10. Магомедов А.А. О понятии дифференциации и индивидуализации уголовной ответственности //Уголовная политика и реформа уголовного законодательства. М., 1997.

11. Мельникова Ю.Б. Дифференциация ответственности и индивидуализация наказания. Красноярск, 1989.

12. Молодцов А.С. Уголовная ответственность: понятие, дифференциация //Реализация уголовной ответственности: материально-правовые и процессуальные аспекты. Куйбышев, 1992.

13. Наумов А.В. Форма уголовного закона и его социальная обусловленность //Проблемы совершенствования уголовного закона. М., 1984.

14. Понятовская Т.Г. К вопросу о концептуальных истоках дифференциации уголовной ответственности в истории российской доктрины уголовного права //Дифференциация формы и содержания в уголовном судопроизводстве. Ярославль, 1995.

15. Поройко М.С. К вопросу о понятии уголовной ответственности и средствах ее дифференциации //Юридическая техника и вопросы дифференциации ответственности в уголовном праве и процессе. Ярославль, 1998.

16. Сенякин И.Н. Специальные нормы советского права. Саратов, 1987.

17. Тер-Акопов А.А. Основания дифференциации ответственности за деяния, предусмотренные уголовным законом //Сов.государство и право. 1991. № 10.

Назим АЛИЕВ

*Старший научный сотрудник отдела
уголовного права и уголовного процесса
Института Философии и Политико-
Правовых исследований НАНА, кандидат
юридических наук*

О СФЕРЕ ПРЕДЕЛА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

В настоящей статье рассматриваются вопросы определения сфер пределов или границ дифференциации уголовной ответственности. Этот вопрос является одной из основных проблем уголовного права. Автор обобщает и анализирует мнения, касающиеся этой проблемы и отмечает что, квалифицированные и привилегированные составы преступлений, а также ответственность несовершеннолетних, безусловно входят в сферу дифференциации уголовной ответственности. Принудительные меры медицинского и воспитательного характера, институт освобождения от наказания и обстоятельства, исключаящие преступность деяния, не являются дифференциацией уголовной ответственности. Процесс дифференциации уголовной ответственности ограничен рамками применения средств дифференциации. Автор предлагает новую редакцию ст. 96 УК Азербайджанской Республики.

Nazim ALIYEV

*Great scientific worker of the department of
Criminal law and Criminal action of the investigation
institution of Philology and Political-Law of Azerbaijan
National Academy, candidate of science of law*

ABOUT THE SCOPE OF THE DIFFERENTIATION OF THE CRIMINAL DEPRIVATION

Summary

The determination object of the scope or frontier of the differentiation of the criminal deprivation the solution of criminal law is considered as important problem. The author had analysed the different views of separate investigator scientists about the differentiation of the criminal deprivation extend and had considered that, the processes of the differentiation of criminal deprivation didn't not limited with the frame of employment of the differentiation methods.

According to the author the criminal deprivation is determined by the formulation of the criminal content and the differentiation of the criminal

deprivation is the stage which comes after this. In other words, differentiation of the criminal deprivation is the stage which comes before the deprivation of law employment organ and in accordance with the activity of the differentiation of punishment. The author also proposes a motion about the perfection of legislation and introduces a new edition of the article 96 of the Criminal Code.

Əli Heydər RZAYEV

Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar

İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ: ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ. DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ VƏ DÖVLƏT QULLUĞU*

İdarəetmə rusca управление, latınca administratio, ingiliscə management kimi ifadə olunur.

Xarici sözlər lüğətində administrasiya – (lat. administratio – idarəetmə, rəhbərlik) 1) dövlət orqanlarının idarəçilik fəaliyyəti; idarəetmə sahəsində təşkilatı fəaliyyəti; 2) dövlətin icra hakimiyyət orqanları; hökumət aparatı; 3) hər hansı idarə, müəssisənin vəzifəli şəxsləri, rəhbər heyəti; 4) sərəncam verən (1, s.17) mənasında göstərilir.

Sovet dövründə administrasiya anlayışını burjuaziya cəmiyyətinə xas termin hesab edilərək ona ögey münasibət bəslənilmiş, leksikona daxil edilməmişdir. Məlumdur ki, avtoritar cəmiyyətdə administrasiya deformasiyaya uğrayaraq inzibati komanda sistemi ilə əvəz edilir. Yaxın keçmişdə bunu inzibati-amirlik, komanda-bürokratik, partiya-polis, bürokratik-mütləq sistem kimi dövlət və ictimai təşkilatlarda partiya rəhbərliyində özünü göstərirdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövründə V.Lenin **idarəetməni** ön plana keçərək deyirdi. Biz, bolşeviklər partiyası, Rusiyanı **inandırmışıq**. Biz Rusiyanı yoxsullar üçün varlıların, zəhmətkeşlər üçün istismarçıların əlindən almışıq. İndi biz Rusiyanı **idarə etməliyik** (2, s.172-173).

Sovetlər dövründə dövlət idarəetmə anlayışına «dövlət orqanlarının icra və sərəncam fəaliyyətində öz ifadəsini tapan dövlət vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinə, istiqamətlənmiş dövlət fəaliyyət forması» (3, s.188) «qanunlar və digər qanunvericilik aktları əsasında dövlət aparatının həyata keçirdiyi **təşkilati fəaliyyət**, icra və sərəncam fəaliyyəti» (4, s.127) kimi baxılırdı.

Ədəbiyyatda və ictimai fikirdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş sosial (cəmiyyətin) idarəetmə anlayışına V.Afanasevin verdiyi tərif «sosializmə xas olan obyektiv qanunauyğunluqları və prosesləri dərk etmək və istifadə etməklə bütöv ictimai sistemə və ya onun ayrı-ayrı sahələrinə (istehsalata, sosial və məənəvi həyata, iqtisadi sahəyə) insanların şüurlu, məqsədyönlü təsiri kimi xarakterizə edilir» (5, s.62). V.Afanasevə görə idarəetmə ən əvvəl **təşkilati** fəaliyyətdir. Onun mahiyyəti idarədən və

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

idarə olunan sistemin – idarəetmə subyekti və obyektin formalaşmasıdır. İdarəetmə anlayışı idarə olunan obyektə məqsədyönlü təsirdir. Qoyulmuş məqsədə sistemin hərəkətini şüurlu, məqsədyönlü istiqamətləndirilməsidir (6, s.109-110). Subyektlə obyektin qarşılıqlı təsir sistemi kimi idarəetmə modeli bütün idarəetmə növlərinə xasdır.

Q.Atamançuk idarəetmə anlayışına «xüsusi yaradılmış struktur (dövlət, ictimai birlik, partiya, firmalar, kooperativlər, müəssisələr, assosiasiyalar, ittifaqlar və s.) vasitəsilə həyata keçirilən xüsusi ictimai, kollektiv və qrupun həyat fəaliyyətinə insanların məqsədyönlü təşkilatı və tənzimləyici təsir istiqaməti (şüurlu, əvvəldən düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş)» kimi baxır (7, s.50).

Ədəbiyyatda **idarəetmə** anlayışı kibernetikanın fundamental müddəaları əsasında aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. **İdarəetmə** təbiətin (bioloji, texniki, sosial) bütövlüyünü təmin edən təşkilatı sistemin funksiyasıdır;

2. **İdarəetmə** bu və ya başqa sistemin tərkib elementlərinin qarşılıqlı təsir maraqlarına xidmət edir;

3. **İdarəetmə** bütöv sistemin daxili keyfiyyətidir. Əsas elementləri – subyekt (idarəetmə elementi) və obyekt (idarə olunan element), özünütəşkil (özünüidarədə) əsasında daimi qarşılıqlı təsirdir;

4. **İdarəetmə** sistemin təşkil elementləri yalnız qarşılıqlı təsiri tələb edir. Müxtəlif **ierarxik** səviyyədə çoxlu qarşılıqlı təsir həm **daxili sistemli**, həmçinin sistemlər arasındakı idarəetmə xarakterli funksiyaları həyata keçirməyi tələb edən bütöv sistemin mövcudluğudur;

5. **İdarəetmə** öz mahiyyətinə görə obyektə subyektin təsirlə yaranır. Onun məzmunu sistemi nizamlamaq, onun mövcudluğu və inkişafının qanunauyğunluğu ilə tam müvafiq funksiya göstərməsini təmin etməkdir. Bu bilavasitə idarəetmə subyekti tərəfindən həyata keçirilən subyektlə obyekt arasında əlaqəni realizə edən məqsədyönlü nizamlama təsiridir.

6. **İdarəetmə** o zaman real olur ki, idarəetmə obyektini subyektə, yəni sistemin idarə olunan elementi onun idarəedən elementinə tabe olur. Beləliklə, idarəedici (nizamlayıcı) təsir idarəetmə subyektinin müstəsna hüququdur (8, s.4-5).

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, idarəetmə (rəhbərlik, təşkilatı fəaliyyət) təsir vasitəsilə müəyyən olunur. İnsanların qarşılıqlı təsiri iki hissədən ibarətdir: birinci, qarşılıqlı təsirə möhkəmlik, müəyyənlik, ardıcılıq verən statik (struktur), ikinci, birgə əməyə gətirən real, praktik qarşılıqlı təsir verən dinamiklik (funksional);

İdarəetmə o zaman baş verir ki, subyekt nəyəsə təsir edir, nəyisə dəyişdirir, bir vəziyyətdən başqasına keçirir, yəni dəqiq hərəkət və ya inkişaf istiqaməti verir. Məlum mənada təsir fəaliyyətə, qarşılıqlı hərəkətə, münasibətlərə gətirir. O iki tərəfin olmasını şərtləndirir: bir tərəf təsiri formalaşdırır və həyata keçirir, başqa tərəf bu təsiri qəbul edir, onlara reaksiya verir və buna uyğun öz davranış və fəaliyyətini qurur. İdarəetmənin mahiyyəti ondadır ki, bir tərəf hakimiyyət **subyekt** digər tərəfi – idarəetmə obyektini istiqamətləndirir və beləliklə, hər bir idarəetmə fəaliyyəti yaranır və münasibətə keçir, onun vasitəsilə müvafiq təsir göstərir.

Elmi ədəbiyyatda idarəetməni müxtəlif əsaslarla növlərə ayırırlar. **İctimai həyat fəaliyyəti** sahəsindən asılı olaraq: bütöv cəmiyyətin idarəedilməsi, iqtisadi idarəetmə, sosial idarəetmə, siyasi idarəetmə, mənəvi-ideoloji idarəetmə **ictimai münasibətlərin strukturundan** asılı olaraq cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi inkişafı; **idarəetmə obyektlərindən** asılı olaraq iqtisadi (təsərrüfat) idarəetmə, sosial-siyasi idarəetmə, mənəvi həyatın idarəetməsi; **ictimai təzahürlərin idarəetmənin xüsusiyyətinə və ölçüsünə görə**: cəmiyyətin idarə olunması, dövlətin idarə olunması, xalq təsərrüfat sahələrinin idarə edilməsi, müəssisə və təşkilat idarələr və firmaların və s. idarə edilməsi. **İdarəetmə subyektinə** görə altı idarəetmə növü ayrılır: 1) dövlət idarəetməsi; 2) yerli özünü idarəetmə; 3) menedjment – özəl mülkiyyətin onun sahibi tərəfindən idarə edilməsi; 4) ictimai idarəetmə, hüquqi rəsmiləşmiş ictimai birlik subyekt hesab olunur; 5) qrupp (kollektiv) özünü-tənzimləmə, insanların qruppu subyekt sayılır; 6) ayrıca insanın məqsədəuyğun davranış və ya hərəkəti, bu başqa idarəetmə növlərinin bünövrəsi və əsası sayılır (9, s.56-57).

Beləliklə sosial idarəetmənin bir növü dövlət idarəetməsidir. **Dövlət idarəetməsi** «dövlətin (öz strukturu vasitəsilə) hakimiyyət gücündən istifadə edərək cəmiyyətin, insanların həyat fəaliyyətini nizamlamaq, saxlamaq, dəyişmək üçün praktiki, təşkilati və tənzimləyici təsirdir» (10, s.49).

Qeyd olunduğu kimi sovetlər dövründə dövlət idarəetməsi icra-sərəncam fəaliyyəti kimi baxılırdı. **İcra fəaliyyəti** konkret şəraitə uyğun normativ aktların icrasının təşkili və icranın yoxlanılmasında ümumi normaların tətbiqində; **sərəncam fəaliyyəti** dövlət hakimiyyəti çərçivəsində normativündə dövlət idarəetməsi icra-sərəncam fəaliyyəti kimi baxılırdı. İcra fəaliyyəti konkret şəraitə uyğun normativ aktların icrasının təşkili və icranın yoxlanılmasında ümumi normaların tətbiqində; sərəncam fəaliyyəti dövlət hakimiyyəti **çərçivəsində** normativ

İdarəetmə orqanları sovetlər tərəfindən təşkil olunur və onun qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

70 ildən artıq bir müddətdə dövlət fəaliyyəti kimi konstitusiyada təsbit edilmiş **idarəetmə, dövlət idarəetməsi** anlayışı milli və xarici ədəbiyyatda və qanunvericilik aktlarında geniş istifadə olunurdu.

MDB Respublikalarında olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında **idarəetmə** anlayışından imtina olunmuş yeni «**icra hakimiyyəti**» termini tətbiq edilmiş, dövlət aparatı daxilində «əmək bölgüsü», «hakimiyyət bölgüsü» ilə əvəz edilmişdir.

İnzibati hüquq üçün mühüm olan və prinsipial əhəmiyyət daşıyan və onun metodoloji əsasını təşkil edən bu anlayış qanunvericilikdən çıxarılmış və bu sahədə boşluq yaratmışdır.

Alimlərin bu məsələdə mövqeləri üç müxtəlif istiqamətdə cəmləşir:

Birinci istiqamət, İdarəetmə əvvəlki anlayışda qəbul edirlər. Bu mövqeyə görə dövlət idarəetməsi SSRİ-nin dağıldığı dövrə qədər necə xarakterik idisə müasir dövrdə eyni cür xarakterikdir. Onlar bu dəyişikliyi formal, terminoloji xarakterli olduğu, «dövlət idarəetmə» termini əvəzinə «icra hakimiyyəti» termini istifadə edildiyi, icra hakimiyyəti orqanları mahiyyətə dövlət idarəetmə orqanları olduğunu qeyd edərək «**terminoloji islahat**» adlandırırlar (11, s.6, 24).

İkinci istiqamət «dövlət idarəetməsi» terminini sadəcə «**idarəetmə**» və yaxud, «**idarəetmənin təşkili**» termini ilə dəyişdirilir. Bu bəzi qanunvericilik aktlarında tətbiq edilir (12, s.8).

Üçüncü istiqamət «dövlət idarəetməsi» anlayışının məzmununu radikal dəyişdirir və ya onun istifadə edilməsindən imtina edilir. Məsələn, K.Belskiy dövlət idarəetməsini yalnız aparat daxilində baxılması ilə məhdudlaşdırır. Onun fikrincə bu cür idarəetmə bütün dövlət orqanlarında, o cümlədən qanunverici orqanlarda da yaranır (13, s.14-21). V.Rijov göstərir ki, icra hakimiyyətində söhbət dövlət idarəetməsindən yox, hakimiyyət orqanlarında idarəetmədən gedir (14, s.19).

Demokratik cəmiyyətdə dövlət hakimiyyətində totalitar, antidemokratik rejimin qarşısını almaq üçün hakimiyyət bölgüsü aparılır və bu bölgü üç müstəqil hakimiyyət qolunda – əks olunur. Hakimiyyətlərin bölgüsü doktrinasına uyğun olaraq icra hakimiyyət qalan iki hakimiyyət qolları ilə birlikdə dövlət orqanizmini yaradır.

İcra hakimiyyəti iki əsas aspektdə – **hüquqi**, yəni idarəetmə subyektlərinin başqa insanların (idarəetmə obyektlərini) öz iradəsinə tabe etdirmək hüquq və imkanlarının olmasında, normativ aktlarını qəbul edilməsində; **təşkilatı** yəni faktiki icra fəaliyyətində göstərir. İcra

hakimiyyətin əlamətləri arasında əsas yeri onun təşkilatı xarakteri tutur. O iqtisadi, sosial mədəni, inzibati siyasi sahədə ictimai əlaqələr qurmağı təmin edir və daim şəraitə uyğun məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Bunun üçün hüquqi, iqtisadi, texniki ideoloji, həmçinin təşkilati ehtiyatlardan istifadə edir. Bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün ierarxik quruluşun dəqiq strukturlaşmış icra aparatının və peşəkar qulluqçuların olmasıdır.

İcra hakimiyyəti aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur. İcra hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölgüsü əsasında qurulmuş dövlət hakimiyyət mexanizminin zəruri atributudur; o dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu olub qanunvericilik və məhkəmə qolları ilə birlikdə mövcud olmaqla yalnız funksional-səlahiyyət mənasında müstəqildir; o icra səlahiyyətləri verilmiş xüsusi subyektlərin – icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti ilə həyata keçir və s.

İcra hakimiyyəti və dövlət idarəetməsinin müqayisəsi göstərir ki, əvvəllər dövlət idarəetməsi icra sərəncam fəaliyyəti eyniləşdirildiyi halda indi o termin öz universal əhəmiyyətini itirib. Buna baxmayaraq bu fəaliyyətin kökü olan «**icra**» saxlanılır. Hüquq mütəxəssisləri dövlət idarəetməsini **əmək** bölgüsünün, icra hakimiyyəti **hakimiyyəti** bölgüsünün məhsulu olduğu qeyd olunur. V.Kozlov «əmək bölgüsü ilə hakimiyyət bölgüsü» arasında fərq görmür (15, s.25). Bununla belə nəzərə alınmalıdır ki, **icra hakimiyyəti** müəyyən dərəcədə – **siyasi-hüquqi, dövlət idarəetməsi** isə **təşkilati-hüquqi** kateqoriyadır. İdarəetmə qeyri dövlət xarakterlidir, çünki o dövlətdən icra hakimiyyətdən əvvəl yaranmışdır. Odur ki, dövlət-hüquqi kateqoriya kimi bunların hər ikisinin yaşamaq hüququ vardır.

V.Rijovun «dövlət idarəetməsinin hüquqdan təcridən yox olacağı» (16, s.22) tezi ilə razılaşmaq olmur. XX əsrin sonunda deyilmiş bu fikirə münasibət dəyişilir. Bu müddətdə idarəetmə dirçəlməyə başlamış, öz layiqli yerini tutmağa doğru gedir.

Bəşəriyyət yeni, üçüncü minilliyə daxil olmuşdur, bu dövrdə hər hansı bir problem idarəetmə olmadan, idarəetmədən kənar, idarə etməyin əksinə həyata keçirilməsi mümkünsüzdür. Məlumdur ki, hər bir problem zaman və məkan kəsiyində yaranır və baxılır. Zaman ən ədalətli hakimdir. Peşə həyat cəmiyyətə hansı institutun zəruriliyini özü həll edir, idarəetmə konstitusiyadan çıxarılsa da insan tənqidiyindən çıxarmaq mümkün olmadı. Bu illərdə qanunvericilikdə, elmi ədəbiyyatda və dərslərdə bu anlayışa münasibətlər pozitiv istiqamətdə daha da inkişaf edir.

Dövlət idarəetməsi və dövlət qulluğu

Dövlət qulluğu dövlət, dövlət hakimiyyəti, dövlət aparatı, dövlət

idarəetməsi kimi təzahürlərlə bir sırada durur, onlarla qarşılıqlı əlaqəlidir.

Cəmiyyətin həyat fəaliyyəti, insanların taleyində tarixi inkişafı (yuxarı-aşağı, tərəqqi-tənəzzül) dövlət qulluğundan çox asılıdır. Dövlət qulluğu dövlətin funksiya göstərməsin, dövlət – hüquq təşkili və tənzimlənməsi ilə cəmiyyətin, insanların tələblərinin ödənilməsini təmin edən institutdur.

Dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsi və tənzimlənməsi prosesində dövlət qulluğu ilə dövlət idarəetməsi qarşılıqlı əlaqəsi tam şəkildə özünü göstərir. Hər bir idarəetmə növü insanların birliyindən və bu birlik çərçivəsində subyektlə-obyektin qarşılıqlı təsirindən yaranır. Birlikdə insanlar nə qədər çox olursa onların qarşılıqlı təsiri o qədər mürəkkəb və çoxcəhətli olur.

İdarəetmə subyekti olan vəzifəli şəxslərin seçilib yerləşdirilməsi, idarəetmə mexanizmin fəaliyyət göstərməsi bilavasitə dövlət qulluğu vasitəsilə həyata keçirilir.

Məlumdur ki, dövlət mexanizmi dövlət, dövlət aparatı (dövlət orqanları sistemi) – dövlət orqanı – dövlət vəzifəsi – dövlət qulluğu sxemi üzrə fəaliyyət göstərir. **Dövlət vəzifəsi** dövlət orqanı ilə dövlət qulluğunu əlaqələndirən əsas həlqə kimi çıxış edir.

Dövlət qulluğu dövlət aparatında təsis edilmiş **dövlət vəzifələrinin** bilavasitə icrası ilə dövlətin məqsədi və funksiyalarının həyata keçirilməsində vətəndaşların praktiki və peşəkar fəaliyyəti kimi baxılır (17, s.14).

Dövlət vəzifəsi dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirmək məqsədi ilə qanunvericilikdə kompleks vəzifələr və müvafiq hüquqlar verilən, ştat cədvəli ilə müəyyən olunan dövlət orqanlarının struktur vahididir.

Dövlət qulluqçusu «dövlət aparatında təyin olunma, müsabiqə yolu ilə **vəzifə tutan**, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün vəzifə icartiyasına uyğun peşəkar fəaliyyət göstərən, dövlət büdcəsindən əməyi ödənilən, dövlətə sadıqlıyına and içən şəxslərdir.

Beləliklə, dövlət qulluğu formalaşmadan dövlət aparatı təşkilatı formada statik vəziyyətdə olur. Dövlət vəzifələri kompleksləşəndən sonra dövlət qulluqçuları fəaliyyətə başlayır, dövlət qulluğu işə düşür və nəticədə dövlət aparatı hərəkətə başlayır, dinamik vəziyyətə keçir.

Dövlət idarəetməsi ilə dövlət qulluğunun bağlılığında siyasətin – idarəetmədən ayrılması doktrinası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasətin idarəetmədən ayrılması ideyası ABŞ Universitet professoru V.Vilson (sonralar ABŞ prezidenti olmuş) tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Bu doktrinaya görə siyasət ümumi xətti, prinsipləri və ya hərəkət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. İdarəetmə prosesi bu xətti, prinsipləri konkret faktlara və ya şəraitə uyğun tətbiq edilməsidir.

Siyasəti siyasi vəzifə tutanlar, idarəetmə funksiyasını inzibati vəzifə tutan peşəkarlar yerinə yetirir. Hakimiyyətin dəyişməsi ilə birincilər dəyişir, peşəkarlar isə fəaliyyətin davam etdirir. Bu doktrinaya görə siyasi rəhbərlərin dəyişməsi idarəetmə fəaliyyətinə təsir etməməlidir.

Beləliklə dövlət idarəetməsində peşəkarlıq və səmərəliliyi təmin etməkdə dövlət qulluğunun rolunun necə yüksək olduğunu bir daha təsdiq edir. Odur ki, dövlət idarəetməsinin təbiətinə, məzmunu və tələblərinə uyğun dövlət qulluğu təkmilləşdirilməli və müasirləşdirilməlidir.

Dövlət idarəetməsinin səmərəli həyata keçirilməsi dövlət qulluğunda təhsilli, peşəkar dövlət qulluqçuları ilə komplektləşməsindən çox asılıdır. Bu gün səhiyyədə, hüquq sahələrində, istehsalatda, mədəniyyətdə və b. sahələrdə vəzifələr əsas mütəxəssislər o sahə üzrə ixtisaslaşmış kadrlarla formalaşdığı kimi, dövlət qulluğunda da bunu tətbiq etmək zəruridir. Dövlət aparatına məsuliyyətli, ixtisaslı, qabiliyyətli insanları cəlb etmək; aparatın özündə hər bir dövlət qulluqçusunun özünün potensial imkanlarını açmaq üçün əlverişli mühitin yaradılması; karyer qulluğunun normativ tənzimlənməsinin tətbiqi; xarici təcrübənin öyrənməsi və istifadəsinin qaydaya salınması; dövlət idarəetmə sahəsində yüksək erudisiyalı və inkişaflı mütəxəssisləri stimullaşdırmaq; peşəkar kadrların təcrübəsini yaymaq və s. əsaslanmış **açıq, rəqabət qabiliyyətli demokratik sistem** yaradılması lazımdır.

Bu sistemdə dövlət qulluqçularının irəli keçirməsi və inkişafı üzrə aşağıdakı ixtisaslaşma aparılmalıdır. Birinci, **idarəetmə obyektlərinin** funksiya göstərməsi və təşkili sahəsində ixtisaslaşdırılmaq. Cəmiyyətin və ya ictimai həyat fəaliyyəti sahələrinin (onların qanunauyğunluğunu, texnologiyasını, inkişaf ənənələri) əsaslı bilmək lazımdır; ikinci – **dövlət idarəetmə subyektlərinin** funksiya göstərməsinin və təşkili sahəsində ixtisaslaşmaq – səviyyə nə qədər yüksək olarsa dövlət idarəetmə subyektlərdə funksiya göstərməsi və təşkili sahəsinə tələblər də yüksək olmalıdır (18, s.206-207). Dövlət aparatında təhsil səviyyəsinin artırılması idarəetmənin səmərəliliyi üçün yalnız şərtdir, əsas məsələ o biliyi düzgün istifadə etməkdir.

Dövlət qulluğunun əsas funksiyalarından biri **dövlət idarəetmə qərarlarının** hazırlanması, qəbul edilməsi və icrasıdır. Qərarlarda idarəetmə təsirinin mahiyyəti və potensialı cəmləşir. Onun təsirliliyi qərardan qabaq aparılan hərtərəfli analitik-proqnostik işdən asılıdır.

Təsadüfi deyil ki, idarəetmə sikli qərarların (proqramın, direktiv, qanunlar, planlar, normativlər, sərəncamlar, layihələr və s.) hazırlanması, qəbul edilməsi və onların realizə olunmasını əhatə edir. Qərarların keyfiyyətliyi əsasən gələn informasiyaların ətraflı və davamlılığı ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, hər hansı idarəetmə sistemində informasiyanın alınmasında, yenidən işlənməsində və verilməsində proseslər gedir: İdarəetmə subyekti: **birinci**, idarəolunan obyektin və eləcə də bütün sistemin fəaliyyəti ilə bağlı informasiya alır; **ikinci** alınmış informasiyanı qiymətləndirir və sistem qarşısında duran vəzifədən asılı olaraq təhlil edir və idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında inkişaf edilir; **üçüncü**, qəbul olunmuş qərarla bağlı informasiyanı, idarəolunan obyektə ötürür və onun zəruri idarəedici təsir həyata keçirir. Ümumiyyətcə subyektlə obyektin əlaqəsi **birbaşa** obyektə subyektin əlaqəsi – **geriyə** əlaqədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Словарь иностранных слов. Изд.11-е, М.,1984, с.17.
2. Ленин В.И. Полн.собр. соч., т.36, с.172-173.
3. Юридический словарь. Под.ред. М.Кудрявцева, Юрид.лит., 1956, т.1, с.188.
4. Hüquq ensiklopedik lüğət. B., 1991, s.127.
5. Афанасьев В.Г. Человек в управлении обществом. М., Политздат, 1977, с.62.
6. Афанасьев В.Г. Управление обществом. М., 1968, с.109-110.
7. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления. М., Омега, 2004, с.50.
8. Административное право Русской федерации. Под.ред. А.Алехина и др. М., 1997, с.4-5.
9. Атаманчук Г.В. Указ соч. С.56-57.
10. Там же, с.49.
11. Административное право РФ. Под.ред. А.Алехина и др. с.7, 12, 17; Административное право. Под.ред. Ю.М.Козлова и др. Юристь, 2000, с.6, 24.
12. Административное право РФ. С.8.
13. Бельский К.С. К вопросу о предмете административного право. Государство и право, 1997, с.14-21.
14. Рыжов В.С. К судьбе Государственного управления. Государство и право. 1999, № 2, с.19.
15. Административное право. Под.ред. Ю.М Козлова. С.25.

16. Рыжов В.С. Указ соч. С.22.

17. Rzayev Ə.H. «Dövlət qulluğu: nəzəriyyə və praktika». Elm, 2005, s.14.

18. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. М, РАГС 2003, с.206-207.

Али Гейдар РЗАЕВ

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ: ПОНЯТИЕ,
СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ. ГОСУДАРСТВЕННОЕ
УПРАВЛЕНИЕ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА**

Резюме

В статье раскрывается понятие управления с точки зрения кибернетики - науки об управлении. Это понятие как системного субъектно-объектного взаимодействия имеет универсальное значение для всех видов управления.

В статье содержатся попытки развести категории управления и исполнительной власти по наиболее характерным их признакам и на основе сравнительного анализа выяснить сущность государственного управления, его места в государственном механизме. Рассматривается роль государственной службы в повышении уровня государственного управления и их взаимосвязи.

Ali Heydar RZAYEV

**STATE GOVERNMENT: CONCEPT, ESSENCE AND PROBLEMS.
STATE GOVERNMENT AND GOVERNMENTAL SERVICE**

Summary

The article explains the concept of government from the point of view of Cybernetics- the science of control. This concept as a complex, subject-object interaction wears the universal meaning for all kinds of government.

The article attempts to detach the categories of government and executive authority by their most characteristic features and on the basis of comparative analysis, to ascertain the essence of State government and its position in the machinery of state. The role of governmental service in enhancing of state government and their interrelation is also considered.

Анар КЕРИМОВ

*Диссертант Института Философии и Политико-
Правовых Исследований НАН Азербайджана*

ВОПРОСЫ ЧЛЕНСТВА ВТО*

С правовой точки зрения ВТО – это совокупность соглашений, с которыми себя связывают члены, вступившие во Всемирную торговую организацию. Если юридически ВТО совокупность международных соглашений, то в административном плане – это универсальная международная торговая экономическая организация, насчитывающая 500 сотрудников, определяющая структуру и процедуру членства.

ВТО формально открытая организация. К ней может присоединиться любое государство или таможенная территория, обладающая полной самостоятельностью в проведении своей торговой политики. Фактически ВТО «клуб закрытый» и процедура вхождения в него достаточно сложный и длительный, нередко занимающий более 10 лет процесс. Например, Китай «входил» в ВТО в течение 15 лет, Россия представила заявление с 1993 года и ведет переговоры [1, №10, 1997]. Сложность вступления в ВТО объясняется, во-первых, неформально – по чисто политическим причинам; во-вторых, формально – по основаниям удовлетворения вступающей страны всем, отчасти довольно произвольным требованиям соответствия законодательного регулирования и применения этого регулирования в жизни, что касается не только внешнеэкономического режима, который должен, по идее, удовлетворять условиям свободной рыночной экономики и добросовестной конкуренции.

В силу постоянной трансформации как условий ВТО, так и самой этой организации, ее различные члены вступали в нее различными способами и, соответственно, на достаточно сильно различающихся условиях. Практически, небольшие государства, такие как Грузия (июнь 2000 г.), Киргизия (декабрь 1998 г.), Латвия (февраль 1999 г.), Эстония (ноябрь 1999 г.), торговля которых незначительна в мировых масштабах, принимаются в ВТО беспрепятственно. Особо скрупулезно регулируются вопросы присоединения в Соглашении об учреждении ВТО. Собственно Соглашение об учреждении ВТО, состоящее из преамбулы, 16 статей и 4 приложений, имеет сугубо институционный

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

характер, в основном, по сути, с задачами организационного обслуживания, имплементация документов Маракешского пакета. Прием в ВТО новых членов (кроме как для прежних участников ГАТТ) многоступенчатый. Поэтапно процесс выглядит следующим образом:

1. подается заявка Генеральному директору о приеме и затем представляется меморандум о внешнеторговом режиме;

2. специальная группа ВТО рассматривает заявку и меморандум. Одновременно ведутся переговоры со странами-членами ВТО;

3. специальная рабочая группа ВТО составляет доклад и проект протокола;

4. Генеральная Ассамблея или Министерская конференция принимает доклад (2/3 голосов) и направляет правительству претендента, протокол о присоединении к ВТО;

5. правительство страны-претендента подписывает протокол о вступлении в ВТО.

Конкретные условия принятия для государств различного экономического уровня включаются в договоренность о льготном периоде для полного выполнения всех условий протокола новыми членами. Подавляющее большинство государств, входящих в ВТО в настоящее время, в прошлом были членами ГАТТ.

В настоящее время (на 2005 г.) полноправными членами ВТО являются 150 государств, в том числе ряд стран СНГ. Часть стран СНГ получили статус наблюдателя (кроме Таджикистана и Туркмении). Наряду с государствами, свыше 60 международных организаций имеют статус наблюдателя в ВТО, в том числе ООН, МВФ, МБРР, ФАО, ВОИС, ОЭСР, региональные группировки, товарные ассоциации. Под эгидой ЮНКТАД/ВТО действует Международный Торговый Центр (МТЦ), оказывающий содействие РС в сфере мировой торговли. Отношения с другими международными межправительственными и неправительственными организациями осуществляются на основании статьи V Соглашения об учреждении ВТО.

Универсальным условием присоединением новых государств к ВТО является приведение не только их национального законодательства, но и практики правоприменения, а также практики нормативного регулирования внешнеэкономической и сопряженной с нею деятельности в полное соответствие с соглашениями Уругвайского раунда. Формально члены рабочей группы рассматривают их соответствие требованиям ВТО. На практике они стремятся

реализовать и собственные внешнеэкономические интересы, оказывая давление на представителей вступающего в ВТО государства.

Конкретные условия вступления соответствующего государства в ВТО вырабатывается, как правило, на втором этапе переговоров. Как правило, присоединяющаяся к ВТО страна получает те же самые права, которыми уже обладают члены этой организации, что существенно уменьшает возможности применения к ней дискриминационных процедур. Вместе с тем для относительно слабой в экономическом отношении страны даже стандартные условия ВТО, особенно с учетом обострения глобальной конкуренции в последнее десятилетие, могут оказаться непосильными. Вступление же в ВТО экономически сильной страны, как показал опыт Китая, может вызвать у членов этой организации настолько серьезные опасения, что они не предоставят этой стране равных с собой прав, закрепляя ее дискриминацию юридически, уже на уровне условий ее принятия в члены ВТО. Уже отмечалось, что на втором этапе переговоры ведутся параллельно с государствами-членами на двустороннем уровне. Двусторонние переговоры с заинтересованными членами ВТО осуществляются на основе оферты (предложения).

Офертой определяется также уровень «связывания» тарифных ставок. Различают два уровня связывания – начальный и конечный. Начальный период содержит предложения по тому уровню, на который готова страна – претендент связать ставки ввозимых таможенных пошлин на 1 января года, следующего за годом, юридического присоединения к ВТО. Конечный уровень связывания содержит предложения по уровню, на котором она готова связать ставки ввозимых таможенных пошлин через отдельный период времени, отсчитываемый от 1 января года, следующего за годом юридического присоединения к ВТО. Конечный уровень связывания – это тот уровень, который будет установлен и не превышен после имплементационного периода. Имплементационный период – это период полной адаптации к функционированию в условиях ВТО, или период, в течение которого существующие уровни таможенных тарифов будут снижены до конечного уровня. В процессе переговоров варьирование имплементационного периода содействует принятию соглашения по размеру имплементационных пошлин, поскольку эти два показателя взаимосвязаны. Тарифные предложения изучаются странами-членами ВТО, основными торговыми партнерами, которые представляют стране претендента. В результате множественных

переговоров достигается консенсус, принимаются уступки и обязательства. Рабочая группа формирует основные параметры присоединения данного государства к ВТО.

Наряду с членством, предусмотрен также и выход из ВТО. Такая возможность предусмотрена соблюдением правил о выходе из международных договоров. Любой член ВТО может выйти из настоящего Соглашения. Это касается как настоящего Соглашения, так и Многосторонних Торговых Соглашений, и вступает в силу после истечения шести месяцев от даты, на которую Генеральный Директор ВТО получил письменное уведомление о выходе.

Членство в ВТО предусматривает уступки для различных стран, в зависимости от развития отдельных национальных экономик. Одной из таких уступок является временное освобождение от обязательств по многосторонним торговым соглашениям (waiver), входящим в ГАТТ (ст. IX, п. 3, 4). В Соглашении об учреждении ВТО ряд пунктов посвящен именно waiver-ам. Так в статье IX Соглашения об учреждении ВТО говорится: В исключительных обстоятельствах Конференция Министров может принять решение об освобождении от обязательств, наложенных на члена ВТО настоящим Соглашением или любым из Многосторонних торговых Соглашений, при условии, что любое такое решение будет принято тремя четвертями членов ВТО, если иное решение не предусмотрено в этом параграфе.

а) Просьба о «вейвере» в отношении настоящего Соглашения представляется Конференции Министров для рассмотрения согласно практике принятия решений путем консенсуса. Конференция Министров устанавливает период времени для рассмотрения этой просьбы, который не должен превышать 90 дней. Если консенсус не достигнут в течение этого периода времени, то любое решение о предоставлении «вейвера» принимается тремя четвертями членов ВТО;

б) Просьба о «вейвере», касающаяся Многосторонних Торговых Соглашений, должна быть направлена первоначально Совету по Торговле Товарами, Совету по Торговле Услугами и Совету по ТРИПС, соответственно для рассмотрения в течение периода времени, который не должен превышать 90 дней. В конце этого периода времени соответствующий Совет представляет доклад Конференции Министров.

Решение Конференции Министров о предоставлении «вейвера» должно устанавливать исключительные обстоятельства, оправдывающие это решение, положения и условия, определяющие

применение «вейвера», и срок окончания его действия. «Вейвер», предоставленный на период более одного года, должен рассматриваться Конференцией Министров не позднее одного года после его предоставления, а затем ежегодно до отмены «вейвера». В каждом торговом обзоре Конференция Министров должна анализировать существуют ли еще чрезвычайные обстоятельства, оправдывающие «вейвер», и отвечает ли «вейвер» определяющим его положениям.

«Вейверы» дают возможность временно не выполнять обязательства и в то же время оставаться в системе ВТО. В ВТО только за первые два года существования были предоставлены такие освобождения более чем в тридцати случаях. Существует необходимость более подробного исследования механизма «вейвера» со стороны АР.

Полноценное членство в ВТО обуславливается ее организационной структурой. ВТО как универсальная организация имеет определенную организационную систему, которая охватывает основные вопросы урегулирования многосторонней торговли. В ВТО действуют высшие, исполнительные, административные, а также вспомогательные органы. Высшим органом ВТО является Конференция Министров (КМ). КМ проводится, как правило, на уровне министров торговли или министров иностранных дел и состоит из представителей всех членов ВТО. КМ созывается по наиболее важным вопросам не реже одного раза в год (п.1, ст.IV Соглашения об учреждении ВТО). В компетенцию КМ входят вопросы любого многостороннего торгового договора системы ВТО. К исключительной компетенции относятся: вопросы назначения Генерального Директора и принятие правил, устанавливающих его полномочия и условия работы (ст.VI, п.2); принятие правил, определяющих обязанности и условия работы сотрудников ВТО (п.3, ст.VI); принятие решения (3/4 голосов) о толковании Соглашения об учреждении ВТО и любого многостороннего торгового соглашения системы ВТО (на основе предложений соответствующего Совета, наблюдающего за выполнением соглашения, п.2, ст.IX); принятие решения по «вейверу» (п.3, 4, ст.IX); вопросы поправок к институциональной правовой системе (п.1, ст.X); принятие решения о присоединении к ВТО нового члена и утверждение соглашения об условиях присоединения (п.2, ст.XII).

По сравнению с большинством международных экономических организаций ВТО основано на принципе равноправия государств. В ней

не применяется принцип взвешенных голосов, что расходится с общей практикой [2, с.50]. Специфическая особенность ВТО заключается в том, что в отличие от других международных организаций (например, МВФ, МБРР и др.) процедура взвешенного голосования (когда количество голосов у члена зависит от какого-либо критерия, от экономической мощи государства в той или иной области [3, № 5, 1992] в ВТО не применяется. Предполагается, что решения КМ должны приниматься консенсусом (п.1, ст.IX), если иное не предусматривается Соглашением об учреждении ВТО или другими многосторонними соглашениями системы ВТО.

Сформировавшаяся структура ВТО позволяет говорить о том, что ВТО стала институциональной сердцевиной современной международной торговой системы. Следует ожидать, что в сферу регулирования ВТО рано или поздно в связи с международной торговлей будут включены такие вопросы как правила конкуренции, экологические и «социально-трудовые стандарты» [4, № 1-2, 1997]. По сути, ВТО превращается в своего рода мировое «министерство торговли» [5, № 2, 2003].

Список использованной литературы

1. Ковалев А.А. ГАТТ: современное состояние и перспективы вступления России в ГАТТ/ВТО // Внешнеэкономический бюллетень, 1997, № 10, с.17-22.
2. Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право. Учебник, перевод с франц. В.П.Серебренникова, В.М.Шумилова. М.: Международные отношения, 2001, 608 с.
3. Войтович С.А. Классификация международных экономических организаций как субъектов международного права // Государство и право, 1992, № 5, с.37-44.
4. Ли Э. Глобализация и нормы в области труда: обзор проблем // Международный обзор труда, 1997, М.: 1997, № 1-2.
5. Шумилов В.М. Право ВТО и международное право // МЖМП, 2003, № 2, с.3-6.

Anar KƏRİMOV

ÜTT-NA ÜZVLÜK MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Hüquqi cəhətdən Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) üzv-dövlətlərin qoşulduğu sazişlər sistemidir. Hər hansı bir dövlət bu təşkilata üzv ola bilər. Lakin ildən ilə ÜTT-nin transformasiya etməsi səbəbindən dövlətlərin qəbul olunması şərtləri fərqlənir. Bu təşkilata üzv olmaq üçün danışıqlar aparan dövlət öz xarici ticarət siyasətində və müvafiq qanunvericiliyində islahatlar aparmaq və dəyişiklər etmək məcburiyyətindədir. Danışıqlar nəticəsində üzərinə götürdüyü öhdəliklər dövlətin qəbul olunma sənədlərində əks olunur.

Anar KARIMOV

PROBLEMS OF MEMBERSHIP IN WTO

Summary

Legally the World Trade Organisation is a system of treaties to which member-states accede. Any state may join the WTO. However, due to its transformation within the years, the membership conditions of acceding countries are different. Countries applying for membership are obliged to make reforms and changes in their foreign trade policy and relevant legislation. Commitments taken as result of negotiations are reflected in its accession documents.

Səidə HƏSƏNZADƏ
*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı*

ƏMƏK HÜQUQLARININ TƏMİNATI ƏLİLLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ*

BMT Baş Assamleyasının 9 dekabr 1975-ci ildə qəbul etdiyi «Əlillərin hüquqları haqqında» Bəyannamədə göstərilir ki, yaranma səbəbindən, xarakterindən, şikəstliyin və çatışmazlığın ağırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq bütün əlillər eyni yaşlı vətəndaşlarla eyni hüquqa malikdirlər. Bu ilk növbədə mümkün qədər normal və tam şəkildə təminatlı həyat şəraitinə aiddir. 3 may 1996-cı ildə Avropa Sosial Xartiyasına edilən düzəlişlə həmin Xartiyayı imzalayan dövlətlərin (Azərbaycan Respublikası Xartiyaya 6 yanvar 2001-ci ildə qoşulmuşdur) siyasi məqsədləri içərisində əlillərin tam şəkildə müstəqilliyinin, sosial integrasiyasının və cəmiyyətin həyatında iştirak hüququnun təmin olunması da təsbit edilmişdir. Göstərilən prinsipial müddəalar hər bir insan üçün olduqca vacib olan əmək fəaliyyəti sferasına da aiddir.

BƏT-in «Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında» 20 iyun 1983-cü il tarixli 159 sayılı Konvensiyası isə (Azərbaycan Respublikası həmin konvensiyanı 3 iyul 1993-cü ildə ratifikasiya etmişdir) yuxarıda göstərilən Bəyannamənin müddəalarını təkrarlayaraq BƏT-in üzvü olan hər bir dövlətin qarşısında əlillər üçün münasib iş əldə etmək, həmin işi saxlamaq və xidmət üzrə yüksəlmək imkanını təmin etmək vəzifəsi qoymaqla, onların sosial integrasiyasına şərait yaratmaq vəzifəsini qoymuşdur.

Avropa Sosial Xartiyasının 15-ci maddəsinə əsasən müqavilənin iştirakçısı olan hər bir dövlət mümkün olduğu halda müvafiq ümumi sistem çərçivəsində, bu mümkün olmadıqda isə xüsusi dövlət təsisatları və özəl müəssisələr vasitəsilə fiziki və psixi qüsurları olan şəxslərin zəruri istiqamət seçməsinə, təhsil və peşə hazırlığını təmin etməli, istənilən mümkün üsullarla, sahibkarları belə şəxsləri adi işə cəlb etməyə həvəsləndirməklə həmin şəxslərin məşğulluğunu asanlaşdırmağı, onların çatışmazlıqları buna imkan vermədikdə isə əmək şəraitinin belə şəxslərin imkanlarına uyğunlaşdırmağı təmin etmək məqsədilə zəruri tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü M.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Bütün beynəlxalq hüquqi aktlarda bir çox hallarda əlillərin müəyyən yüngül işlərdə işləyə bilməsi və əmək növünün seçilməsinin sağlamlıq vəziyyətinə zidd olmaması təsbit edilmişdir.

Əlil üçün əmək problemi onun cəmiyyətdə layiqli şəkildə iştirakı, özünütəsdiqi və özünü realizəsi, dövlət üçün işə pensiya təminatı səviyyəsinin kifayət qədər olmaması ilə sıx bağlıdır. Bütün bu problemlər həm də yoxsulluqla mübarizənin problem məsələləri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 16-cı maddəsində əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə görə əmək münasibətlərində vətəndaşlığına, cinsinə, irqinə, dininə, milliyyətinə, dilinə, yaşayış yerinə, əmlak vəziyyətinə, ictimai-sosial mənsəyinə, yaşına, ailə vəziyyətinə, əqidəsinə, siyasi baxışlarına, həmkarlar ittifaqlarına və ya başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətinə, qulluq mövqeyinə, həmçinin işçinin işgüzar keyfiyyətləri, peşəkarlıq səriştəsi, əməyinin nəticələri ilə bağlı olmayan digər amillərə görə işçilər arasında hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, həmin amillər zəminində bilavasitə və ya dolayısı ilə imtiyazların və güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqların məhdudlaşdırılması qəti qadağandır. Qanunvericilik düzgün olaraq qadınlara, yaşı 18-dən az olan və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər şəxslərlə yanaşı əlillərə də əmək münasibətlərində güzəştlərin, imtiyazların və əlavə təminatların müəyyən edilməsini ayrı-seçkilik hesab etmir.

Hüquq ədəbiyyatında əmək münasibətlərini tənzim edən əmək hüquq normaları iki qrupa bölünür:

1) bütün işçilərə şamil edilən ümumi normalar;

2) ayrı-ayrı kateqoriya işçilərə (yaşı 18-dən az olanlara, qadınlara, əlillərə, zərərli və ağır əmək şəraitində işləyən şəxslərə, xüsusi təbii-coğrafi və geoloji şəraiti olan rayonlarda işləyənlərə və s.) tətbiq edilən xüsusi normalar (61, s.47).

Xüsusi xarakterli normalar diferensiasiyanı özündə əks etdirir ki, bu da ya güzəştlər, ya da məhdudiyyətlər formasında özünü göstərir. Əmək hüququnda obyektiv əsaslarla yanaşı subyektiv hallara görə diferensiasiya tətbiq edilir. Subyektiv əsaslara görə diferensiasiyaya aid olan hallar içərisində işçilərin sağlamlıq vəziyyəti əsas yer tutur ki, bu da əlillərə tətbiq edilən diferensiasiyadır.

Hazırda respublikamızda əlillərin əməyi ilə bağlı ümumi qaydalar yalnız «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanununda təsbit edilmişdir.

«Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanununda əlillərin məşğulluğunun təmin edilməsinə yönəlmiş aşağıdakı əsas tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) əsasən əlillərin əməyindən istifadə edən işəgötürənlər üçün maliyyə güzəştləri
- 2) əlillərin işə qəbul edilməsi üçün kvotaların müəyyən edilməsi
- 3) həmin şəxslər üçün ixtisaslaşmış iş yerlərinin yaradılması
- 4) əlillərin işə düzəlməsi üçün daha münasib olan peşələrin müəyyən edilməsi və onlar üçün ehtiyat iş yerlərinin saxlanılması
- 5) əlavə iş yerlərinin yaradılmasına stimullaşdırma
- 6) fərdi reabilitasiya proqramlarına uyğun olaraq əlillərin üçün əmək şəraitinin yaradılması
- 7) əlillərin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün şərait yaradılması
- 8) əlillərə yeni peşələrin öyrədilməsinin təşkili

Göstərilən müddələrin reallaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra məsələlərin həlli zəruridir: göstərilən tədbirlərin sadəcə olaraq sıralanmasından imtina etmək, bəyan edilən normaların konkret icra mexanizmi dəqiq şəkildə müəyyən etmək və s. Fikrimizcə, bu zaman səlahiyyətli şəxslərin statusunu dəqiq şəkildə diferensiasiya etmək lazımdır. Göstərmək lazımdır ki, göstərilən qanunda və Əmək Məcəlləsində sadaladığımız tədbirlər müstəsna olaraq işəgötürənin vəzifələri kimi təsbit edilmişdir. Fikrimizcə, belə birtərəfli mövqe yalnız istehsalatda bədbəxt halları və peşə xəstəlikləri nəticəsində əlil olmuş şəxslərə aid olur. Ancaq, bir çox hallarda əlilliyin səbəbləri kimi işəgötürən olmayan dövlət strukturlarının təqsirli hərəkətləri çıxış edə bilər (məsələn texnogen qəzaların səbəbləri kimi səhlənkarlıq). Buna görə də əlillərin əmək qabiliyyətinin dövlət strukturlarının təqsiri üzündən itməsi zamanı onların iştirakı ilə əmək və onunla sıx bağlı olan digər münasibətlərin hüquqi tənziminin diferensiasiyası zəruridir. Belə hallarda güzəştlərin həcmi daha çox olmalı, onların xüsusi keyfiyyəti isə dövlət tərəfindən tam formada maliyyələşdirilməlidir. Əmək qabiliyyətinin itirilməsində təqsirli olan subyektdən asılı olaraq digər halları da təsnifləşdirmək lazımdır.

Nəzəri baxımdan ilk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, işçi tərəf kimi çıxış edən əmək və onunla sıx bağlı olan hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimi həm əmək, həm də ki, sosial təminat hüququnun təsir dairəsinə düşür. Bu tezis əmək hüququ baxımdan təsdiq olunsada sosial təminat hüququ baxımından mübahisəlidir. Buna

baxmayaraq fikrimizcə, müvafiq münasibətlər həm əmək hüququnun, həm də ki, sosial təminat hüququnun predmetinə daxildir.

Hazırda hüquqi kateqoriya kimi sosial təminata cəmiyyətin müvafiq inkişaf mərhələsində əhəmiyyətli hesab edilən hadisələrin baş verməsi zamanı, dövlətin büdcə vəsaitləri və xüsusi qeyri dövlət fondların hesabına müəyyən kateqoriya vətəndaşların sosial vəziyyətini digərləri ilə müqayisədə bərabərləşdirmək məqsədilə onların maddi təminatına yönəlmiş sosial yardımının forması kimi anlayış verilir (4, s.11). Əlillərin iştirakı ilə əmək və onunla sıx bağlı olan münasibətlərin hüquqi tənziminin xüsusiyyətləri onların müəyyən əlavə hüquqlar formasına reabilitasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Göründüyü kimi əlillərlə bağlı şəxslər dairəsi və təminatın verilməsi şərtləri və məqsədləri kimi meyarlar göstərilən münasibətləri sosial təminat hüququnun predmetinə daxil etməyə əsas verir. Əlillərin işə düzəlməsi sferasında güzəştlər üçün maliyyə vəsaitləri isə dövlət və yerli büdcələr hesabına ayrılır. İlk baxışda istənilən digər növ güzəştlər «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 25 avqust 1992-ci il tarixli Qanununun təsir qüvvəsi altına düşür. Həmin qanunda əlillərin əməyini tətbiq edən ixtisaslaşmış işəgötürənlərə münasibətdə güzəştli maliyyə-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi təsbit edilmişdir.

Yuxarıda göstərilən beynəlxalq aktlara uyğun olaraq respublikamızda əlillərin əməyini tətbiq edən bütün işəgötürənlərə dövlət dəstəyi göstərməlidir. Digər məsələ isə həmin işçilərin və onların əmək qabiliyyətinin keyfiyyətindən asılı olaraq bu cür dəstək diferensiasiya olunmalıdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 22 noyabr tarixli 213 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi qaydası»na görə kvota şamil edilməyən müəssisələr istisna olmaqla, mülkiyyətindən və təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq, bütün idarə müəssisə və təşkilatlarda sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların, o cümlədən əlillərin məşğulluğunu təmin etmək üçün kvota tətbiq edilir. Kvota ərazi əmək bazarındakı vəziyyətdən asılı olaraq müəssisələrdəki işçilərin orta siyahı sayının 5 faizindən çox olmamaq şərti ilə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. işçilərin sayı 25-dən 50-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik sayının 3 faizi (bir iş yerindən az olmamaqla)

2. işçilərin sayı 50-dən 100-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 4 faizi miqdarında (işçilərin orta illik siyahı sayının 2 faizi əlillər üçün nəzərdə tutulmaqla)

3. işçilərin sayı 100-dən çox olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 5 faizi miqdarında (işçilərin orta illik sayının 2,5 faizi əlillər üçün nəzərdə tutulmaqla) (1, s.322).

Əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı vəzifələr nəzərə alınmaqla kvotalaşdırmaya xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. «Məşğulluq haqqında» 2 iyun 2001-ci il tarixli qanunda sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan vətəndaşlar kateqoriyasına 20 yaşadək gənclər, yetkinlik yaşına çatmamış uşaqları tərbiyə edən tək və çoxuşaqlı valideynlər, pensiya yaşına 2 ildən az qalmış şəxslər, cəzaçəkmə yerlərindən azad edilmiş vətəndaşlar, məcburi köçkünlər, müharibə veteranları, şəhid ailələri ilə yanaşı yanaşı əlillər və əlil uşaqları tərbiyə edən qadınlar da aid edilmişdir. Həmin qanunla bu kateqoriya şəxslərə dövlət tərəfindən əlavə iş yerləri və ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, təşkilatlar (o cümlədən əlillərin əməyi üçün müəssisə və təşkilatlar) yaratmaq yolu ilə, xüsusi proqramlar üzrə təlim təşkil etməklə və başqa tədbirlər görməklə əlavə təminatlar verilir.

Rayon (şəhər) məşğulluq mərkəzləri tərəfindən göndərilmiş əlilləri və sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan digər şəxsləri onlar üçün kvota üzrə müəyyən olunmuş iş yerlərinə qəbul etməyən işəgötürənlər, həmin şəxsləri işlə təmin etmədikləri aylar üzrə hər iş yeri üçün Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının üç misli məbləğində vəsait köçürməlidirlər.

Kvota qaydaları əlillərin işədüzəlməsi üzrə kvotalaşdırmanı məhdudlaşdırmır. Belə ki, «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli qanununa əsasən işsiz əlillər işədüzəltmə orqanının göndərişi ilə üstün qaydada peşə hazırlığı keçə və ixtisasını artırma bilərlər. Əlillər üçün ixtisaslaşmış iş yerləri yaradılır. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, əlillərin işə düzəlməsinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə rəsmi qaydada təsbit edilmiş mərhəmət və humanizm deyil, ilk növbədə əlilliyin səbəblərinin subyektiv tərəfi nəzərə alınmaqla maliyyələşmə məsələlərinin dəqiq və ədalətli şəkildə həlli tələb edilir.

Gösərmək lazımdır ki, belə xarakterli normalara xarici ölkələrin qanunvericiliyində də rast gəlinir. Belə ki, AFR qanunvericiliyinə görə 10-dan artıq işçisi olan işəgötürən əlillər üçün 6% iş yeri ayırmalıdır. 1990-cı ildə ABŞ-da qəbul edilmiş «Əlillər haqqında» qanun həmin şəxslər üçün daha geniş güzəştlər dairəsi nəzərdə tutmuşdur. Bu qanun

əmək münasibətlərinin bütün sferalarında əlillərin digər işçilərlə bərabərliyini təsbit etməklə yanaşı həm də bunun təminatlarını da nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, həmin qanunda əlillərin çalışdığı iş yerlərində xüsusi çıxışların, liftlərin, qapıların, qaldırıcıların və əli arabaları üçün yolların, telefon əlaqəsinin eşidilməsindən məhrum olan karlar üçün xüsusi qurğuların təşkil edilməsinin məcburiliyi təsbit edilmişdir (3, s.224-225).

Bakı şəhərinin iri müəssisələrindən biri olan «Bakı alüminium tökmə» zavodunda bağlanmış kollektiv müqavilədə əlillərin mühüm sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə kömək edə biləcək kompleks tədbirlər sistemi müəyyən edilmişdir. Qarabağda və Qarabağın sərhəd zonalarındakı döyüşlərdə əlil olmuş şəxslərə isə işdən çıxarılarkən onlar üçün daha yüksək təminatlar müəyyən edilmişdir (2).

Eyni zamanda əlil işçilərin istirahət vaxtının hüquqi tənzim məsələlərinə toxunmaq istərdik. Əmək Məcəlləsinin 91-ci maddəsinə görə 1-ci və 2-ci qrup əlil olan işçilər üçün qısaldılmış iş vaxtının müddəti həftə ərzində 36 saatdan artıq olmamalıdır. Bu zaman onların əmək haqqı tam iş vaxtında olduğu kimi ödənilməlidir. Həmin Məcəllənin 98-ci maddəsinə görə isə əlil işçilər gecə vaxtı görülməli işlərə yalnız onların yazılı razılığı ilə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (Tibbi Sosial Ekspert Komissiyaları vasitəsi ilə)) rəyi nəzərə alınmaqla cəlb edilə bilərlər. Göstərilən bu maddə ilə əlaqədar bir sıra suallar yaranır:

Birincisi, fikrimizcə, burada əlillərin fərdi reabilitasiya proqramını göstərmək daha məntiqi olardı.

İkincisi, birinci və ikinci qrup əlillərin həftəlik iş vaxtı 36-a qədər müəyyən edildiyi halda III qrup əlillərlə münasibətdə bütün hallarda (ödənişli və ya ödənişsiz) qısaldılmış və ya natamam iş vaxtının tətbiqi üçün hansı qaydaların müəyyən edilməsi məsələsi həll olunmamışdır.

Hazırkı şəraitdə əlil işçilərin gecə vaxtı, (maddə 98) istirahət və bayram günləri (maddə 107) əməyə cəlb edilməsi barədə qərar birmənalı qiymətləndirilə bilməz. Fikrimizcə, burada tibbi rəyə əsasən qadağalar daha yüngül tövsiyyələrlə əvəz edilməlidir. Yalnız əlilin özü həkimin məsləhəti əsasında onun sağlamlığı üçün daha münasib olanı - ya iş günü olmayan istirahət günlərində işləməyi və ona bahalı dərmanları almağa kömək edə biləcək əlavə pul almağı, ya da istirahət günləri evdə qalmağı seçə bilər.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 119-cu maddəsinə əsasən əlilliyin qrupundan, səbəbindən və müddətindən asılı olmayaraq işləyən əlillərə əmək məzuniyyəti azı 42 təqvim günü verilir (altıgünlük iş

həftəsi ilə). Həmin Məcəllənin 130-ci maddəsində işə əlilliyin qrupundan və səbəbindən asılı olmayaraq əlil işçilərin xahişi və işəgötürənin razılığı ilə onlara təqvim ayınadək işəgötürən tərəfindən ödənişsiz məzuniyyətlərin verilməsi barədə işəgötürənin öhdəliyi nəzərdə tutulub. İşçi ilə işəgötürənin razılığına əsasən bu məzuniyyətin müddəti artırıla da bilər.

Beləliklə, əvvəllər qüvvədə olmuş Əmək Qanunları Məcəlləsindən fərqli olaraq (168-ci maddə) hazırkı Əmək Məcəlləsində əlillərin əmək hüquqi statusunu müəyyən edən ayrıca maddə təsbit edilməmişdir. Yalnız ayrı ayrı maddələrdə bu məsələlərlə bağlı normalar mövcuddur. Ancaq, əmək hüququnun müdafiə funksiyası baxımından Məcəlləşdirilmiş bir aktda əlillərin əməyi ilə bağlı ayrıca normanın olmaması heç də məqsədəuyğun sayıla bilməz. Ona görə ki, bu hal göstərilən normaların sosial baxımdan az əhəmiyyətli olması kimi təfsir edilə bilər. Bu baxımdan hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə «Əlillərin və məhdud əmək qabiliyyətli digər şəxslərin əməyinin xüsusiyyətləri» adlı ayrıca fəslin əlavə edilməsini məqsədamüvafiq olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2005-ci il 22 noyabr tarixli 213 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Sosial müdafiəyə ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi qaydası» /Sosial təminat məsələləri haqqında qanunvericilik toplusu. Bakı, 2006, s. 322-325.
2. Bakı alüminium tökmə zavodunun arxivi, 2006.
3. Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право. Учебник для вузов, М.: Дело, 1999, 728 с.
4. Право социального обеспечения России: Учебник /Под ред. К.Н. Гусова. М.: ТК Велби, 2005, 488 с.

Саида ГАСАНЗАДЕ

*Диссертантка Института Философии и
Социально-Правовых Исследований*

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТРУДОВЫХ ПРАВ КАК СРЕДСТВО ЗАЩИТЫ ИНВАЛИДОВ

Резюме

ООН и другие международные организации при притворении в жизнь социальной защиты инвалидов оказывают особое внимание расширению их трудовых прав. В связи с этим в Трудовом Кодексе нашей страны обеспечению трудовых прав даётся полная возможность реальному обеспечению социальной защиты инвалидов. В статье в сравнительной форме на основе опыта зарубежных стран анализируются связанные с этим проблемы, отмечается исключительная важность Квот, выделенных для инвалидов в учреждениях и предприятиях и даны соответствующие рекомендации.

Saida HASANZADE

*Candidate of the Institute of Philosophy and
Political-Law Researches of ANAS*

ENSURING RIGHT OF LABOAR AS A MEANS OF SOCIAL PROTECTION OF THE DISABLED MEN

Summary

UN and other international organizations pay a particular attention to extending the possibilities of a right of labour for realization of social protection of the invalids. In connection with this. In the Code of Labour of our Country ensuring a right of labour provides for social protection of the invalides. In the article, the problems connected with this are analyzed in comparison with the experience of the foreign countries, the exclusive significance realization of the quata allotted to the invalids in the offices and institutions is noted and proper proposals are brought forward.

Rəsul ƏLİYEV

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi

Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı

YOL NƏQLİYYAT HADISƏSİ YERİNDƏN QAÇMA CINAYƏTLƏRİNİ DOĞURAN SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ*

Kriminologiya elmində əsas məsələlərdən biri də cinayətkarlığın səbəb və şəraitinin öyrənilməsi problemidir. Həmin problem kriminologiyanın eyni adlı institutu tərəfindən öyrənilir və tədqiq edilir. Cinayətkarlığın səbəb və şəraiti bir çox əsrlər ərzində filosof və hüquqşünasları, elm aləminin müxtəlif tədqiqatçılarını, o cümlədən cəmiyyətin ziyalıları təbəqəsini həmişə dərinlən maraqlandırmışdır.

Cinayətkarlığın baş verməsi səbəbləri və şəraiti ilə məşğul olan hər bir mütəxəssis problemin həlli yollarını izah edə və göstərə bilən, həmin problemlə qarşılıqlı əlaqəsi olan bir sıra suallara cavab axtarmağa səylər göstərmişdir.

İnsan cəmiyyətinin bütün inkişaf tarixi boyu müdriklər və mütəfəkkir şəxsiyyətləri narahat edən və maraqlandıran məsələlərdən biri «cinayətlər nə üçün törədilir, nədən baş verir?» sualı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq daha bir mühüm sualı konkretləşdirmək zəruridir: cinayətin törədilməsi cinayətkarın şəxsiyyətindən və ətraf mühitin təsirindən asılıdır mı? Əgər cinayətin törədilməsi şəxsiyyətdən deyil, ətraf mühitin təsirindən asılıdırsa, bəs, nə üçün eyni ailədə, eyni sosial mühitdə böyümüş, tərbiyə almış insanlar özlərini bəzən müxtəlif tərzlərdə aparırlar? Belə sualların sayını istənilən dairədə genişləndirmək olar.

Müasir kriminologiya elminin ən son nailiyyətləri və cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsi təsdiq edir ki, cinayətkarlığın səbəblərinə ötürü yanaşmaq, həmin səbəbləri ani bir reallığın nəticələri kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bu səbəbləri dərinlən və ətraflı öyrənmək, araşdırmaq üçün bütövlükdə səbəbiyyət haqqında bəzi məsələlər üzərində dayanmaq məqsədəuyğun olardı. Ədəbiyyatda göstərilir ki, səbəbiyyət obyektiv cəhətdən mövcud olan əlaqədir. Səbəbli əlaqə bizim düşüncələrimizin məhsulu olmayıb, təbiətin və cəmiyyətin real surətdə mövcud olan qanunauyğunluqlarıdır. Bunlar bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır və bir-birilərini tamamlayırlar. (1, s.177)

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Qeyd edildiyi kimi real həyatda mövcuddur. İctimai həyatda səbəbli əlaqə özünəməxsus müəyyən spesifikliyə malikdir. Həmin spesifikasiyalar özünü aşağıdakılarda büruzə verir.

Əvvəlcə, səbəbli əlaqədə statistik qanunauyğunluqlar fəaliyyət göstərir. Bu qanunauyğunluqlar öz fəaliyyət çərçivəsinə malikdirlər. Həmin fəaliyyət zamanı zərurət özünə təsadüflər kütləsi vasitəsilə yol açır.

İkincisi, bəşər cəmiyyəti tarixən həmişə dəyişkən bir sistem təşkil etdiyinə görə, müəyyən bir inkişaf dövrü, yaxud pilləsi üçün həqiqi olan səbəbli izahlar digər tarixi mərhələ üçün tamamilə yanlışlıqlardan ibarət ola bilər, eyni zamanda da cəmiyyətdə səhv təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

Üçüncüsü, göstərmək zəruridir ki, ictimai həyatda və hər hansı fəaliyyət növündə nəticələrin öz səbəblərinə təsiri son dərəcə güclü ola bilər. Şübhəsiz ki, bütün bu xüsusiyyətlər cəmiyyətdə mövcud ola bilər və olan səbəbiyyət probleminin xeyli dərəcədə mürəkkəb olması barədə şahidlik verir.

Bütün bu göstərilənlərə istinadən cinayətkarlığın səbəbləri dedikdə, ictimai həyatın kriminal əməlləri doğuran, onun mövcudluğuna dəstək verən, onun artmasına və azalmasına səbəb olan hallar, amillər başa düşülür. (2, s.178) Göründüyü kimi, cinayətkarlığın səbəbləri ilk növbədə dairəsi və həcmi bizə bəlli olmayan halların və amillərin məcmusunu təşkil edir. Beləliklə, cinayətkarlığı şərtləşdirən səbəblər dedikdə, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində müxtəlif məzmunlu, səviyyəli, qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan sosial hallar və proseslərin neqativ tərəfləri başa düşülür. (3, s.87) Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan sosial hallar və müxtəlif proseslər bir-birindən təcrid halda deyil, məhz qarşılıqlı əlaqədə və təmasda olduqları zaman obyektiv səbəbiyyətin meydana olmasını şərtləşdirirlər. Həmin qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində zərurət təsadüf fonunda təzahür etmiş olur.

Kriminologiya elmində cinayətkarlığı doğuran səbəblərlə bərabər cinayətkarlığın şəraiti adlı anlayış da mövcuddur. Həmin anlayış adı altında adətən, kriminal əməllərin törədilməsinə rəvac verən şərait və hallar nəzərdə tutulur. Belə şəraitə həm təbii, həm də sosial və texniki amillər aid edilir. Hər hansı təbii və ya sosial şərait, yaxud texniki amillər hələ öz-özlüyündə cinayət hadisəsi doğura bilməz.

Müasir kriminologiyada cinayətkarlığın səbəbləri və şəraiti – determinasiya adlı ümumi termin altında birləşirlər. V.Y.Səməndərov yazır ki, determinasiya – hadisələr, proseslər, müəyyən amillər arasında elə asılılıq əlaqəsidir ki, belə əlaqə sayəsində hadisə və prosesin spesifik əlamətləri «doğulur». Cinayətkarlıqla sosial varlıq arasında xarakterik

əlaqələr mövcuddur. Hər hansı hadisənin determinasiyasına, amillərin təsiri ilə doğrulması prosesində diqqət yetirdikdə adətən, bu hadisəni doğuran, yaxud da onun baş verməsinə kömək edən amilləri müəyyən etmək mümkündür. Belə amillər determinantlar adlanır. Determinasiya prosesi səbəbiyyət prosesindən geniş anlayışdır. (3, s.87)

Hərəkətin təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istimarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlərin, o cümlədən yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçma əməllərinin zahiri səbəbləri müxtəlif ola bilər. Ən müxtəlif səbəblər eyni zamanda da müxtəlif xassələrə malik olmaları ilə səciyyəvidirlər. Həmçinin qeyd etmək zəruridir ki, yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçma əməllərinin baş verməsi səbəblərinin bəzi daxili hallar və proseslər də determinasiya edə bilər. Əsəb gərginliyi, ifrat dərəcədə özünəqapanma və müəyyən dərəcədə özünəarxayınlıq belə hallara misal ola bilər.

Yol nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinin əsas səbəblərindən biri yüksək təhlükə mənbəyinin həddən artıq yüksək sürətdə idarə olunmasıdır. Məlumdur ki, avtomobil nəqliyyatı yollarında müəyyən edilmiş məsafələrdə avtomobilin hansı sürətlə idarə edilməsinin mümkünlüyünü əks etdirən xüsusi nişanlar quraşdırılmışdır. Sürücülərin həmin sürətə lazımi qaydada əməl etməməsi əksər hallarda qəza ilə nəticələnir. Nəqliyyat şossesinin lazımi olan məsafə hissəsində avtomobilin müəyyən edilmiş sürətlə idarə olunmaması nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz hərəkəti üçün təhlükə yaradır. Xüsusi nişanların quraşdırıldığı şosse yollarından yüksək təhlükə mənbəyinin həm həddindən artıq aşağı, yaxud çox böyük sürətlə idarə olunması yol hərəkəti qaydalarına görə yolverilməz sayılır.

Yüksək təhlükə mənbəyinin sərxoş vəziyyətdə idarə olunması da yol nəqliyyat hadisələrinin baş verməsi səbəblərindən biri kimi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, yol nəqliyyat hadisəsi yerindən başlıca olaraq qəzanı sərxoş vəziyyətdə törətmiş sürücülər qaçırlar. Bir tərəfdən spirtli içkinin təsiri, digər tərəfdən isə cəzadan qorxu hissi sürücünü məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq baxımından sanki «cəsarətləndirir». Belə sürücülər adətən, qəza nəticəsində xəsarət almış zərər çəkmiş şəxs məhz sərxoş (içkili) olduqlarına görə, öz iradələrindən asılı olmayan səbəblər üzündən hadisə yerində qoyub qaçmalarına bəhanə gətirirlər. Lakin sərxoşluğun özünün artıq tövsifedici əlamət olduğunu unudurlar.

Təhlil edilən cinayətin səbəbləri qismində avtomobil nəqliyyatı yollarının yararsızlığı da çıxış edr. Yolların nasaz vəziyyətdə olması xüsusən də gənc və təcrübəsiz sürücüləri çaşdıran amillərdən biri kimi

qəbul edilir. Məlumdur ki, xüsusilə də gecə vaxtı nasaz yollarda yüksək təhlükə mənbəyini idarə etmək iqtidatı çətinləşir.

Yolarda sürücülər tərəfindən lazımi intervalın gözlənilməməsi, ötür keçmə əməliyyatının tələblərinə əməl olunmaması, yaxud ötmə əməliyyatlarından avtomobili daha yüksək sürətlə idarə etmə əksər hallarda avtoqəza ilə nəticələnir və belə yol nəqliyyat hadisələrinin meydana çıxardığı ağır nəticələr də adətən, faciəvi olur.

Müasir kriminalistikada yol nəqliyyat hadisələrinin səbəblərinə adətən, aşağıdakılar aid edilir:

1) sürücülər tərəfindən yol hərəkəti qaydalarının, habelə nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi və istismarı üsullarının (məsələn, hərəkətin sürətini artırma, qarşıdan gələn nəqliyyat vasitəsinin zolağı qarşısına keçmə, hərəkətin distansiyasını düzgün müəyyən etməmə, qəflət və gözlənilmədən dönmə hərəkətinə yol vermə, gözlənilmədən və ya qəflətdən avtomobilin əyləcini basma, adamları və yükləri daşıma qaydalarına əməl etməmə, avtomobili bilə-bilə texniki cəhətdən nasaz olan hərəkət xətti ilə sürmə, təcrübəsizlik, yorğunluq, yuxusuzluq, xəstə vəziyyət, alkoqolun, eləcə də narkotik vasitənin və ya psixotrop maddənin təsiri altında olma və s.) pozulması.

Qeyd edilir ki, nəqliyyat vasitəsinə alkoqolun, yaxud narkotik vasitənin və ya psixotrop maddənin təsiri altında idarə etmək xüsusilə təhlükəlidir. Sürücülər məhz alkoqol və ya narkotiklərin təsiri altında yolda baş verənlərə qarşı zəif reaksiya verir, yol şəraitini kifayət qədər qiymətləndirə və situasiyanı düzgün dərk edə bilmir:

2) piyadalar və sərnəşlər tərəfindən yol hərəkəti qaydalarının pozulması - nəqliyyat vasitəsinə minmə və ya düşmə qaydalarını pozma, yolun piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş hissəsindən keçməmə, nəqliyyat vasitələrinin hərəkət hissəsinə qəflətdən çıxma, yol nişanlarına əməl etməmə, hərəkəti tənzimləyən siqnallara məhəl qoymama, azyaşlı uşaqların yolun hərəkət hissəsinə qəflətdən çıxması və s.;

3) texniki xidmət qaydalarını və nəqliyyatın xəttə çıxma, yaxud buraxılması qaydalarını (məsələn, nəqliyyat vasitəsinin nasaz hissələrinin vaxtında təmir edilməməsi, habelə avtomobilin texniki baxışdan keçirilməməsi və s.) pozma. (4, s.640)

Göstərmək lazımdır ki, yol nəqliyyat hadisələri bəzən bir neçə səbəbin qarşılıqlı əlaqəsi üzündən (məsələn, iki avtomobilin toqquşması zamanı sürücülərin biri nəqliyyat vasitəsinə yüksək sürətlə idarə edə, digəri isə ötmə əməliyyatını poza bilər. Belə hallarda əməlin baş verməsinə şərait yaratmış bütün səbəblərin tədqiq edilməsi vacibdir.

Hərəkətin təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istimarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlərin törədilməsi səbəblərinin araşdırılmasından aydın olur ki, yol nəqliyyat hadisəsinə yol vermiş sürücü öz hərəkət və ya hərəkətsizliyində demək olar ki, əksər hallarda şüurlu davranır. Çünki insanın davranışı mürəkkəb və çoxşaxəli hadisədir. V.N.Kudryavtsev düzgün olaraq qeyd edir ki, öz ustalığını və məharətini masanı düzəltdiyi, ana öz körpəsini tərbiyə etdiyi, alim elmi tədqiqatlarını apardığı, məhkəmə hökm çıxardığı zaman nümayiş etdirir ki, bütün bunların hamısı adamların müxtəlif hərəkətlərindən və onların davranış nümunələrindən ibarətdir. Adamların bütün mürəkkəb hərəkətləri kimi, onların davranış nümunələrini də konkret bir cərçivəyə salmaq çətindir. (5, s.7)

Xarici aləmə təsirdən ibarət olan insan fəallığı daha geniş davranış aktı kimi müəyyən edilir. Belə fəal davranış nəticəsində insan öz hərəkətləri ilə xarici aləmin predmetinə onun zahiri xassə və əlamətlərini dəyişən dərəcədə təsir göstərmək iqtidarında olur. Məsələn, nəqliyyat vasitələrinin toqquşması zamanı avtomobillər öz zahiri görkəmini nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişməklə, həmçinin də texniki cəhətdən hətta, tamamilə yararsız vəziyyətə düşürlər ki, iqtisadi cəhətdən onları bərpa etmək qeyri-mümkün olduğuna görə, bərpaedilməz hesab olunurlar. Yaxud yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçan təqsirkar sürücü zərər çəkmiş şəxsin həyat və sağlamlığını təhlükədə qoymaqla, həm də fəal hərəkət göstərir.

Sosial psixologiya davranış anlayışını təbii (fiziki) deyil, sosial obyektlər və həyatın şərtləri ilə əlaqələndirir. Davranış insanın daxili vəziyyətinin sosial əhəmiyyətli obyektlə münasibətdə hərəkətə çevrilməsi deməkdir. O, adamların hərəkətinin insanın daxili niyyəti ilə realizə olunan və zahirən müşahidə edilən sistemindən ibarətdir. (6, s.67)

Yuxarıdakı mülahizədən görmək çətin deyil ki, davranışın belə anlaşılması insanın hər cür fəallığını əhatə etmir, lakin aşağıdakı iki kriteriya ilə məhdudlaşır.

Birincisi, insan davranışı öz sosial əhəmiyyəti ilə səciyyələnir;

İkincisi insan davranışı zahirən ifadə olunur və bu, konkret fiziki hərəkətlər formasında təzahür edir.

Məsələn, yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçan təqsirkar sürücü bu hərəkəti ilə xüsusi fəallıq göstərir. Buna görə də zahiri davranış adamların praktiki (fiziki) hərəkətlərində ifadə olunur. Bu həm də verbal (şifahi) davranış formasıdır.

Bu nöqtəyi nəzərdən də yol nəqliyyat hadisəsi yerindən qaçma əməllərinin səbəblərini ətraf müəyyən etməyə heç də həmişə nail olmur.

Çünki təqsirkarın hadisə yerindən qaçması, bəzən onun uzun müddət axtarışda olması, eləcə də törədilmiş cinayəti gözləri ilə görən şahidlərin olmaması buna imkan vermir.

Cinayət-hüquqi doktrinasında hərəkətin təhlükəsizliyi və nəqliyyat vasitələrinin istimarı qaydaları əleyhinə olan cinayətlərin səbəbləri ilə bağlı problemlərin kriminoloqlarla birgə nəzərdən keçirilməsi və həmin problemin həlli yollarının axtarışı tədqiqatçı alimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuş və bu gün də olmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Криминология /Под Ред. В.Н.Кудрявцева и В.Е.Эминова. М., ЮРИСТЪ, 2002.
2. Там же.
3. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə. Dərs vəsaiti. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2003.
4. Криминалистика /Под Ред. Н.П.Яблокова. Учебник. М., БЕК, 1996.
5. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. М., Юрид.лит. 1978.
6. Социальная психология. Краткий очерк. М., Политиздат, 1975.

Расул АЛИЕВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ДОРОЖНО- ТРАНСПОРТНЫМИ ПРОИСШЕСТВИЯМИ И СКРЫТИЯ С МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ

Резюме

Стремительное увеличение в стране из года в год количества машин соответственно вызывает увеличение числа преступлений, связанных с дорожно-транспортными происшествиями и скрывания с места происшествий. В статье в комплексе анализируются причины и условия, вызывающие эти действия и выдвигаются эффективные рекомендации по устранению их условий и причин.

С уверенностью можно сказать, что претворение в жизнь указанных мероприятий помогут уменьшению преступлений, связанных со скрыванием с места происшествий.

Rasul ALIYEV

*Candidate of the Institute of Philosophy and
Political-Law Researches of ANAS*

**SAME ASPECTS OF THE REASONS AND CONDITIONS
CAUSING THE CRIMES OF ESCAPING THE PLACE
OF THE ROAD AND TRANSPORTS INCIDENTS**

An accelerated increase of a number of the cars in the course of years in the country creates the conditions causing the crimes of an escape from a place of the road and transports incidents. In the article the reasons and conditions causing such actions are investigated in complex. And the rational proposal on removal of the reasons and conditions are brought forward. One can say with certainty, realization of the measures shown in the article will exert an influence on a decrease of the crimes of escape from a place of the incidents.

Кямала АЛИЕВА

*Аспирантка Института Философии и
Политико-Правовых Исследований НАН Азербайджана*

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ТРУДОУСТРОЙСТВЕ И ЗАНЯТОСТИ*

Основу правового регулирования занятости и трудоустройства составляют нормы Конституции Азербайджанской Республики, которая предоставляет право каждому свободно распоряжаться своими способностями к труду, выбирать род деятельности и профессию, устанавливает запрет принудительного труда и провозглашает право на защиту от безработицы (ст.35) (1, с.34). Кроме того, впервые на конституционном уровне закреплён принцип приоритета международных норм над внутригосударственными (ст.151) (1, с.76).

Анализ современного законодательства о занятости и трудоустройстве позволяет выделить следующие его основные черты.

1. Его составной частью выступают нормы международного права, содержащиеся в конвенциях и рекомендациях МОТ, документах других международных организаций, международных договорах Азербайджанской Республики по данному вопросу. Такой вывод основан на положениях ч.II ст.148 Конституции Азербайджанской Республики, согласно которой международные договоры, стороной которых является Азербайджанская Республика, — неотъемлемая составная часть системы законодательства Азербайджанской Республики. Международные нормы о трудоустройстве содержатся, во-первых, в конвенциях и рекомендациях Международной организации труда (МОТ), других актах международных организаций, во-вторых, в двусторонних и многосторонних международно-правовых договорах, заключаемых Азербайджанской Республикой с другими государствами.

Среди международных правовых документов прежде всего следует отметить Всеобщую Декларацию прав человека от 10 декабря 1948 г. и Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г (9). Хотя нормы о трудоустройстве и занятости в указанных документах отсутствуют, однако закреплённые в них права (право на труд, защиту от безработицы) обуславливают право

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü M.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

граждан на трудоустройство и служат основой для принятия соответствующих актов.

В 2004 году Азербайджанская Республика подписала Европейскую Социальную Хартию 1961 г. (пересмотрена в 1996 г.), статья 1 в которой в качестве одной из основных целей политики государств признает достижение и поддержание по возможности высокого и стабильного уровня занятости, имея в виду достижение полной занятости (9, с. 76).

Важнейшим документом МОТ по вопросам занятости и трудоустройства, имеющим для Азербайджанской Республики обязательную силу, является Конвенция № 122 "О политике в области занятости" 1964 г (6, с.187). В ст.1 Конвенции закреплено, что "в целях ... удовлетворения потребностей в рабочей силе и ликвидации безработицы и неполной занятости каждый член МОТ провозглашает и осуществляет в качестве главной цели активную политику, направленную на содействие полной, продуктивной и свободно избранной занятости". Указанная политика осуществляется с помощью методов, соответствующих национальным условиям и практике (п.3 ст.1). Таким образом, на международном уровне вопросы содействия занятости и трудоустройства признаны направлениями государственной политики. При этом содействие полной, продуктивной и свободно избранной занятости следует считать средством обеспечения на практике осуществления права на труд (п.1 Рекомендации МОТ № 169 " О политике в области занятости" 1984г.) (6, с.196).

3 июля 1993 года ратифицирована нашей страной также Конвенция МОТ № 159 "О профессиональной реабилитации и занятости инвалидов" 1983г (6, с. 126), распространяющаяся на все категории инвалидов. Статья 7 Конвенции устанавливает, что компетентные органы государства принимают меры для организации служб трудоустройства, занятости и других связанных с ними служб, чтобы инвалиды имели возможность получать, сохранять работу и продвигаться по службе. При этом указывается, что специальные позитивные меры, направленные на обеспечение подлинного равенства обращения и возможностей для инвалидов и других трудящихся, не считаются дискриминационными в отношении других трудящихся (ст.4). Нормы о занятости инвалидов содержатся также в Рекомендации МОТ № 168 "О профессиональной реабилитации и занятости инвалидов" 1983 г (6, с.364). Рекомендация № 168, в частности, указывает на необходимость принятия мер содействия занятости инвалидов, соответствующих нормам занятости и заработной

платы, которые применяются к трудящимся в целом, и определяет конкретные меры (ст.10, 11).

Следует согласиться с тем, что конвенции и рекомендации МОТ служат дополнительным стимулом развития и совершенствования национального законодательства в социально - трудовой области, в том числе и в области занятости и трудоустройства. И хотя большинство конвенций МОТ по данному вопросу Азербайджанской Республикой не ратифицированы, применение их положений в практике разработки и принятия нормативных актов (как централизованных, так и локальных, в том числе коллективных договоров) может оказать предпринимателям и представителям работников большую помощь.

Вторую группу источников международно-правового регулирования вопросов трудоустройства составляют международные договоры Азербайджанской Республики. В числе международных договоров, касающихся вопросов содействия занятости и трудоустройства следует назвать Конвенцию СНГ «О правах и основных свободах человека» от 26 мая 1995 года (ратифицирована Азербайджанской Республикой 4.11.1995 г.). В статье 14 Конвенции закреплено право на труд и защиту от безработицы, статья 18 обязывает государства - члены СНГ принимать надлежащие меры к трудоустройству нетрудоспособных лиц, в том числе по созданию специальных служб по трудоустройству, учреждений со специальными условиями труда и системы поощрений работодателей, принимающих инвалидов на работу. Азербайджанская Республика также является участницей Соглашения «О сотрудничестве в области трудовой миграции и социальной защиты трудящихся-мигрантов», подписанного главами правительств государств-членов СНГ 15 апреля 1994 года.

2. Законодательство Азербайджанской Республики о занятости и трудоустройстве состоит из нормативно- правовых актов, принятых как на республиканском уровне, так и на уровне местных органов власти.

Среди нормативных актов, регулирующих вопросы трудоустройства, важное значение имеет прежде всего Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики. Считаем, что ч.2 ст.2 ТК АР следует дополнить нижеследующим принципом: «принцип защиты от безработицы и содействия в трудоустройстве». Поскольку прием гражданина на работу и заключение трудового договора или иного соглашения с работодателем является конечной стадией и целью трудоустройства, то нормы ТК АР, определяющие правила приема на работу и заключение трудового договора также необходимо

рассматривать как нормы о трудоустройстве. Кроме того, в ряде статей ТК закреплена обязанность работодателей по трудоустройству своих работников (ст.56, ст.71, ст.74 и др.). При этом принятие мер по трудоустройству работника является необходимым условием законности увольнения.

Основным нормативным актом, регулирующим отношения в сфере занятости и трудоустройства, является Закон Азербайджанской Республики от 2 июля 2001 года «О занятости», который определяет правовые, экономические и организационные основы государственной политики содействия занятости населения, права и гарантии для граждан в сфере занятости и трудоустройства (ст. ст. 6, 7, 8), основы правового положения государственной службы занятости населения (ст.4, 11, 12, 14, 17 и др.), условия деятельности, связанной с трудоустройством граждан Азербайджанской Республики за границей (ст.13), устанавливает критерии подходящей и неподходящей работы (ст.5), определяет порядок трудоустройства на оплачиваемые общественные работы (ст.20), указывает на дополнительные гарантии в области трудоустройства для отдельных категорий работников (ст. 9, 22) и др.

Правовые нормы, предоставляющие дополнительные гарантии в сфере трудоустройства для граждан, особо нуждающихся в социальной защите и испытывающих трудности в поиске работы, содержатся в специальных нормативных актах, которые, однако, регулируют не только указанные вопросы. Например, законы от 25 августа 1992 года «О предотвращении инвалидности, реабилитации и социальной защите инвалидов», от 28 октября 1999 года «О трудовой миграции», от 22 июня 1999 года «О социальной защите детей, потерявших родителей и лишенных попечения родителей».

Ряд норм о трудоустройстве содержится также в указах и распоряжениях Президента Азербайджанской Республики, в актах Кабинета Министров Азербайджанской Республики. На конституционном уровне определены пределы нормотворческой деятельности Кабинета Министров Азербайджанской Республики. В соответствии с Конституцией Азербайджанской Республики Постановления Кабинета Министров Азербайджанской Республики издаются на основании и во исполнение Конституции Азербайджанской Республики, законов и нормативных актов Президента Азербайджанской Республики.

Согласно ст.4 Закона от 2 июля 2001 года порядок регистрации безработных граждан определяется Кабинетом Министров

Азербайджанской Республики, а в соответствии со ст. 20 (п.5) данного Закона Правила организации общественных работ утверждаются Кабинетом Министров Азербайджанской Республики. Во исполнение данных положений Закона от 2 июля 2001 года Кабинетом Министров Азербайджанской Республики приняты Постановления от 22 января 2001 года № 14 «Об утверждении порядка регистрации безработных граждан», от 24 мая 2002 года № 84 «Об утверждении порядка организации общественных работ».

3. В законодательстве о занятости и трудоустройстве значительное место занимают ведомственные нормативно - правовые акты и прежде всего акты Министерства труда и социальной защиты населения Азербайджанской Республики.

Министерство труда и социальной защиты населения принимает постановления по вопросам, требующим правового регулирования, дает разъяснения по применению указов Президента Азербайджанской Республики, постановлений Кабинета Министров Азербайджанской Республики по вопросам труда, занятости и социально - трудовых отношений, в том числе и по вопросам трудоустройства. Так, решением Министерства труда и социальной защиты населения Азербайджанской Республики от 18 апреля 2002 года № 4-9 утверждено «Положение о городских, районных центрах занятости». Положение определяет порядок работы территориальных органов Министерства труда и социальной защиты населения Азербайджанской Республики по вопросам занятости населения по оказанию гражданам содействия в трудоустройстве.

4. Особое место среди правовых актов, содержащих нормы о трудоустройстве, занимают акты социального партнерства, принимаемые с участием представителей работников (их представителями выступают, как правило профсоюзы), работодателей, органов государственной власти, а также коллективные договоры.

Социально-партнерские соглашения могут быть как двусторонними, так и трехсторонними. Они устанавливают общие принципы регулирования социально-трудовых и связанных с ними экономических отношений и могут заключаться на республиканском, отраслевом и территориальном уровнях в соответствии с положениями ТК Азербайджанской Республики (4, с.135). Согласно ст.31 ТК Азербайджанской Республики соглашения могут содержать условия о содействии занятости работников, т.е. социально-партнерскими соглашениями могут быть предусмотрены конкретные обязательства

работодателей в области трудоустройства отдельных категорий работников.

Важным актом социального партнерства является Генеральное соглашение между Конфедерацией профсоюзов Азербайджана, Национальной Конфедерацией организаций предпринимателей (работодателей) Азербайджанской Республики и Кабинетом Министров Азербайджанской Республики, которое заключается на определенный срок и определяет согласованную позицию сторон по основным принципам регулирования социально - трудовых отношений. (3) Так, Генеральным соглашением на 2004-2005 годы предусмотрено, что стратегической целью политики в области занятости и рынка труда является создание в Азербайджане эффективного цивилизованного рынка труда, оперативно обеспечивающего работодателей рабочей силой необходимой квалификации, а работника - работой, достойной заработной платой и условиями труда, отвечающими требованиям безопасности и гигиены, а также определены мероприятия, направленные на достижение указанной цели. В их числе: усиление приоритетов активной политики на рынке труда, расширение доступа незанятых и безработных граждан к активным программам содействия занятости на основе повышения их мотивации к трудовой деятельности; обеспечение разработки и реализации отраслевых и территориальных программ содействия занятости, предусматривающих меры, направленные на создание и сохранение рабочих мест, организацию повышения квалификации и переподготовки высвобождаемых работников, смягчение негативных последствий сокращения рабочих мест, решение вопросов сохранения и перевода их в эффективно действующие; разработка мер по обеспечению занятости населения в районах, в которых уровень безработицы превышает общереспубликанский уровень; разработка и введение в действие конкретных мер по предотвращению нелегального найма иностранных рабочих и усилению контроля за использованием их труда, при определении квот для привлечения на работу иностранной рабочей силы проведение консультаций с объединениями профсоюзов Азербайджана, представляющих интересы соответствующих категорий работников и другие меры.

Необходимо отметить, что практика заключения отраслевых (тарифных) соглашений в нашей республике пока не полностью сформировалась. Считаем, что принятие в пределах отраслевых (тарифных) соглашений отраслевых программ занятости стало бы одним

из эффективных методов борьбы с безработицей. В этих программах целесообразно было бы предусмотреть следующие меры: предоставление освобождающихся рабочих мест в организации в первую очередь работникам своей организации, в том числе работающим на условиях совместительства; периодическое прекращение найма новых работников, если производственная программа может быть обеспечена силами имеющегося персонала, привлечение преимущественно временных работников в случаях необходимости увеличения объема производства; предусмотреть обязанность работодателя в случае неизбежного массового сокращения работников осуществлять за свой счет меры, обеспечивающие переквалификацию и трудоустройство намеченных к высвобождению работников и др.

Обязательства конкретного работодателя в области занятости и условий высвобождения своих работников, в том числе и конкретные обязательства по их трудоустройству могут содержаться и в коллективных договорах, заключаемых на уровне предприятия. Такая возможность предусмотрена ст.31 ТК Азербайджанской Республики. Так, некоторые коллективные договора содержат обязательства работодателя по созданию новых рабочих мест для трудоустройства высвобождаемых работников, предусматривают предоставление работникам, предупрежденным о предстоящем сокращении, оплачиваемого отпуска для поиска работы и др. (5; 7).

Таким образом, в настоящее время в Азербайджанской Республике действует значительное количество нормативных актов, регулирующих вопросы занятости и трудоустройства, среди которых можно выделить международные акты, нормативные правовые акты органов государственной власти, акты органов местного самоуправления, социально-партнерские соглашения. Однако, многие аспекты проблемы остались неурегулированными. В частности, в законодательстве отсутствует определение понятия «трудоустройство», не закреплены принципы правового регулирования трудоустройства, четко не определен круг трудоустраивающих органов, права и обязанности участников правоотношений по трудоустройству (особенно это относится к правам граждан, нуждающихся в повышенной социальной защите), должным образом не регламентирована деятельность негосударственных агентств по трудоустройству, в некоторых случаях отсутствуют конкретные меры ответственности за нарушение прав трудоустраиваемых граждан, не урегулированы другие вопросы.

В то же время в законодательстве о занятости существуют противоречия и несоответствия. Например, согласно ранее действовавшему Закону «О занятости населения» от 27 июня 1991 года безработные, общий трудовой стаж которых давал право на выплату пособия по безработице в течение 52 календарных недель, имели право на досрочный (за 2 года до установленного законодательством срока) выход на пенсию (2 ч. Ст.33 Закона). Конечно, наличие такой нормы имело большое значение в обеспечении занятости и в экономии связанных с обеспечением занятости средств. Однако в Законе «О пенсионном обеспечении граждан» от 23 сентября 1992 года выход этой категории граждан на пенсию раньше времени не был предусмотрен. Согласно Закону «О нормативно-правовых актах» при наличии противоречия между нормативно-правовыми актами, имеющими одинаковую юридическую силу, применяется нормативно-правовой акт, имеющий более позднюю дату принятия. Именно противоречие законов друг другу приводит к нарушению прав граждан при рассмотрении дел в судах. Таким образом, несмотря на обращение гражданина С.Керимова в связи с данной проблемой в соответствующие государственные органы, в том числе и в судебные, его иск не был удовлетворен. Как Сабаильский районный суд города Баку, так и Апелляционный Суд Азербайджанской Республики своим решением не удовлетворили иск гражданина С.Керимова. (8) Необходимо отметить, что подобного рода противоречия и сейчас встречаются в законодательстве. Таким образом, несмотря на то, что Законом «О занятости» от 2 июля 2001 года лица, которым до выхода на пенсию осталось 2 года, относятся к категории лиц, особо нуждающихся в социальной защите, Законом «О трудовых пенсиях» от 7 февраля 2006 года для этих лиц никаких льгот не предусмотрено.

Кроме того, законодательство о трудоустройстве отличается громоздкостью, большим количеством подзаконных нормативных актов, в частности, ведомственных. Каждый вид трудоустройства регулируется, как правило, отдельным нормативным актом или несколькими нормативными актами. При этом имеются пробелы в регулировании отдельных видов трудоустройства. Например, практически отсутствует нормативное регулирование вопросов трудоустройства граждан Азербайджанской Республики за рубежом, не предусмотрены конкретные гарантии для трудоустраиваемых граждан и ответственности кадровых агентств.

Указанные факты свидетельствуют о необходимости совершенствования законодательства о занятости и трудоустройстве, в частности об

определенной систематизации многочисленных норм о трудоустройстве и устранении имеющихся пробелов в правовом регулировании. Решение проблемы видится во включении в ТК Азербайджанской Республики отдельного раздела о трудоустройстве, в котором были бы сформулированы понятие, принципы трудоустройства, четко определен круг трудоустраивающих органов, их права и обязанности, права и обязанности граждан и работодателей как участников правоотношений по трудоустройству, четко прописаны дополнительные гарантии в области трудоустройства для граждан, особо нуждающихся в повышенной социальной защите и испытывающих трудности в поиске работы (несовершеннолетних, граждан, уволенных с военной службы и членов их семей, одиноких и многодетных родителей, воспитывающих несовершеннолетних детей, детей-инвалидов, лиц, освобожденных из мест лишения свободы и др. категорий граждан), урегулированы виды трудоустройства и другие вопросы.

Другой важной задачей совершенствования законодательства о трудоустройстве является устранение противоречий между нормативными правовыми актами различных уровней и сужение сферы ведомственного нормотворчества. Кроме того, в регулировании вопросов трудоустройства большую роль должны играть правовые акты, принимаемые с участием профсоюзов в рамках социального партнерства. В литературе отмечалось, что развитие договорных начал в регулировании социально-трудовых отношений, в свою очередь, ведет к закреплению все большего числа специальных норм в соглашениях всех видов: генеральном, региональных, отраслевых тарифных и др. Это в полной мере относится и к нормам о занятости и трудоустройстве.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2002, 100 s.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, AHIK və Azərbaycan Respublikası sahibkarlar (işəgötürənlər) təşkilatlarının Milli Konfederasiyası arasında 2004-2005-ci illər üçün Baş Kollektiv Sazişin bağlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2004-cü il 7 iyun tarixli 82 №-li qərarı.
3. Azərzərgər sənaye birliyinin kollektiv möqaviləsi //Azərzərgər sənaye birliyinin arxivi, 2005.
4. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2006.

5. Bakı alüminiumtökmə zavodunun kollektiv müqaviləsi //Bakı alüminiumtökmə zavodunun arxivi, 2004.
6. BƏT. Konvensiyalar və tövsiyyələr. Bakı, 1996.
7. «Metallurgiya» Dövlət Şirkətinin kollektiv müqaviləsi // “Metallurgiya” Dövlət Şirkətinin arxivi, 2004.
8. Архив Апелляционного Суда Азербайджанской Республики Дело № МК-399/2001.
9. Права человека. Сборник международных документов. М.: Юридическая литература, 1998, 608 с.

Kəmalə ƏLİYEVƏ

**MƏŞĞULLUQ VƏ İŞƏDÜZƏLTMƏ HAQQINDA
QANUNVERİCİLİYİN İNKİŞAF TENDENSİYASI**

Xülasə

Bu məqalədə məşğulluq və işədüzəltmə haqqında qanunvericiliyin inkişaf tendensiyası təhlil edilmişdir. Müəllif göstərir ki, məşğulluq və işədüzəltmənin hüquqi tənziminin əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normaları təşkil edir. Bu normalar hər kəsə əməyə olan qabiliyyəti əsasında peşə və fəaliyyət növü seçməyə imkan verir, məcburi əməyi qadağan edir və işsizlikdən müdafiə hüququnu təsbit edir. Bundan əlavə ilk dəfə olaraq konstitusional səviyyədə beynəlxalq normaların dövlətdaxili normalar üzərində prioriteti təsbit edilmişdir.

Müəllif məşğulluq və işədüzəltmə haqqında müasir qanunvericiliyin təhlili əsasında onun əsas xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Kamala ALIYEVA

**TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION
ON EMPLOYMENT AND EMPLOYMENT**

Summary

In this article tendencies of development of the legislation on employment and employment have been analyzed. The author specifies, that the basis of legal regulation of employment and employment is made with norms of the Constitution of the Azerbaijan Republic which gives the right to everyone freely to dispose of the abilities to work, to choose a sort of activity and a trade, establishes an interdiction of forced labour and proclaims the right on protection against unemployment. Besides for the first time at the constitutional level the principle of a priority of the international norms above inter-state is fixed.

On the basis of the analysis of the modern legislation on employment and employment the author allocates his basic features.

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 1(7)

KOMPÜTER DİZAYNERİ VƏ OPERATORU:

Mehriban ƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2007.

Çapa imzalanmışdır: 05.04.2007.

Kağız formatı: 70x100 4/1.

Çap vərəqi: 13. Tirajı 200.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.**

Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: 403-15-11, 510-28-41